

ATT FÄSTA SIG VID STATEN

Att fästa sig vid staten

Äktenskap, arbete och ansvar i
svensk samhällsdebatt 1750–1830

Karin Hassan Jansson

NORDIC ACADEMIC PRESS

CHECKPOINT

© Nordic Academic Press och Karin Hassan Jansson 2024

Denna bok är en utgåva från Nordic Academic Press Checkpoint – en serie för böcker som genomgått peer review enligt specifika riktlinjer. Den är samtidigt utgiven inom Kriterium, ett konsortium som sakkunniggranskar svensk vetenskaplig litteratur. Samtliga böcker utgivna inom Kriterium finns tillgängliga open access via hemsidan www.kriterium.se.

Nordic Academic Press
Lund
www.nordicacademicpress.se

Sättning: Aina Larsson/Sättaren
Omslag: Cia Björk, PCG Malmö
Omslagsbild: ”Lyckönskan på en bröllopsdag”,
träsnitt Lars Gullbransson (tryck) 1847,
Kart- och bildsamlingarna, Uppsala universitetsbibliotek
Tryck: ScandBook, Falun 2024
ISBN 978-91-89936-00-3
ISBN 91-978-89936-02-7 (epdf)
ISSN 2002-2131 Kriterium (online)
DOI 10.21525/kriterium.61

Innehåll

Förord	7
1. Inledning	9
Äktenskap, kön och stat	10
Könsideal och äktenskap i den svenska offentligheten	14
Syfte och frågor	18
Samhällsdebatten	20
Normer, föreställningar och ideal	30
Bokens disposition	32
2. Äktenskapet som samhällsfundament och problem	33
Äktenskapet som samhällets grundpelare – ekonomiskt, moraliskt, politiskt	37
Halva människor och politiska kättare	47
Att befordra giftermål	57
Sammanfattning, slutsatser och diskussion	75
3. Äkta makars arbete och ansvar	81
Sysslor och arbetsområden	83
Försörjare, husbonde och fader	89
Förvaltare, matmoder och moder	93
Sprätthöken, toffeln och tyrannen	99
Maktgalna fruntimmer, småfjollar och matvrak	108
Såsom man kokar, så får man ock äta	111
Sammanfattning, slutsatser och diskussion	117
4. Hand i hand för gemensam välfärd	125
Till inbördes hjälp	130
Att föda hustru och barn	135

Född genom sina kvinnfolk	142
Lämpliga utvägar för kvinnokönet	149
Arbete, äktenskap och oberoende	161
Sammanfattning och slutsatser	165
5. Slutdiskussion	169
Staten och äktenskapet	169
Könens ämbeten i staten	175
Patriarkatet – kontinuitet, förändring och variation	181
Det svenska fallet	186
Bilagor	191
Noter	199
Referenser	223

Förord

Den här boken är resultatet av en lång(sam) process. År 2006 fick jag medel från Vetenskapsrådet för ett projekt med titeln ”Från fadersvälde till broderskap” och under åren som följde samlade jag in en mängd material. Men innan projektet var klart fick jag ett jobb som gjorde att en del av medlen lämnades tillbaka och den bok jag hade tänkt skriva krympte ner till tre kortare publikationer. Materialet och de analyser jag hunnit göra lades både bokstavligen och bildligt på hyllan. Det visade sig dock att jag ständigt återkom till dem, i tanken och i föredrag och texter som huvudsakligen handlade om annat. Jag var inte klar.

På hösten 2019 åkte alltsammans ner från hyllan och jag började arbeta med materialet igen, nu med frågeställningar som passade bättre i projektet ”Gender and Work” (GaW) som jag var en del av. Arbetet finansierades dels med medel från GaW, dels med forskningstid jag sparat in under sex år som studierektor. Bokprojektet kom likväl alltid sist i arbetsprioriteringen, efter samskrivna texter och arbetet med färskare frågor. Så det gick långsamt. Men nu, mer än tjugo år efter att idéerna bakom projektet formulerades, har det äntligen blivit en bok.

Det säger sig självt att det finns många att tacka längs vägen. Maja Bondestam, Sofia Ling och Maria Ågren har varit med sedan starten och diskuterat projektet i alla dess former. Jonas Lindström kom in längs vägen och har blivit en oundgänglig intellektuell sparringpartner. På era alldeles egna sätt är ni alla fantastiskt skarpa läsare och alltid genuint uppmuntrande. Maria har som ledare för GaW dessutom låtit mig ta del av projektets medel från Wallenbergstiftelserna för att tänka och skriva klart. Stora delar av texten har därutöver lästs och kommenterats i min skrivgrupp, bestående av Lars M Andersson,

Anne Berg och Susanna Erlandsson – det blir inte bara roligare att skriva när ni är inblandade utan också alltid bättre. Så, Maja, Sofia, Maria, Jonas, Lars, Anne och Susanna: tusen tack! Utan er hade det inte blivit någon bok.

Jag har lagt fram ofärdiga texter och presenterat halvsmlta slutsatser på en rad seminarier, konferenser och workshops, bland annat GaW-seminariet, Högre seminariet i Uppsala, Högre seminariet i historia och idéhistoria i Umeå, Kyrkohistoriska seminariet i Uppsala, skrivveckorna i Grisslehamn och Nordiska historikermötet. Ni är många (ingen nämnd, ingen glömd) som bidragit med konstruktiv kritik i dessa sammanhang: tack för det! Kollegorna i det dansk-svenska samarbetsprojektet ”Hushållsstaten”, Urban Claesson och Nina Koefoed, har också läst delar av manuset och bidragit med kunskap, inspiration och kommentarer, inte minst när det gäller det lutherska. Åsa Karlsson Sjögren hade rollen som vetenskapligt ansvarig i Kriteriums granskning av boken, läste manuset tillsammans med två anonyma granskare och kom med bra kommentarer och förslag. Alla ni ska ha ett varmt tack för att ni läst, lyssnat, tänkt och engagerat er i mitt arbete!

När text ska bli bok krävs lite annan kompetens och här har Annika Olsson och hennes medarbetare på Nordic Academic Press varit väldigt hjälpsamma. Det tackar jag för! Bokproduktion kräver också medel och det har jag fått från Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur, Kungl. Patriotiska Sällskapet, Stiftelsen Karl Staaffs fond och Vilhelm Ekmans universitetsfond. Tack för det! Utan ert stöd hade det inte heller blivit någon bok.

Nu är boken äntligen klar!

Karin Hassan Jansson
Roslagen sommaren 2024

Inledning

Titeln på den här boken – *Att fästa sig vid staten* – är ett citat från den svenska riksdagen 1786. På agendan stod frågor om barnamord och ledamöterna i riksdagens lagutskott uttryckte oro över män som lockade kvinnor till sex och sedan inte tog ansvar för de barn som föddes. Det var, menade de, en väsentlig skillnad mellan den ”ordentliga och oordentliga parningen”. Ordentlig var den om den skedde inom äktenskapet, och utskottet framhöll att giftermål var ”en av de rätta grundpelare till samhällets bestånd och förkovran”. Därför måste staten med hjälp av lagarna inskräpa denna skillnad, inte minst för att det var genom äktenskapet som män, enligt utskottet, ”fästa sig vid staten”.¹ Kopplingen mellan äktenskapet och staten, här i betydelsen samhället eller det allmänna, är inte given för oss idag då vi ser giftermål mer som en privatsak.² För riksdagsledamöter och andra samhällsdebattörer kring sekelskiftet 1800 verkar kopplingen däremot ha varit självklar. Som en riksdagsledamot uttryckte det år 1809: ”[Äktenskapet] grundlägger och stadgar hela vårt släktes moraliska daning, all äkta kristlig och medborgerlig samfundsygd, samt statens och samhällets därpå beroende väl och bestånd.”³

Mot den bakgrunden är det underligt att det inte skrivits mer om den äktenskapliga institutionen och dess roll i samhället. Tanken med den här boken är att göra just det. Den handlar om hur äktenskapet och de äkta makarnas leverne knöts till staten och samhällets välfärd kring sekelskiftet 1800, och vilka normer och föreställningar om äktenskap, kön och arbete som kom till uttryck i den svenska samhällsdebatten. Boken bygger på en studie av pamfletter, rådgiv-

ningslitteratur, tidningsartiklar, lagar, förordningar och riksdagsdiskussioner från cirka 1750 till 1830.

Äktenskap, kön och stat

Perioden mellan 1750 och 1850 har i europeisk historia kallats för revolutionernas tid. Då skedde statsomvälvningar, ekonomiska och sociala revolutioner, genomgripande förändringar i hur människor kommunicerade och diskuterade, hur de kom fram till sanningar och hur de levde sina liv.⁴ Tiden innefattade också nya uppfattningar om könen, och frågor om hur relationen mellan makt och kön förändrades i och med det ”moderna samhällets” genombrott har länge varit ett av den europeiska och amerikanska genushistoriens verkliga kärnområden.⁵

Kopplingarna mellan å ena sidan de politiska och samhällliga omvälvningarna och å andra sidan könsordningen, äktenskapet och familjen har bland annat studerats i relation till franska revolutionen. Lynn Hunt utgår i sin klassiska bok *The Family Romance of the French Revolution* från att såväl den traditionella enväldiga regimen (*l’ancien régime*) som det revolutionära Frankrike vilade på föreställningar om familjen. I Frankrike betonades att frihet, jämlikhet och broderskap mellan medborgare i nationen inte kunde vila på en samhällsordning där privilegier, tvång och ojämlikhet präglade familjelivet. Faderns, kyrkans och släktens inflytande över äktenskapsbildningen måste minskas för att passa den nya samhällsordningen.⁶ Suzanne Desan, som i Hunts efterföljd studerat familjerelationer och skilsmässor i revolutionens Frankrike, visar hur revolutionärerna såg äktenskapet som

the social contract in miniature, ideally tying each citizen to the state and integrating individual liberty and free choice with a profound commitment to society as a whole.⁷

I en annan klassiker, *Sexuality, State and Civil Society in Germany, 1700–1815*, studerar och diskuterar Isabel V. Hull övergången från en absolutistisk till en borgerligt präglad civil samhällsordning i Tyskland

i slutet av 1700- och början av 1800-talet. Hon ger det hon kallar ”the sexual system” en central betydelse i denna övergång och i fokus för reglering av sexualiteten fanns äktenskapet.⁸ Hunt, Desan och Hull menar att idén om den äktenskapliga gemenskapen stod modell för den stora gemenskapen i riket/nationen och satte sin prägel på både de äldre och nyare politiska ordningarna, och de studerar – på skilda sätt och med grund i olika källtyper – hur denna idé kom till uttryck och förändrades.⁹ Även jag intresserar mig för hur debattörer kring sekelskiftet 1800 länkade samman äktenskapet med samhällsordningen i stort, men min undersökning skiljer sig från Hunts och Desans bland annat genom att jag studerar ett sammanhang som inte präglades av en lika tydlig och radikal politisk omvälvning som Frankrike. Jag gör inte heller, som Hull, övergången från en absolutistisk till en borgerligt civil samhällsordning till utgångspunkt för min studie.

Ett annat omfattande internationellt forskningsfält har behandlat den könsordning som man menar formades under revolutionernas tid. Enligt gängse historieskrivning skapades då ideal om att mannen hörde hemma i det offentliga livet och kvinnan i hemmet: normer som sade att mannen skulle (löne)arbeta och försörja sin familj medan kvinnan skulle verka i hemmet och ta hand om make och barn. Dessa ideal, som ofta karaktäriserats som separata sfärer, har framför allt kopplats till den medelklass som växte fram i England under senare delen av 1700- och 1800-talet. Boken *Family Fortunes* (1987) av Leonore Davidoff och Catherine Hall är forskningsfältets monumentalverk. Där visar de att ideologin om separata sfärer fick en specifik form kring sekelskiftet 1800 i takt med den brittiska medelklassens tillväxt och dess försök att skapa en kulturell identitet skild från både adeln och arbetarklassen. Enligt Davidoff och Hall var kön och klass tätt sammanvävda och ideologin om de separata sfärerna var ett grundläggande inslag i medelklassens förhållande till den kapitalistiska ekonomin.¹⁰

Under de nästan fyrtio år som gått sedan *Family Fortunes* publicerades, har fruktbarheten i begreppet ”separata sfärer” diskuterats. En armé av historiker har visat att det inte är ett rättvisande sätt att beskriva mäns och kvinnors liv och leverne i det sena 1700- och tidiga

1800-talets Europa.¹¹ En av de mest refererade kritikerna, Amanda Vickery, frågade sig i en artikel 1993 om separata sfärer överhuvudtaget fungerar som metafor för periodens könsordning, samt om ideologin verkligen kan kopplas så hårt till framväxten av den engelska medelklassen. Å ena sidan, menar hon, har det talats om separata sfärer för män och kvinnor sedan antiken. Det är alltså ett väldigt allmänt sätt att tala om könen. Å andra sidan håller hon med om att den didaktiska litteraturen i England förespråkade en sådan könsordning kring sekelskiftet 1800. Men, och det är en av hennes huvudpönger, även om en sådan uppdelning dominerade i rådgivningslitteratur, präglade den inte praktiken. Hon ger själv en rad empiriska exempel på hur män och kvinnor levt på andra sätt.¹²

Medan Vickery (och många andra) visat att kvinnor i praktiken inte var begränsade till den privata sfären, har bland andra John Tosh visat hur viktigt privatsfären var för 1800-talets män. I *A Man's Place* från 1999 visar han att brittiska män och deras manlighet var nära kopplade till hemmet i det viktorska England. Han använder begreppet ”domesticity”, med vilket han avser de föreställningar och värderingar som kopplades till hemmet som en privatsfär för familjen, karaktäriserad av intimitet och skild från offentligheten och (männens) arbetsplatser. En förutsättning för domesticity-idealens framväxt var att (medelklass)männens arbete flyttats ut ur hemmet och att hushållet inte (längre) utgjorde en produktionsenhet. Enligt Tosh var kulturen kring hemmet britternas sätt att komma tillrätta med de spänningar som skapades i och med den separation av arbete och hem som utvecklades i den kapitalistiska ekonomin.¹³

Inflytelserika historiker som Amanda Vickery och John Tosh har alltså, med fokus på den brittiska medelklass som allra tydligast förknippats med de separata sfärerna, demonstrerat att varken kvinnors eller mäns praktiker dominerades av en sådan uppdelning. Andra historiker finner samma brist på uppdelning mellan det som kallas privat och offentligt i andra delar av Europa. Den tyska historikern Heide Wunder gav redan 1992, i boken *He is the sun, she is the moon*, många exempel på hur kvinnor arbetade utanför hemmet och att det var avgörande för försörjningen för alla utom det sociala

toppskiktet.¹⁴ Mer nyligen konstaterar Joachim Eibach – med grund i analyser av egodokument – att livet i den välbärgade tyska stadsbourgeoisien inte kan beskrivas i termer av separata sfärer.¹⁵ I Sverige har bland andra Eva Helen Ulvros visat att män och kvinnor i den skånska borgerligheten 1790–1870 inte begränsade sina verksamheter till några könsmässigt separata sfärer.¹⁶ Även mer generella studier av arbetspraktiker i Sverige under tidigmodern tid visar att kvinnors och mäns arbetsrepertoarer överlappade varandra. Därför är det inte, enligt historikern Maria Ågren, fruktbart att beskriva deras arbetspraktiker i termer av separata sfärer.¹⁷

Kanske vågar man säga att det idag råder konsensus om att europeiska mäns och kvinnors verksamheter kring sekelskiftet 1800 inte skedde i separata sfärer. Men samtidigt är de flesta historiker ändå överens om att en idé eller en ideologi om separata sfärer dominerade i didaktiska och politiska sammanhang i Europa vid denna tid. Jag har redan nämnt att Amanda Vickery framhåller att den didaktiska litteraturen i England förespråkade separata sfärer kring sekelskiftet 1800 i sin artikel från 1993. I slutet av 1990-talet skriver den inflytelserika spanska historikern Carmen Sarasúa:

The cultural norm that sees women's place as being in the home, and women's work as housework is one of the most fundamental assumptions of traditional European thought.¹⁸

Tillsammans med Jane Humphries, en av de brittiska giganterna inom forskningen om kvinnors arbete, skriver Sarasúa år 2012:

Women belonged in the home, as much as men belonged in the public sphere. Every early modern European moral treatise prescribes such a role and slotted it into their vision of a divinely ordered society.¹⁹

Den nederländska social- och genushistorikern Ariadne Schmidt skriver i en artikel från 2011:

many historians do agree that gender norms narrowed during the early modern period, at least in the prescriptive literature, women were unmistakably and increasingly identified with a domestic role.²⁰

Exemplen är många. I sitt monumentala verk om genus i den framväxande brittiska arbetarklassen skriver Anna Clark: ”More than a matter of lifestyle, separate spheres had profound political implications as an ideology.”²¹ I en samlingsrecension från 2011 av studier om separata sfärer på 1800-talet, beskrivs de som en ”powerful organizing discourse” medan de benämns som en ”universal framework” av Deborah Simonton i ett översiktsverk från 2017.²²

Så, även om separata sfärer inte längre anses vara en bra metafor för att beskriva europeiska mäns och kvinnors liv kring sekelskiftet 1800, verkar det råda enighet om att uppdelningen av mäns och kvinnors verksamheter i separata sfärer var en inflytelserik ideologi och att den dominerade tidens didaktiska litteratur och politiska idéer. I den här studien undersöker jag om det även var så i Sverige.

Könsideal och äktenskap i den svenska offentligheten

Vilka könsnormer och äktenskapsideal som kom till uttryck i Sverige kring sekelskiftet 1800 har ägnats ett visst intresse i tidigare forskning. Ett äldre forskningsläge utgörs av bland andra historikern Gunnar Qvists och litteraturvetaren Ruth Nilssons pionjärarbeten från 1960- och 1970-talen. Qvist utgår främst från politiska texter och studerar debatten om näringsfrihet och ”kvinnofrågan” i det tidiga 1800-talets Sverige, medan Nilsson huvudsakligen studerar kvinnosynen i litteratur och tidningar.²³ På ett empiriskt plan utgör de – särskilt Qvists verk – en viktig grund för den här studien, men de riktar enbart in sig på kvinnor: de studerar kvinnofrågan respektive synen på kvinnor, medan jag intresserar mig för både kvinnor och män och relationen dem emellan. Qvist ställer frågan varför manssamhället under 1800- och det tidiga 1900-talet successivt genomförde den formella jämlikheten mellan män och kvinnor, och kommer fram till att den främsta orsaken var förändrade produktionsförhållanden. Jag intresserar mig

mer för frågor om hur relationen mellan könen och föreställningar om äktenskapet kom till uttryck i samhällsdebatten. Min frågeställning är inte heller, som Qvists och Nilssons, direkt kopplad till vad som hände under senare delen av 1800-talet.

Könsordningen kring sekelskiftet 1800 har fortsatt att intressera svenska historiker, inte minst sedan genusbegreppet slog igenom i Sverige på 1990-talet. I en text från 2000 studerar historikern Christine Bladh hur äktenskap och mäns och kvinnors egenskaper beskrevs i Stockholmstidningar 1770–1830. I linje med Davidoff och Hall ser Bladh tidningarna som en del av formeringen av en ny borgerlig klass där både kvinnliga och manliga egenskaper problematiserades och diskuterades. Men hon ser dem också som ett uttryck för en oro över äktenskapet som institution: äktenskapet sågs som ett fundament för samhället, och kunde, enligt Bladh, hotas av de idéer om individuella friheter som växte fram vid denna tid. Samtidens lösning blev, menar Bladh, att konstruera könen som olika och komplementära. Både män och kvinnor skulle vara ansvarsfulla, måttliga och kultiverade, men mannens ansvar skulle riktas utåt, mot världen, och kvinnans inåt, mot familjen. Kvinnans uppgift blev att vara en kärleksfull maka och mor. Bladh drar slutsatsen att den kamp om kvinnans sanna egenskaper och roll som fanns i Stockholmspressen under senare delen av 1700-talet, hade avstannat i början av 1800-talet då ”the ideology of women as the great mother emerged as a winner”.²⁴ För Bladh är de separata sfärerna en sorts tolkningsram och hon tycks inte finna något i tidningarna som skiljer sig nämnvärt från de idéer om separata sfärer som fördes fram i England och andra delar av Europa. Även i David Tjeders studie av manlighetsideal i rådgivningslitteratur och självbiografier från 1800-talet framstår mäns och kvinnors separata sfärer som en oproblematiserad del av bakgrunden och som en tolkningsram för källstudierna.²⁵

Anne Berg tar sin utgångspunkt i medelklassens formering när hon studerar fruntimmerstidningar från perioden 1770–1820. Hon ser dessa som ett uttryck för den bildade elitens politiska engagemang och visar att de konstruerar en politisk ordning där manliga medborgare styr samhället och medelklassens kvinnor ska bidra till samhället dels

genom att inte konkurrera med männen om styret, dels genom att agera mödrar i bred bemärkelse. Enligt Berg framställdes hushållet som dessa kvinnors rätta plats: där skulle de hålla god ordning, leda tjänstefolket och uppfostra barnen. Till skillnad från Bladh menar Berg att genren innefattade en tydlig kontinuitet från den tidigmoderna periodens hushållsideal, främst genom att mannen, som hade varit regent i det tidigmoderna hushållet som liknades vid ett rike i miniatyr, också skulle ha sista ordet i hushållet när det nu framställdes som en liten republik. Skillnaden var, enligt Berg, att denna ordning nu inte bara förankrades i religionen utan också i naturen: män och kvinnor ansågs ha en naturlig fallenhet för olika uppgifter och det fanns en tydligt komplementär syn på könen.²⁶

Idéhistorikern Agneta Helmius har behandlat kvinnors villkor och hur kön användes i 1700-talets svenska debatter i flera texter, ofta med fokus på hur föreställningar om mode och kön var sammantvinnade. I sin avhandling från 2022 studerar hon ett urval av texter från frihetstiden: i huvudsak moraliska veckotidskrifter från 1730-talet, ett par pamflettdebatter med fokus på relationen mellan könen från 1750-talet och en skrift av författaren Anna Maria Rückerschöld från 1770.²⁷ En central slutsats är att texterna ger uttryck för en förändrad förväntningshorisont. I början av frihetstiden tjänade hushållet som ”metafor för samhällsordningen och som ram för människors göranden och låtanden”, men Helmius menar att hushållet i den betydelsen marginaliserades:

Det kvinnligt kodade modet, lystnaden efter det nya kom att accepteras vilket bidrog till att öppna erfarenhetsrummet mot förväntningshorisonten och mot moderniteten samtidigt som hushållet gjordes till en privat sfär.²⁸

Både den manligt kodade borgerliga politiken och den kvinnligt kodade konsumtionen var, enligt Helmius, framåtsyftande, medan hushållet ”där kvinnor och män arbetat sida vid sida marginaliserades, gjordes till utanför samhället”.²⁹ Mitt material överlappar till viss

del Helmius och många av de texter jag studerar rör också nyheter (moden) av olika slag och hur de hotar äktenskapet och könsordningen.

I en studie från 2001 undersöker Monika Edgren socialpolitiska texter från 1700-talet i syfte att förstå vilka samhällspositioner som tillskrivits män och kvinnor. Tidigare, menar hon, hade relationen mellan staten och de arbetande klasserna varit enbart repressiv, men 1700-talets socialpolitik bidrog till att integrera de växande grupperna obesuttna. Genom arbete och krigstjänst knöts männen till staten medan kvinnorna, enligt Edgren, knöts till det allmänna genom sitt moderskap. Därmed skapades det Edgren kallar ett ”genusdifferentierat socialt medborgarskap”, som cementerade skilda sfärer där män hade ”försörjarrollen” och kvinnor ”vårdarrollen”.³⁰ I avhandlingen *Den moraliska kroppen* studerar Maja Bondestam kön och individualitet i populärmedicinska texter från 1800-talet. Hon visar att män och kvinnor konstruerades som varandras motsatser men också att historien om de två könen behöver nyanseras eftersom faktorer som ålder, klass och etnicitet också påverkade synen på deras kroppar och egenskaper.³¹

Leif Runefelt behandlar konsumtionen som samhällsproblem 1730–1830 i boken *Hasta mot undergången* från 2015. I hans mycket omfattande material (pamfletter, press, sedelärare, uppförandelitteratur, etnografisk litteratur, dramatik, riksdagsprotokoll och statliga förordningar) har han, med en kombination av breda sökningar och analys av nyckelord och mer djuplodande läsningar, identifierat några styrande diskurser.³² En av dem är könsmaktsordningens diskurs och enligt Runefelt ansågs samhället ha ”en tydlig och naturlig könsmaktsordning till följd av kvinnans svagare förnuft och hennes specifika samhällsuppgifter”.³³ Såväl de materialtyper som den period Runefelt studerar sammanfaller till stora delar med mina, men Runefelt ställer konsumtionen i centrum medan jag studerar äktenskapet. Runefelt ser perioden som en moralisk ekonomi. Med det menar han att allt i ekonomin ansågs vara avhängigt den enskilda individens val och att det var denna individs moraliska halt som avgjorde hur ekonomin utvecklades, både deras egen och samhällets. Människan var i grunden sinnlig och förnuftig. Sinnlighet ledde till last och fördärlig

konsumtion och ställdes mot förnuft som stod för nytta och samhällselighet.³⁴ Även jag betraktar perioden som en moralisk ekonomi och tycker att Runefelt beskriver den väl. Själv har jag använt det vidare begreppet ”hushållskultur” för att försöka fånga den världsbild och de föreställningar om makt och ansvar som utgick från det kristna hushållet som maktmodell.³⁵

I jämförelse med den tidigare svenska forskningen har min studie ett tydligare fokus på äktenskapet och hur mäns och kvinnors arbete och ansvar kopplades till statens och samhällets välfärd. Till skillnad från många andra utgår den från olika typer av samhällsdebatterande texter, inte enbart exempelvis tidskrifter eller rådgivningslitteratur. Den kombinationen, det vill säga det breda källmaterialet och studiens fokus på äktenskap och arbete, gör att problemformuleringar, diskussioner och reformförslag rör fler sociala skikt än den framväxande medelklass som stått i centrum för i princip all tidigare (svensk och mycket europeisk) forskning på området.

Syfte och frågor

Sverige var fortfarande utpräglat agrart kring sekelskiftet 1800: över 90 procent av befolkningen bodde på landsbygden. Även om Sveriges industrialisering kom senare än i exempelvis England och Nederländerna, skedde det genomgripande ekonomiska och sociala förändringar under 1700- och början av 1800-talet. Jordbruket förändrades och landet genomgick en befolkningsökning med en snabbt växande andel obesuttna. Färre kunde gifta sig och genom arv och besparingar skaffa sig ett självständigt leverne på egen jord, och fler hänvisades till boende och arbete på andras egendomar.³⁶ Även i städerna, framför allt i Stockholm, fanns många obesuttna, men där och ute i landet utvecklades också ett socialt mellanskikt, en bildad elit med blandad ståndstillhörighet som senare kom att kallas medelklass.³⁷ På landsbygden växte det likaså fram en elit bestående av bland annat brukspatroner och mer förmögna jordbrukare.³⁸ Den svenska medelklassen fanns således både i städerna och på landsbygden men i europeiskt perspektiv var den mycket liten. Det är därför inte

särskilt troligt att den hade samma kulturella och politiska betydelse som den brittiska, nederländska eller franska. Om framväxten av de separata sfärernas ideologi var nära kopplad till medelklassens, eller borgerlighetens, formering är det egentligen inte rimligt att förutsätta att den växte fram i Sverige vid samma tid och på samma sätt som i England, eller att de ideal som dominerade i andra delar av Europa självklart skulle få en omfattande spridning i svensk debatt och kultur. Nej, det som ofta tagits för givet – som bakgrund eller tolkningsram – borde snarare vara en empirisk fråga. För att veta vilka normer och idéer som förespråkades i Sverige vad gäller äktenskap och makarnas verksamhetsområden, måste vi studera den svenska samhällsdebatten. Det sker i denna bok.

Studien görs mot bakgrund av den kunskap vi idag har om könsarbetsdelning och arbetspraktiker. Nya metoder och omfattande källforskning har visat att såväl män som kvinnor var mångsysslare i det tidigmoderna Europa och att de i stor utsträckning var aktiva inom samma områden, såsom jordbruk och handel.³⁹ För svensk del har projektet ”Gender and Work” visat att tidigmoderna människors civilstånd kunde vara lika avgörande för vilka sysslor de gjorde som deras kön samt att samhället dominerades av en tvåförsörjarmodell långt in på 1800-talet.⁴⁰ Resultaten av den här studien av föreställningar och normer om kön och arbete kan alltså relateras till en mer omfattande och nyanserad kunskap om kvinnors och mäns faktiska arbete än vi tidigare haft.

På ett konkret plan har min genomgång av källorna styrts av följande frågor:

- Vilka samhälleliga betydelser gavs äktenskapet?
- Hur fördelades sysslor och ansvar mellan könen?
- Hur beskrevs makarnas respektive bidrag till och ansvar för hushållets försörjning?

Studien rör perioden kring sekelskiftet 1800, ungefärligen 1750–1830, det vill säga den tid som karakteriserats som revolutionernas tidsålder och *Sattelzeit*. Den inleds mitt under frihetstiden då den sociala

omvandlingen av landsbygden tog fart, med tillväxt av obesuttna grupper och ökade sociala klyftor. Den innefattar 1760-talets intensiva politiska diskussioner och införandet av tryckfrihet men också den gustavianska tiden med en starkare censur samt omvälvningarna 1809 då Sverige förlorade den östra rikshalvan och fick en ny konstitution. Studien avslutas omkring 1830, innan den våg av reformer tog fart som förknippats med kvinnors emancipation på 1800-talet.

Jag identifierar och diskuterar de viktigaste normerna och föreställningarna om äktenskap, kön, arbete och ansvar som figurerade i den svenska samhällsdebatten under sent 1700- och tidigt 1800-tal. Syftet är att belysa och begripliggöra den betydelse äktenskapet och de äkta makarnas arbete och ansvar gavs i den svenska diskursen under denna era av förändring. Sverige är ett – i europeiskt perspektiv – intressant fall eftersom det fortfarande var så agrart och hade en så liten medelklass, samtidigt som det förekom en relativt fri och omfattande diskussion om samhällsordningen i olika former av trycksaker och politiska sammanhang. Medan tidigare svensk forskning ofta studerat en avgränsad genre eller debatt, riktar jag mitt intresse mot samhällsdebatten i bredare mening och inkluderar flera genrer och debatter. Det innebär att det inte bara var den framväxande medelklassens äktenskap och leverne som diskuterades, utan också de bredare samhällsskiktens giftermål och levnadssätt.

Samhällsdebatten

1700-talet förknippas ofta med framväxten av en offentlig sfär, fylld av texter, tal och handlingar som rörde samhällets väl och ve. Johan Fredrik Kryger (1707–1777) var en flitig deltagare i den svenska debatten och eftersom han och hans texter på många sätt är typiska för det material som studeras i denna bok får han fungera som exempel när den presenteras. Sextio år gammal, år 1767, började han ge ut tidskriften *Den förnuftige fritänkaren*. Hans fritänkande var inte religiöst, utan syftade på friheten att (ut)trycka åsikter. ”Varken människofruktan, eller vänskap, ska hindra mig, att skriva sanningen; så ska jag, å andra sidan, alltid komma ihåg min skyldiga undergivenhet

emot Guds och människors lag”, skrev han. Han skulle, betonade han, vara fri i sitt skrivande, men inte ”tygellös”.⁴¹ Kryger var vid denna tid en driven och erkänd skribent. Han hade fötts på Rügen, gått gymnasium i Stralsund, studerat juridik i Greifswald och hamnade – som informator och privatsekreterare hos en hovrättspresident – i Stockholm på 1730-talet. Där innehade han sedan en rad uppdrag i statens centrala institutioner, bland annat som kanslist i kanslikollegium, notarie i handels- och manufakturdeputationen och ledamot av tabellkommissionen.⁴²

Kryger skrev mycket. I en av sina tidskrifter, från 1751, formulerade han en programförklaring: ”Att befordra rikets välmåga efter råd och ämne, det är en skyldighet, som både Guds och Naturens lag pålägger var redlig undersåte.”⁴³ Kryger betraktade alltså sitt skrivande som en religiöst förankrad plikt, ett bidrag till det allmänna bästa. Och han uppfyllde sin plikt med besked: biblioteksdatan Libris tillskriver honom nästan åttio titlar. Hans första stora verk var teologiskt, men han blev mest känd för sina ekonomiska texter. För honom, som för så många andra 1700-talsskribenter, var dock religion och ekonomi oupplösligt förenade. Världen var uppbyggd enligt en gudomlig ordning och allt som fanns existerade för Guds ära och människors nytta.⁴⁴ Bland Krygers texter finns trebandsverket *Naturlig theologie ...* på upp emot tusen sidor, men också en mängd småtryck med titlar som låter oss förstå att många behandlar ekonomiska frågor: manufakturer, fabriker, borgerliga näringar, handaslöjder, befolkningstillväxt och så vidare. En del publicerade han i eget namn, andra anonymt eller under pseudonym. Bland hans publikationer finns kommentarer till lagförslag, utläggningar om barnuppfostran och flera tidskrifter med artiklar om allt från hur man bäst organiserar fattigvård, till skämtsamma utläggningar om ”petit maitrar” och åldrande mäns svårigheter att gifta sig. Han uttalade sig med auktoritet om barnuppfostran och giftermål trots att han själv aldrig gifte sig eller fick några barn.

I debatten gjordes inlägg med olika typer av anspråk. En del var seriösa inlägg i samhällsdebatten som innefattade konkreta verksamhetsbeskrivningar, utpekade problem och föreslog lösningar med

tydligt framlagda argument. Det gällde exempelvis Krygers *Tal Om Folkbristens Orsaker, Verkan och Hjelp* i Kungliga Vetenskapsakademien 1758, flertalet inlägg i riksdagen och många av de texter jag analyserat som rör rättsliga frågor. I de sammanhangen hänvisades ofta till egna erfarenheter eller sådant man menade var allmänt kända (miss)förhållanden. Rådgivningslitteraturen har en likartad karaktär. Den skrevs ofta mot bakgrund av något utpekat problem – som ett växande antal olyckliga äktenskap – och kom med erfarenhetsbaserade förslag på hur det skulle åtgärdas. Andra texter var fiktiva och skrivna för att roa. Pjäsen *Ris-Bastugan* från 1755 är ett exempel.⁴⁵ Den gjorde inga anspråk på att vara sann och framförde inga reformförslag eller råd om hur människor skulle leva sina liv, men det var en fängslande berättelse befolkad med föredömliga och avskräckande figurer och blev på det sättet tydligt sedelärande. De texter och debattinlägg som studeras här kan ses som del av en politisk diskussion i bred mening. Ibland handlar det om konkret sakpolitik, som när justitiekammaren motiverar nya lagar och beskriver hur de bör vara utformade, medan andra texter – som putslustiga ensidestryck på rim – kanske i första hand skrevs för att roa men samtidigt passade på att förlöjliga sådant som betraktades som en politiskt förkastlig lyxkonsumtion.

Startpunkten för mitt val av källor är denna tryckta samhällsdebatt i bred mening: pamfletter, rådgivningstexter, tidskrifter och riksdagstryck. Jag har även inkluderat vissa mer utpräglad normativa texter, som förordningar, lagar och lagkommentarer samt några enstaka kyrkliga texter. Äktenskap var ett givet ämne i skrifter som vände sig till äkta makar med goda råd och i vissa specifika texter och debatter, exempelvis när riksdagen diskuterade frågor som rörde skilsmässor och kvinnors näringsfrihet. Vissa frågor – som handelspolitik och överflödsförordningar – är för en modern betraktare inte uppenbart kopplade till äktenskapet eller äkta makars arbete och ansvar men kopplingarna gjordes ideligen i 1700- och det tidiga 1800-talets samhälle. Det är sådana kopplingar som gör att även texter med råd riktade till unga kvinnor och äkta par kan ses som en del av den politiska debatten i bred mening.

Debatten fördes med olika intensitet och under skilda villkor under perioden 1750–1830. Krygers *Den förnuftige fritänkaren* var del av en mindre explosion av offentlig debatt i tryckt form som följde på tryckfriheten 1766, och debatten intensifierades i samband med riksdagarna och när motsättningarna var stora mellan riksdagens gruppbildningar. Under den gustavianska perioden, särskilt mellan Gustav III:s kupp 1789 och avsättningen av Gustav IV Adolf 1809 rådde emellertid en mer omfattande censur.⁴⁶

Utifrån undersökningens syfte har jag i den enorma mängden debatterande texter valt att titta på sådana som trycktes på svenska och som på något sätt berörde äktenskap och de äkta makarnas arbete och ansvar. En del texter är översättningar. Av de knappt 120 enskilda trycksakerna som ingår i studien (exklusive rättsligt material, riksdagstryck och vissa tidskrifts- och tidningsartiklar) är det sju som anges vara översättningar.⁴⁷ Det gäller exempelvis ett par av de rådgivningsböcker som ofta kommer att figurera i fotnoterna: *En fullkomlig ägta hustrus bild* (1787) och *Huru skal et ungt fruntimer värdigt bilda sig?* (1787). Vissa artiklar i tidskrifter och tidningar kan också ha varit översättningar, och i de fall det framgår anges det i min analys. Sedan finns det sannolikt också texter bland artiklarna och trycksakerna som översatts eller bygger på förlagor på andra språk utan att det anges. Att jag i detta material ändå tycker att jag kan fånga diskursen så som den såg ut i Sverige beror på att en mycket stor del av de texter som analyserats, sannolikt mer än nittio procent av trycksakerna, skrevs på svenska och att allt rättsligt material och riksdagsdebatten utgick från svenska förhållanden. Samtidigt är det ingen avskild svensk diskurs jag studerar, utan den diskussion som fördes i Sverige om äktenskap och könsens leverne ska snarare ses som en lokal version av en större europeisk diskussion.

Såväl villkoren för debatten som intresset för frågor om äktenskap har varierat över tid, vilket innebär att antalet texter jag analyserar också varierar över perioden. En stor del av dem som ingår i studien är från före sekelskiftet 1800 och 1750- och 1760-talen är särskilt rika på relevanta texter. De sista decennierna, 1810- och 1820-talen, är sämst representerade i mitt material men tillsammans med riksdagstrycket

och de rättsliga texterna ger det ändå tillräckligt med underlag för att studera diskussionerna fram till omkring 1830.

Idémässigt präglades andra hälften av 1700-talet och det tidiga 1800-talet av ett starkt nyttotänkande och Sverige var fortfarande ett privilegiesamhälle där ekonomin detaljreglerades av statsmakten. I vetenskapsakademierna publicerades skrifter om allt från hur man på bästa sätt anlade en fruktträdgård till hur man byggde fästningar. Riket inventerades. Olika landsändars geografi, näringar och traditioner beskrevs i detalj i Ortsbeskrivningar och från mitten av 1700-talet räknades och kategoriserades befolkningen i det nyinrättade Tabellverket.⁴⁸ Det pågick intensiva försök att förbättra metoder och tillvägagångssätt inom jordbruk och bergsbruk och mitt i detta fanns en aktiv stat som agerade med grund i det som kan kallas merkantilistiska eller kameralistiska idéer.⁴⁹ Kameralism har definierats som hushållning (*oeconomie*) på statlig nivå och en central ideologisk princip var, enligt Martin Seppel, att staten var ett stort hushåll som skulle styras av en klok husfader. Seppel ser kameralismen mer som ett sorts tankesätt eller språk än som en ekonomisk teori. Det kännetecknades bland annat av att invånarnas välfärd inbegreps i statens intressen och att såväl statens som invånarnas välfärd handlade om att på bästa sätt tillvarata rikets resurser.⁵⁰ Befolkning var en central resurs, enligt många den allra viktigaste och, som vi kommer att se, var frågor om äktenskap och hur män och kvinnor skulle leva sina gifta liv väsentliga för såväl befolkningens kvantitet som dess kvalitet.

Äktenskapet betraktades som ett samhällsligt fundament – politiskt, ekonomiskt, religiöst och socialt – och frågor om hur det skulle levas, om mäns och kvinnors arbete, och hur hushållet skulle försörjas var därför också en del av diskussionen om hur samhället skulle fungera. För Kryger och många andra debattörer i 1700- och det tidiga 1800-talets Sverige och Europa var sådant som gällde familj och moral oupplösligt sammantvinnat med ekonomi och politik. Hushållets relationer – mellan man och hustru, föräldrar och barn, och husbondfolk och tjänstefolk – reglerades i Bibeln och uttolkades i hustavlan och dessa lutherska grundtankar om hushållet och hushållsmedlemmarnas respektive skyldigheter och rättigheter utgjorde

en självklar referensram i debatten. Frågor om äktenskapets roll i samhället och om hur makarna bäst borde leva sina liv var alltså inte bara relevant för statens och hushållens ekonomi och ordning, utan handlade också om hur Guds bud skulle förverkligas på jorden.⁵¹

Utgångspunkten för mitt val och urval av källor är att de var en del av den – i bred mening – politiska debatten, och att de – explicit eller implicit – behandlade äktenskapet och frågor om äkta mäns och kvinnors arbete och ansvar. Därutöver är urvalet gjort så att det ska innefatta flera olika genrer och texttyper, samt ha fokus på det som var allmänt – eller med en modern anglicism skulle kunna kallas *mainstream*. Inspirationen kommer bland annat från Dror Wahrmans användning av begreppet ”resonans”. I fråga om kommunikation och spridning vill han (i ett kontinuum) skilja påståenden och praktiker som faller platt eller ger lite eko från dem som plockas upp och reproduceras i skilda sammanhang. De senare, menar han, ”bounced around again and again and [...] continue to reverberate against a background of buzz of similar enunciations or practices”.⁵² Mot denna bakgrund riktas mitt huvudintresse inte mot lärda och välkända texter vars syfte främst var att problematisera och diskutera äktenskap, ansvar och arbete, utan sådana där tidens olika sätt att se på dessa frågor snarare ”studsade runt” mer i allmänhet. Det är också skälet till att jag valt att studera flera skilda genrer. Om vissa specifika normer och föreställningar artikulades i olika sammanhang, talar det för att de utgjorde en del av det ”bakgrundsbrus” av normer och föreställningar som jag är ute efter.

Kärnan i det material som analyseras är texter som på något sätt – direkt eller indirekt, bokstavligen eller bildligt – berörde frågor om äktenskap och könsrelationer. Jag har letat fram dem i olika bibliografier och databaser med hjälp av titlar och hänvisningar i andra samtida tryck och senare forskning.⁵³ Jag har även bläddrat igenom ett antal av periodens tidskrifter i jakt på artiklar av intresse samt sökt mig fram till inlägg av relevans med hjälp av både samtida och senare referenser.⁵⁴ När det gäller tidningar har jag framför allt tittat på inlägg kopplade till debatten om kvinnors näringsfrihet 1809. På det rättsliga området har jag bläddrat igenom lag- och förordnings-

samlingar, läst inflytelserika kommentarer till lagar och samtida lagförslag. Jag har inte gjort någon systematisk genomgång av allt riksdagstryck från perioden 1750 till 1830 utan istället studerat några diskussioner av intresse. Det gäller debatten om barnamord i riksdagen 1778 och 1786, diskussionerna om fler skäl för skilsmässa och om kvinnors näringsfrihet vid riksdagen 1809–1810 samt diskussionerna om de förordningar om mäns giftermålsålder och andra åtgärder för att uppmuntra äktenskap som kom under 1700-talets andra hälft. Enstaka verk och debatter har inkluderats trots att de faller utanför perioden 1750–1830.

Mitt urval innefattar texter av mycket olika karaktär. Några få är böcker på mellan femtio och hundra sidor, men de flesta är mindre trycksaker, på en till sexton sidor. De artiklar jag hämtat från tidskrifter och tidningar kan vara korta notiser, men är oftare längre utläggningar på mellan fem och tjugo trycksidor. Lagrum och förordningar är hämtade från samtida tryckta lagutgåvor och samlingar av förordningar. Diskussion, förklaringar och kommentarer till lagarna är hämtade ur kommenterade lagsamlingar, tryckta prejudikatsamlingar och andra tryckta texter där lagarna diskuterades. Riksdagens debatter har jag följt genom olika typer av framlagda förslag samt protokollförda diskussioner. Jag har använt riksdagstrycket, varav vissa delar publicerades i samtiden, medan andra delar trycktes långt senare.⁵⁵

Även i andra avseenden varierar texternas karaktär. Vissa av dem – som lagar, katekeser och rådgivningslitteratur – var uttryckligen och per definition normativa: de talade, med varierande auktoritet, om hur människor borde agera. Bakom lagar och förordningar fanns staten med omfattande sanktionsmöjligheter, medan normerna bakom de rådgivande texterna kunde vara mer eller mindre förankrade i kultur och religion. Andra texter var sedelärande på ett mer sofistikerat sätt. Pjäsen *Ris-Bastugan*, till exempel, hade en rollbesättning som bland annat personifierade önskade och oönskade egenskaper hos gifta kvinnor. Dialogen var dråplig, figurerna överdrivna och scenerna delvis utformade för att locka till skratt. Samtidigt hade föreställningen ett moraliskt budskap som innefattade normer för mäns och kvinnors beteende.⁵⁶ I ytterligare andra texter användes

könskodade normer och föreställningar som retoriska redskap eller som arenor för diskussioner om aktuella politiska frågor, exempelvis konsumtion av importvaror och nyheter i nöjeslivet. Detta innebär inte en avsaknad av beskrivningar av det samhälle texterna utgick ifrån, utan att sådana beskrivningar ofta (men inte alltid) fungerade som föredömen eller nidbilder, sedelärande exempel eller motiveringar till politiska beslut. De verklighetsbeskrivningar, problemformuleringar, goda råd och reformförslag som framfördes i de texter som studeras här var inte neutrala, utan skrevs med ett syfte. Författarna ville något med sina texter, exempelvis påverka människors konsumtion och levnadssätt eller föra fram förslag om hur lagarna borde ändras eller uttolkas. Många texter syftade till att övertyga och skapa opinion och producerade samtidigt en bild av det samhälle de ville påverka. Andra (främst lagar och förordningar) var direkt styrande och uttryckte lagstiftarens vilja, men även bakom dem fanns en (ibland explicit) uppfattning om verkligheten och hur den borde förändras.

Många småtryck och tidskriftsartiklar var framställda både till nöje och nytta för läsarna. I en debatt från 1758, inledd av Bellman med en pamflett med rubriken *Tankar Om Flickors Ostadighet*, var exempelvis nästan alla inlägg på rim, och argumentationen fördes ofta med hjälp av fiktiva figurer (Damon och Cloris) och andra retoriska grepp.⁵⁷ Satir, skämt och karikatyrer är ofta svårtolkade. Ironi uppstår i det ”mellanrum som uppstår mellan det som sägs och det som inte sägs” för att tala med språkvetaren Anna Gustafsson, och förståelsen kräver kontextkunskap. Det som självklart var roligt på 1780-talet kanske går mig helt förbi på 2020-talet och det jag tolkar som satir skulle kanske ha kunnat vara realism. Gustafsson räknar upp en rad signaler som ofta används i ironiska texter, bland annat motsägelser och inkongruenser, stilbrott och överdrifter i värderingar och bildspråk.⁵⁸ Sådant har hjälpt mig att tolka texterna, och för mig är också mängden texter, och att de tillhör olika genrer och även i övrigt uppvisar många olikheter, en analytisk fördel. Dels skapar de mer lättbegripliga texterna en grund för att tolka även svårare genrer, dels ger innehållet i det samlade materialet en bild mot vilken alternativa förståelser av svårtolkade texter kan prövas.⁵⁹

Nästan alla författarna var, som Kryger, bildade män ur välbärgade samhällsgrupper i Stockholm. En del skrev under eget namn, men många pamfletter och småskrifter utgavs anonymt.⁶⁰ Bland debattörerna finns publicister, präster, personer verksamma vid universiteten och ämbetsmän. Några få kända debattörer var kvinnor.⁶¹ I riksdagen var debatterna vanligen mest omfattande i adelsståndet, men vissa frågor diskuterades intensivt även bland präster och borgare. Debattörerna tillhörde en i vid mening bildad och samhällsengagerad elit. Anne Berg benämner denna grupp politisk medelklass eller medeklassintelligentians kärntrupp, medan Agneta Helmius använder begreppet ”mediemanlighet” för att beskriva den krets av män som under 1700-talet skrev både för brödfödan och för att göra sina röster hörda i seklets diskussion om vad som konstituerade en god kvinna.⁶² De talade, skrev och publicerade texter om hur samhället borde organiseras och ägnade sig därmed åt den typen av praktiker som formade den politiska diskursen om äktenskap och könsordning kring sekelskiftet 1800.

Flertalet texter som publicerades vände sig till samma befolknings-skikt som skrev dem: en läskunnig elit med tid och möjligheter att intressera sig för samhällsfrågor.⁶³ Det urval av pamfletter, tidningar och tidskrifter som studeras trycktes mestadels i Stockholm och lästes säkert främst av stockholmare och andra stadsbor, även om de också vände sig till människor på landsbygden. Rådgivningstexterna, det rättsliga materialet och riksdagstrycket är av en annan karaktär, men lästes antagligen av ungefär samma grupper. Lagar och förordningar hade en bredare spridning eftersom de också kungjordes på ting och i kyrkor.

Den diskussion som studeras i det följande fördes alltså av bildade män: författarna och talarna var statliga tjänstemän, präster, akademiker och riksdagsmän, företrädesvis från huvudstaden. När potentiella läsare beskrevs, tillhörde de ofta samma sociala skikt, och många gånger visar även texternas innehåll och budskap att de vände sig till de sociala mellanskikten. Vissa texter (exempelvis lagarna) rörde alla, medan andra diskuterade särskilda grupper, som torpare, mödrar till utomäktenskapligt födda barn eller dåligt betalda stat-

liga tjänstemän. De breda samhällsskikten mötte endast en bråkdel av dessa texter, framför allt lagar och förordningar, och de gjorde det som objekt för texterna, inte som subjekt som deltog i debatten.

Trots texternas begränsningar ser jag dem som delar i en samhällelig diskussion där problem formulerades och lösningar diskuterades. Här skapades, återskapades och förändrades normer och föreställningar om äktenskap, arbete och ansvar. I Wahrmanska termer skulle man kunna uttrycka det som att normer och föreställningar studsade runt i samhällsdebattens resonanslåda. Ju fler texttyper jag kan studera, desto bättre kan jag beskriva och förstå den rådande diskursen om äktenskapets samhälleliga betydelse och varför det ansågs så självklart att män måste fästas vid staten. Även om texterna kunde uttrycka olika åsikter i en rad sakfrågor, fanns det gemensamma nämnare och underliggande försanthållanden och mitt intresse riktar sig både mot det som skilde texterna åt och det som förenade dem. I analysen lyfter jag ofta fram exempel i brödtexten som representerar det typiska och anger fler belägg i noterna, men jag har också vinnlagt mig om att föra fram undantag och variationer. Det kan dock sägas redan nu att jag funnit fler likheter och kontinuiteter än skillnader och förändringar i de normer och föreställningar som kommer fram i debatten.

Det breda och heterogena materialet har nackdelar. En av de allvarligaste är att det är svårt att i detalj sätta sig in i olika genrekonventioner och alla specifika sakfrågor. Det gör mina tolkningar osäkrare än om jag fördjupat mig i en typ av material, en enskild författare eller en separat fråga. Trots att den här studien har en bred ansats och innefattar många texter ur skilda sammanhang och genrer kan den inte på något sätt göra anspråk på att vara fullständig. Det finns texter inom de olika genrer jag undersöker som hade varit intressanta att ta med men som fallit utanför mitt urval för att de varit mindre informativa, relevanta eller tillgängliga än de texter som studerats. Därutöver finns hela genrer som jag valt bort. Det gäller bland annat predikningar, tillfälleslitteratur, romaner och hushållslitteratur. Innehållet i dessa genrer var inte lika centrala i samhällsdebatten som diskussionerna i riksdagen eller i de politiska pamfletterna, de var inte heller regelmässigt lika starkt kopplade till den politiska dis-

kussionen som lagförslag och förordningar. Däremot kunde de säkert vara lika involverade i samhällsdebatten som rådgivningstexterna och flera andra texttyper jag innefattat i min studie. Jag har inte valt bort dem för att de är analytiskt ointressanta, utan för att avgränsa ett redan omfattande källmaterial. Resultatet av den här studien kan därför bara bli en skiss av kulturella normer om äktenskap, arbete och ansvar, baserad på ett brett, men långt ifrån fullständigt, urval av texter ur en del av den svenska samhällsdebatten.

Normer, föreställningar och ideal

I modernhistoriskt inriktad historia syftar ordet ”norm” ofta på det som uppfattas som normalt eller vanligt. I den betydelsen förutsätter normen också det abnormala: först när man tänker sig att normen är det normala, det vanliga, kan man tänka sig något som avviker från det vanliga. Enligt den historiskt inriktade litteraturvetaren Lennard Davis växer denna betydelse av ”norm” fram i västvärlden i slutet av 1700- och början av 1800-talet. Han menar också att dess begreppsliga föregångare var ”ideal”, vilket han förklarar som ett i alla avseenden perfekt, i praktiken ouppnåeligt, tillstånd.⁶⁴ Ordet ”ideal” kunde användas just på det sättet i de källor som studeras här. I en rådgivningsskrift från 1778, översatt från tyska, liknades skriftens hustruideal med en målning, vars original inte existerade:

Ty när man vill föreställa ett mönster, så tillägger man det alla möjliga fullkomligheter, utan att fordra, att desamma, som efterapa det, skola i alla delar fullkomligen träffa det. [...] Så är ock den fullkomliga frun allenast en tankebild; en bild, vars penseldrag är här och där kringströdda. Voro dessa fullkomligheter hos en person förenade, så skulle vi se en dödlig Gudom.⁶⁵

Ordet ”norm” hade dock en annan betydelse än normalt redan i tidigmodern tid: *Svenska Akademiens ordbok* ger synonymer som ”regel”, ”förebild” och ”rättesnöre”, och exempel på den betydelsen ges från 1600-talet och framåt.⁶⁶

I den här boken använder jag inte ”norm” i betydelsen normal, i motsats till avvikande, utan i betydelsen regel eller rättesnöre. Det innebär att ”norm” ligger nära ”ideal” men också att det ibland är nära relaterat till ”lag”. Lagarna är av statsmakten formulerade och sanktionerade normer. ”Norm” är för mig ett överordnat begrepp som innefattar såväl lagar som andra, både nedskrivna och oskrivna, regler. Ofta ställs människor inför motstridiga normer. Om en piga i 1600-talets Sverige följde en norm – till exempel det fjärde budet om att lyda sina föräldrar (vilket innebar att all överhet skulle åtlydas) – riskerade hon, om hennes husbondefolk ville förmå henne att göra något ogudaktigt – att bryta mot det första budet: att alltid lyda Gud.⁶⁷ I det samhälle som studeras här gavs ibland – som i ovanstående exempel – vägledning vid normkonflikter. Svebilus katekes, påbjuden av kungen från 1689 och dominerande i folkundervisningen en bit in i 1800-talet, var tydlig med att en god kristen alltid skulle lyda Gud mer än människor.⁶⁸ Eftersom många av de texter som ingår i den här studien är rådgivande och sedelärande, innefattade de – liksom Svebilus katekes – normer för hur människor skulle leva och hur de skulle hantera olika typer av normkonflikter. Ofta utgick texterna just från sådana konflikter, som när Kryger diskuterar hur en äldre man ska tänka när han ska välja maka, eller när en anonymt utgiven pamflett försöker övertyga män om att livet som gift är ett bättre alternativ än ungarlivet.⁶⁹

När jag ställer frågor om normer och ideal är det alltså inte det normala jag är ute efter, utan det som kunde uppfattas som regler och sådant som kunde anses eftersträvänsvärt. De kommer till uttryck på olika sätt i debatten. En del normer uttrycktes i klartext, som när Svebilus förmanade folk att lyda Gud mer än människor eller när lagen stadgade en bestämd giftermålsålder. I andra sammanhang mejslades ideal och levnadsregler fram med mer sofistikerade verktyg som löjeväckande motbilder och avskräckande exempel. Bakom normer och ideal fanns föreställningar om hur samhället och människor fungerade, ofta i form av uttalade antaganden bakom olika debattinlägg och verklighetsbeskrivningar. Det gäller exempelvis föreställningarna bakom uttalandet om att män borde gifta sig

för att fästa sig vid staten, och i det följande riktas intresset mot just sådana föreställningar, normer och ideal.

Bokens disposition

Boken har tre empiriska kapitel. I det första (kapitel 2) står frågor om äktenskapets samhällseliga betydelse i centrum. Hur knöts äktenskapet till statens och samhällets välfärd? Vilka problem formulerades och vad föreslog debattörerna för lösningar? Kapitlet bygger på alla typer av texter som ingår i studien men vilar tyngst på riksdagsdiskussioner och förordningar.

Det andra (kapitel 3) ägnas åt de mans- och kvinnoideal som uttrycks i texterna med särskilt fokus på det arbete och ansvar som tillskrevs män och kvinnor inom äktenskapet. Här görs inledningsvis en kvantitativ genomgång av materialet med hjälp av den verborienterade metod som utarbetats inom forskningsprojektet "Gender and Work". Därefter identifieras olika idealbilder och nidsbilder och diskursens normer och föreställningar om kön, arbete och ansvar diskuteras. I kapitlets underlag ingår rättsliga texter och riksdagstryck, men huvudsakligen bygger det på pamfletter, tidningsartiklar och rådgivningstexter.

Det sista empiriska kapitlet (kapitel 4) fokuserar på vilka normer för familjeförsörjning som kom till uttryck i samhällsdebatten: betraktades mannen som hushållets ende försörjare eller skulle även hustrun bidra med arbete och inkomster? Kapitlet bygger på alla materialtyper och inkluderar en fördjupning i diskussionerna om vilka sysslor som ansågs lämpliga för kvinnor i debatten om kvinnors näringsfrihet 1809–1810.

I det avslutande kapitlet drar jag ihop trådarna från de empiriska delarna och diskuterar resultaten i relation till valda delar av forskningsläget. Kapitlet tar upp hur äktenskapet knöts till staten, vilka uppgifter som gavs till män och kvinnor samt diskuterar den svenska versionen av patriarkatet i relation till frågor om förändring, kontinuitet och variation.

Äktenskapet som samhällsfundament och problem

I det tidigmoderna Europa gjordes analogier mellan grundläggande sociala enheter som det äkta paret, familjen och hushållet, och större gemenskaper som församlingen, riket och den föreställda gemenskapen mellan Gud och mänskligheten. I den lutherska världsbilden vilade Guds makt på det första budet – du skall inga andra gudar hava jämte mig – medan den världsliga makten utgick från det fjärde budet: du ska hedra din fader och din moder. Religionen utgjorde grunden för den tidigmoderna maktordning som jag vill kalla fadersväldet och som kännetecknades av en hushållskultur.⁷⁰

Äktenskapet betraktades i och med detta, på ett idémässigt plan, som helt grundläggande för samhällsordningen: hushållen, de små enheterna i det korporativa samhället, skapades ju genom giftermål.⁷¹ Denna världsbild bottnade i antika texter och jag lånar en beskrivning av idéhistorikern Ingrid Markussen:

Ethvert hus er altså en del af statens helhed. Derfor er det husets opgave at tage hensyn til helheden og opdrage kvinder og børn i overensstemmelse med statssystemet, så de videreudvikler statens helhed. Forholdet i ægteskabet og opdragelsen af børnene er fundamentale for dette.⁷²

Detta framstår, som jag pekade på i inledningen, som en självklarhet för riksdagsledamöterna på 1780-talet. De ansåg att samhällets ord-

ning och välfärd stod och föll med den äktenskapliga institutionen. Samtidigt var hushållen grundläggande ekonomiska, administrativa och politiska enheter: de var bland annat grunden för vissa typer av skatter, barnens utbildning, arbetets organisering och för politiskt inflytande. Allt detta spelade roll för hur äktenskapet diskuterades.

Föreställningen om äktenskapet som samhällets mest grundläggande enhet och analogin mellan hushållet och staten var, enligt historikern Suzanne Desan, grunden för den intensiva debatt om äktenskap och familjepolitik som fördes i samband med franska revolutionen. Det hade riktats kritik mot äktenskapet också under l'ancien régime men med revolutionen kom nya argument och familjerätten politiserades. Debatten i Frankrike fördes i de politiska institutionerna men också i pamfletter och tidningsinlägg. Den befolkades – som i Sverige och andra länder – främst av män med utbildning från de övre samhällsskikten. I Frankrike var många inlägg antiklerikala: reformisterna krävde att äktenskapet skulle omtolkas till ett civilt kontrakt som skulle kunna ingås och brytas av både mannen och hustrun. Individernas frihet och känslor uppvärderades och släktens inflytande skulle minska.⁷³ Även om det svenska riket – med viss dramatik – avsatte en kung och fick en ny konstitution 1809, genomgick det ingen revolution motsvarande den franska. Debatten om äktenskap var heller inte lika intensiv, även om det fanns vissa likheter: också i Sverige diskuterades lagarna om skilsmässa vid riksdagen 1809, och upplysningens idéer om människors (inklusive kvinnors) rättigheter fick röst även i den svenska debatten. Det första avsnittet i det här kapitlet handlar om hur äktenskapet länkades samman med samhället i stort i den svenska debatten. Jag kommer att visa att äktenskapet beskrevs som fundamentalt för samhällsekonomin och befolkningen men också med avseende på sedlighet och politisk integration. Dessa aspekter var tätt sammanvävda och genomsyrades alla av en religiös grundsyn, men analysen i detta avsnitt har ändå lagts upp så att jag i tur och ordning lyfter fram exempel på hur ekonomiska, moraliska respektive politiska aspekter betonades i debatten.

Mot bakgrund av äktenskapets ekonomiska, moraliska och politiska betydelse utpekades också hot och hinder mot äktenskapet

i debatten. Ett sådant var de olyckliga äktenskapen, vilka av vissa debattörer framställdes nästan som en epidemi som riskerade att män undvek det gifta ståndet och förblev ungarlar. De olyckliga äktenskapen kom också upp i riksdagsdiskussionerna om skilsmässa 1809 där man frågade sig om de riskerade att underminera äktenskapet som institution. Den franska nationalförsamlingen bekymrade sig över män som inte tog ansvar för sina sexuella förbindelser, men de verkliga förförarna – de som utpekades som de huvudsakliga problemen – i den franska debatten var, enligt Desan, kvinnorna. De förförde männen och utgjorde ett hot mot den äktenskapliga institutionen. I den svenska debatten framstår istället männens agerande som det största problemet och i pamfletter och tidskrifter uttrycktes oro över män – oftast från de sociala över- och mellanskikten – som valde ungarlslivet, medan det bristande sexuella ansvarstagandet från allmogens män oftare tematiserades i riksdagsdiskussionerna. Vilken betydelse mäns civilstånd gavs för deras politiska position och hur ogifta män beskrevs som samhällsproblem står i fokus för det andra avsnittet i detta kapitel.

Andra problemformuleringar koncentrerades till sådant som beskrevs som hinder för äktenskap och då angreps ofta olika typer av lagar och regleringar. I 1734 års lag var åldersgränsen för giftermål för män tjuogoett år och för kvinnor femton och båda parternas samtycke krävdes, för kvinnan även hennes giftomans. Lagen räknade också upp en rad släktingar som inte fick gifta sig med varandra.⁷⁴ Därutöver krävdes, enligt kyrkolagen från 1686, att parterna hade tagit nattvarden och villkoret för det var i sin tur att de kunde läsa och uppvisade grundläggande kristendoms-kunskaper.⁷⁵ I övrigt fanns inga formella hinder mot giftermål i Sverige vilket skiljer sig från en del andra områden i Europa där tillgången till äktenskap kunde vara mer begränsad. I delar av Österrike krävdes tillstånd från lokala myndigheter för giftermål och tillstånden var beroende av de sökandes förmåga att försörja en familj. Enligt Elisabeth Mantl ansåg myndigheterna i det österrikiska Tyrolen i slutet av 1700-talet att endast de som ägde jord hade den förmågan. Äktenskapet var, som Mantl beskriver det, ett privilegium som förvägrades dem som befann sig

i en beroendeställning: ”the landpoor and the landless” ansågs inte ha tillräckligt stora och säkra inkomster för att försörja en familj.⁷⁶

De hinder som beskrevs i den svenska debatten rörde ofta äktenskapsbildning i förhållande till försörjning. I praktiken, och i debatten, kopplades giftermål även samman med möjligheten för paret att bo och försörja sig själva. Giftna drängar och pigor var sällsynta långt in på 1800-talet⁷⁷ och under senare delen av 1700-talet kom en rad reformer som underlättade för obesuttna att ingå äktenskap och starta egna hushåll. De står i centrum för det tredje avsnittet i detta kapitel.

Kapitlets syfte är att belysa vilken roll äktenskapet tillskrevs i samhällsdebatten. Redan nu kan sägas att äktenskapet förekom både som ett mål i sig och som ett medel för att nå andra mål. När riksdagen diskuterade ett förslag om att införa fler skäl för skilsmässa vid 1809 års riksdag utgick debatten ifrån att lagen skulle bevara och stärka äktenskapet. Det var ett mål i sig. I 1700-talets många försök att stärka rikets jordbruk ansågs det viktigt att öka antalet arbetande händer. Ett sätt att göra det var att underlätta giftermål. Här var äktenskapet ett medel för att uppnå en större befolkning och ett starkare jordbruk.

En av 1700-talets främsta laglärda, den inflytelserika David Nehrman, publicerade föreläsningar om giftermålsbalken år 1747. I förordet konstaterade han att äktenskapet var instiftat av Gud och att det var grundvalen för det borgerliga samhället. ”En var lär medgiva”, skrev Nehrman, ”att ett rikets välgång, till en stor del beror därpå, att giftermål förnuftigt begynnas, fastställas och slutas, samt, att var äkta maka, därvid i akt tager sin skyldighet.”⁷⁸ I ett utskottsbetänkande fyrtio år senare hette det att ”ordentliga giftermål” var en ”grundpelare till samhällets bestånd och förkofran”.⁷⁹ Äktenskapet betraktades allmänt som en naturgiven inrättning.⁸⁰ Här ställdes inte Gud och naturen mot varandra, utan naturen sågs som gudagiven vilket betonades i uttryck som ”herrens och naturens visa fordringar” eller en ”genom Naturen och Religionen helgad förening”.⁸¹ Äktenskapet var således, enligt tidens tankesätt, såväl religiöst som naturligt och samhällsmässigt motiverat. Men det var också instiftat för människans skull, för individernas lycka och välfärd. Det var ”det stånd som den allgode Skaparen stiftat till båda könens inbördes hjälp och

tröst under livets mödor” som en av ledamöterna i prästeståndet formulerade det år 1809.⁸² I det följande är det dock inte äktenskapets betydelse för makarna själva som står i centrum, utan den betydelse det tillskrevs för samhället i stort.

Äktenskapet som samhällets grundpelare – ekonomiskt, moraliskt, politiskt

Äktenskapet ansågs vara grundläggande för samhällsekonomin, inte minst för befolkningens storlek. Om människor inte gifte sig skulle ”samhället tyna bort och lagarna bli onödiga”, skrev Nehrman i förordet till sina föreläsningar om giftermålsbalken. Eftersom sexuell umgänge före och utanför äktenskapet betraktades som synd och brott, var äktenskapet under 1700- och 1800-talen det enda sammanhang där människor tilläts uppfylla Guds uppmaning om att vara fruktsamma, föröka sig och uppfylla jorden på ett legitimt sätt. Enligt Nehrman var det också en del av äktenskapets syfte: ”Till den ändan träda man och hustru i hjonelag, att de med inbördes äkta kärlek och trohet, vilja vara varandra till hjälp, vid människosläkets ärliga förökande, barnens uppfostran och andra angelägenheter, som till hjonelaget höra.”⁸³ Sjuttio år senare uttolkade den rättslärdede filosofen Ebbe Samuel Bring giftermålsbalkens bestämmelser och beskrev, konkret och ovanligt krasst, den positiva lagens definition av äktenskapet som ”en förening, emellan en man och en kvinna, i kraft varav dessa personer kunna med varandra pläga köttsligt umgänge, utan att det anses för brottsligt”.⁸⁴ Problem med äktenskap innebar följaktligen också problem med befolkningstillväxten och det var allvarligt eftersom den tidens ekonomer betraktade befolkningen som grundpelare för samhällsekonomin.⁸⁵

Enligt de kameralistiska idéer som var inflytelserika i Sverige under den period som studeras här, låg grunden för ett rikes styrka och välgång främst i dess naturresurser och befolkning. Äktenskapets vikt för befolkningstillväxten kom upp i många olika sammanhang. I den anonyma debattskriften *Ungkarlarnas lama skäl til hinder från giftermål ...* från 1767 lade skribenten fram en kedja av samband:

Ett lands huvudolycka är brist på gott folk; folkbristen kommer av giftermåls förhinder och avsky för äktenskap. Vilken avsky förorsakas av äkta folks oordentliga sammanlevnad; men denna oordning kommer huvudsakligen av de äkta mäns försummelse eller oförståndiga åtgärd, vilka gudlöst begynna, oförsiktigt handhava och i alla mål vanhedra och illa berykta ett stånd, varpå likväl människo-släktets antingen timliga och eviga väl eller ve så mycket beror.⁸⁶

Den oordning och oordentliga sammanlevnad som åsyftades grundades framför allt i den fåfänga och inriktning på flärd och nöjen som författaren ansåg prägla tiden, främst städernas sociala över- och mellanskikt. När barnamord diskuterades i riksdagen 1786 lämnade friherren Gustaf Reuterholm in ett skriftligt yttrande som han inledde med meningen: ”En myckenhet av nyttiga liv utgör visserligen en stats förnämsta styrka, och deras bevarande tillika mänsklighetens värdigaste föremål.”⁸⁷ När det handlade om barnamord gällde diskussionen främst de arbetande klasserna. De hade förstås en större inverkan på befolkningstillväxten än de relativt små grupperna med högre social status, vilket också påpekades i den samtida debatten.⁸⁸

Vid riksdagen 1786 skrev lagutskottet att ”ordentliga giftermål äro de enda medel” som ger en stor befolkning.⁸⁹ En annan riksdagsledamot, kyrkoherden i Ockelbo Petrus Hillberg, betonade i ett memorial att lagarna måste motverka otukt och istället skapa möjligheter för ”lagliga och ordentliga äktenskaps ingående, som i en rätt ordning befördrar populationen, varuppå ett lands styrka och välmåga i synnerhet beror”.⁹⁰ De oordentligheter som omtalades i 1786 års riksdagsdebatt handlade främst om att män och kvinnor ur allmogen, särskilt drängar och pigor, hade sex innan de gifte sig. Deras barn bidrog i och för sig till befolkningstillväxt, men utan ordentliga giftermål ansåg de flesta att dessa barn skulle vara till mer kostnad och besvär än till nytta för samhället.⁹¹ Hur ordentliga giftermål skulle befördras diskuterades både i riksdagen och i den tryckta debatten, vilket jag återkommer till.

I sitt klassiska verk *Det mätbara samhället* från 1988 menar Karin Johannisson att 1700-talets befolkningspolitik fram till 1760-talet

enbart var kvantitativ, att den saknade kvalitativa, moraliska aspekter.⁹² Mot det invänder Monika Edgren i en studie från 2011 där hon visar hur kvinnor och män positionerades olika i den befolkningspolitiska diskursen och framhåller att befolkningspolitiken därmed hade en kvalitativ aspekt: den var genusspecifik. Om man – som jag och samtidens debattörer – lyfter in äktenskapet i den befolkningspolitiska diskursen blir de kvalitativa elementen tydliga. Äktenskapet ansågs inte bara vara grundläggande för befolkningens kvantitet, utan också för dess kvalitet: för människors moral, sedlighet och dygd. När Nehrman utvecklade sina resonemang om äktenskapets betydelse på 1740-talet, framhöll han att ”förnuftiga äktenskap” motverkade lösaktighet och andra olägenheter som kunde drabba ”den borgerliga sammanlevnaden” samt gjorde ”undersåtarna mera flitiga, nöjda och sediga”.⁹³ Liknande åsikter framfördes i debatten om fler skilsmässoskäl i riksdagen drygt sextio år senare. Enligt Olof Hambræus, präst och ledamot i lagutskottet, grundlade äktenskapet ”hela vårt släktes moraliska daning, all äkta kristlig och medborgerlig samfundsdygd, samt statens och samhällets därpå beroende väl och bestånd”.⁹⁴ I lagutskottets betänkande i samma fråga kan man bland annat läsa att

all annan förädling begynner och faller med denna [äktenskapet], så att där de härmed i gemenskap stående seder är goda, där bibehålla sig och förbättras de övriga, men där de förra fördärvas, där nedsjunka människorna mer och mer till brutalitet; och där försvinna efter hand, alla goda seder och samhällsdygder.⁹⁵

Goda äktenskapliga seder ansågs alltså förädla människor, medan fördärvade äktenskap brutaliserade dem.

Föreställningar om att goda eller lyckliga äktenskap var av stort värde för samhället återfinns även i rådgivande texter. I skriften *Moralisk afhandling om konsten att lefva lycklig i äktenskap* från 1807 lovprisade författaren lyckliga äktenskap och kopplade dem till samhällets välfärd:

Vad grundlägger väl säkrare statens lycka, vad sprider väl större sällhet över alla klasser av medborgare? Vad kan kraftigare befordra samtidens och eftervärldens väl, än lyckliga äktenskap?⁹⁶

Författaren framställde dygdiga makar – män och kvinnor – som ”statens styrka och heder, statens mest aktningvärda medlemmar”.⁹⁷ Tjugo år senare, i en riksdagsdiskussion om underhåll i samband med lägersmål, beskrev biskopen i Strängnäs, Pehr Thyselius, äktenskapet som ”det heligaste av alla människosläktets band, som icke blott utgör innersta knuten av samhälls föreningen, utan som bestämmer själva karaktären av mänsklighet”.⁹⁸ Föreställningen om äktenskapet som grunden för den samhälleliga gemenskapen återkommer jag till snart, här illustrerar Thyselius ord det goda äktenskapets betydelse som ett medel, eller en miljö, som befordrade goda seder.

Motsatsen beskrevs också. Olyckliga äktenskap och regler som innebar att äktenskapets helgd försvagades ansågs ha en rad negativa konsekvenser. Nehrman skrev att olyckliga äktenskap förvandlade dem ”som förr varit nyttiga borgare, till skadliga inbyggare”.⁹⁹ Deras uppförande och osämja ledde enligt Nehrman till allmän förargelse och skapade merarbete för rikets ämbetsmän. Förmodligen tänkte han här på det arbete som församlingspräster, sockenstämmor, konsistorieledamöter, domare och nämndemän skulle bedriva när äkta makar levde i osämja.¹⁰⁰ Det skedde med utgångspunkt i ett omfattande och detaljerat regelverk där olika instanser skulle ingripa med samtal, förmaningar, varningar och böter för att få sådana par att ändra sitt leverne.¹⁰¹ Ännu allvarligare var att de olyckliga äktenskapens negativa följder inte ens tog slut när makarna dog. Deras ”oförstånd och dårskap” gick nämligen i arv till deras barn. Nehrman förklarade: ”sådana olyckliga föräldrar försumma sina barns uppfostran, så att dessa i späda och yngre åren, varken tillhålls, att lyda Gud, överhet eller föräldrar, samt foga sig efter andras förnuftiga vilja; ej eller anföras de, att vid mognare ålder tjäna sitt fädernesland.”¹⁰²

I vissa sammanhang gjordes alltså skillnad mellan lyckliga och olyckliga äktenskap medan det i andra sammanhang var äktenskapet i sig, som institution, som diskuterades. Den här spänningen ställdes på

sin spets i 1809 års diskussioner om huruvida alla enskilda äktenskap (oavsett hur (o)lyckliga de var) borde bevaras för att gynna äktenskapet som institution. Motståndarna framhöll att ökade möjligheter till skilsmässa per definition skulle urholka äktenskapets helgd (se till exempel Faxes inlägg nedan). Förespråkarna ansåg snarare att dysfunktionella äkta par underminerade den äktenskapliga institutionen och i förlängningen hela samhället. En av dem som inledningsvis väckt frågan, ledamoten i högsta domstolen, sedermera presidenten i Svea hovrätt, Henning Adolf von Strokirch, menade att ”varje av naturens Herre inrättad ordning är helig och bör hållas i helgd”. Det gällde följaktligen äktenskapet ”varifrån bör rensas allt som vanäras denna inrättning, som gör den mindre allmänligen aktningvärd”. Och så avslutade han med: ”Men store Gud! Huru helgas ditt namn! Huru befordras din ära av kivande makar?”¹⁰³ Liknande resonemang fördes senare i ständernas gemensamma reformförslag. Inledningsvis konstaterades att lagen varit sparsam med skäl till skilsmässa ”med avseende på sedernas helgd och samhällsordningens vårdande”. Därefter fastställdes att äktenskapets grund fanns i makarnas inbördes aktning och att den yttre förbindelsen mellan makarna inte borde upprätthållas om den inre aktningen försvunnit. Om äktenskap bevarades i de situationer som lagförslaget pekade ut (det vill säga vid vissa brott och mental sjukdom) skulle det därför ”snarare motverka än befordra sedligheten”.¹⁰⁴ Debattörerna var ense om att den äktenskapliga institutionen måste bevaras, men oense om hur.

Äktenskapets betydelse för goda seder ansågs nära kopplat till makarnas uppgift som fostrare av framtidens undersåtar. Föräldrar skulle också vara föredömen för sina barn. I debatten om straffet för barnamord i 1786 års riksdag menade friherre Gustaf Reuterholm att alla ”goda exempel av stadga och trivsamt” och all ”ordning i uppfostransvägen” skulle försvinna om man avkriminaliserade utom-äktenskapliga sexuella relationer och lindrade straffen för barnamord. Inom några få generationer skulle då ”nationen [...] förvandlas till en vilddjurshop”.¹⁰⁵ I riddarhusets behandling av frågan om skilsmässa 1809 framhöll Strokirch, med hänvisning till tjugofem års erfarenhet som domare, att barn som växte upp hos föräldrar som hatade

varandra och ständigt bråkade skulle komma att sakna moralisk bildning.¹⁰⁶ Exempler kan mångfaldigas; i alla genrer jag har tagit del av, över hela perioden, beskrevs äktenskapet som en institution som var nödvändig för att upprätthålla goda seder och kristen moral.

Politiskt beskrevs äktenskapet som en sorts grundmodell för samhällelig gemenskap och maktordning. I ett inlägg i riksdagen 1809 beskrev Wilhelm Faxé, kyrkoherde, teologie professor, sedermera biskop i Lund, äktenskapet som ”en första bild av samhälle på jorden”. Det skulle utmärkas av enighet, tillgivenhet och oinskränkt förtroende och på det sättet ”lämna till efterdöme de första grunddragen för de större samhällens visa inrättning”.¹⁰⁷ Om fler skäl för skilsmässa tilläts fruktade Faxé att äktenskapet – ”denna genom naturen och religionen helgade förening” – skulle förlora sitt anseende och värde vilket i sin tur skulle få följder för staten:

Och måne icke detta har sitt mäktiga inflytande på staten? Är denna förening, som jag förut nämnt, en bild för andra inrättningar, huru snart skola icke dessa, i bredd med denna, även urarta – skaka – och omsider störtas? Börjar man att förändra, omskapa, och efter tidens lättsinnighet dana det mindre, snart följer det större efter.¹⁰⁸

Bakom Faxés inlägg skymtar både tanken om äktenskapet som en modell för andra gemenskaper och föreställningen om att det nationella hushållet (det större) byggdes upp av enskilda hushåll (de mindre).¹⁰⁹ I högsta domstolens yttrande i frågan gjordes liknande paralleller när man pekade på att ”den husliga sammanlevnadens ordning” hade en ”mäktig och omedelbar inflytelse på samhällets ordning”.¹¹⁰ I de här diskussionerna var staten och samhället oftast synonyma, helt i enlighet med det kameralistiska tankegodset.¹¹¹

Ett annat resonemang som utgick från tidstypiska analogier mellan olika hierarkiska strukturer fördes av landshövdingen Axel Erik Gyllenstierna i riddarhuset år 1809. Enligt hans mening gick förslaget om fler skilsmässoskäl rakt emot religionens påbud och borde förkastas helt. Om adeln ställde sig bakom befarade han att andra skulle tro att adeln inte förstått de religiösa buden, tvivlade på dem, eller

– värst av allt – var så förmättna att de ansåg sig kunna sätta sig upp mot dem. Eftersom adeln utgjorde det första riksståndet, som skulle vara mest upplyst, kunde man enligt Gyllenstierna i så fall vänta sig att andra tog intryck av deras ställningstagande. I så fall hade man inget annat att förvänta sig av ”menigheten” än ”vanvördnad och olydnad emot den högste lagstiftarens bud och befallningar”, ”förakt för religionen” och självsvåd:

och då man ville sluta från det större till det mindre, även ohörsamhet emot den världsliga överheten, som för befastande av sin innehavande makt och undersåtarnas däremot svarande plikt att dess befallningar åtlyda, från religionens bud hämtar sitt starkaste stöd.¹¹²

I Gyllenstiernas framställning skyddade äktenskapets helgd samhället från moralisk anarki. I likhet med Marx och många andra senare samhällsanalytiker betraktade Gyllenstierna religionen, i orubbad och traditionell form, som ett värn för den rådande maktordningen. Eftersom han tillhörde den världsliga överhet som med religionens hjälp höll menigheten och undersåtarna i schack, låg det således i hans, och riddarhusets, intresse att bevara äktenskapets helgd. Enligt hans mening skedde det bäst genom att inte tillåta fler skäl för skilsmässa.

Äktenskapet stod modell för samhällets gemenskap och dess maktförhållanden. Grundbulten i den tidigmoderna maktordningen var det fjärde budet: Du ska hedra din fader och din moder. Den lydnad och respekt barnen var skyldiga sina föräldrar gällde de underlydande i alla maktförhållanden. I Svebelius katekes från 1687 – normgivande inom 1700-talets offentliga undervisning – frågades: ”Vad förstås med fader och moder?” Svaret var: ”Våra föräldrar, svärfader, svärmödrer, fosterfäder, överhet, lärare, husbönder, samt alla andra som sig faderligen om oss vårda.”¹¹³ Samma sätt att se på makten uttrycktes i en redan citerad passage av Nehrman där han menade att föräldrar i olyckliga äktenskap försummade sina barns uppfostran så att barnen varken lärde sig lyda Gud, överheten eller föräldrarna. Överheten, kungen i riket, prästerna i församlingen och föräldrarna i familjen, hämtade alltså sin legitimitet från samma källa. Men tidens förstå-

else av det fjärde budet innebar inte bara att de underlydande skulle lyda utan också att de överordnade skulle visa faderlig omsorg om sina underlydande.¹¹⁴ En kristlig omsorg om den lilla gemenskapen innebar enligt detta tänkande även en omsorg om det allmänna bästa.

I 1786 års riksdagsdebatt finns det uttalande som fått bli titel på den här boken. På agendan stod Gustav III:s strafflindringar och förändrade hantering av barnamordsbrott, de så kallade barnamordsplakaten. En del ansåg att reformerna lett till fler barnamord och därför borde avskaffas, andra tyckte snarare att de var otillräckliga. En grundtanke i debatten var att många barnamord motiverades av den skam som förknippades med en utomäktenskaplig graviditet.¹¹⁵ Ett syfte med Gustav III:s reformer hade varit att minska den skammen. Ogifta kvinnor skulle få resa från sin hemort och föda i hemlighet och de skulle inte pressas att uppge barnafaderns namn. Barnen skulle kunna omhändertas och växa upp på barnhus.¹¹⁶

Under 1700-talet var föräktenskapligt sex (så kallat lönskaläge) ett brott och både mannen och kvinnan straffades med böter eller – om de saknade resurser – med kroppsstraff. Vid riksdagen 1778–1779 hade det framförts ett (då ganska radikalt) förslag om att lönskaläge helt borde avkriminaliseras och bara föras inför rätta som civilmål, initierat av den ogifta modern om hon ville få underhåll av fadern.¹¹⁷ Frågan fortsatte diskuteras och förslaget upprörde många, bland andra Bengt Ferrner, professor i astronomi och matematik, tillika kansliråd och medlem av lagutskottet vid 1786 års riksdag. I ett skriftligt utlåtande framhöll han att om man gjorde mindre skillnad mellan sex innanför och utanför äktenskapet, det han kallade ”den ordentliga och oordentliga parningen”, skulle det få allvarliga följder. Han startade sitt resonemang med att konstatera att ”ordentliga giftermål äro de enda medel, varigenom ett samhälle kan bliva rikt på medborgare och mäktigt”. Det krävde endast att samhället möjliggjorde för föräldrarna att försörja sig och sina barn (något jag återkommer mer till senare). Försörjningen var dock sällan enkel att ordna och om lagen dessutom öppnade ”lätta utvägar att fullgöra naturens drift” utanför den äkta sängen, kunde man, enligt Ferrner, inte förvänta sig ”tidiga och ordentliga giftermål”. Tvärtom, samhället skulle då uppfyllas

”av en myckenhet barn” som antingen skulle dö som spädbarn eller ”uppfödvas på statens bekostnad”. Man skulle, med Ferrners ord, skapa ett system som ”fördärvar så mycket mera samhället, som det uppmuntrar både lättja och lösaktighet”. Om ingen skillnad gjordes mellan utom- och inomäktenskapliga relationer, skulle all ”håg för ordning” försvinna. På ett konkret plan innebar lagstiftningen, enligt Ferrner, att namnet på ”manspersonen som lägrat ett kvinnfolk” inte behövde efterfrågas och att mannen därmed kom undan de ”olägenheter som följa äktenskapet”. Mot den bakgrunden fortsatte Ferrner med att konstatera att en lösaktig man, som alltså kunde följa sin drift helt utan negativa konsekvenser, vore oförståndig om han ”någonsin tänkte på giftermål, att därigenom fästa sig vid staten, då han nu får leva så gott som utom staten på samhällets bekostnad”.¹¹⁸

I Ferrners värld inordnade alltså äktenskapet människor i den ordnade politiska gemenskapen, i staten. Uttrycket ”fästa sig vid staten” är aktivt; det var något mannen gjorde. Männens bar alltså ansvaret för att hålla samman staten och samhället och giftermål var medlet. Ferrner satt i lagutskottet och delar av hans utlåtande som gavs ut i maj 1786 användes i lagutskottets betänkande över propositionen om barnamord som kom i juni samma år. Just den delen som refererats ovan återfinns nästan ordagrant i utskottsbetänkandet, inklusive formuleringen om att fästa sig vid staten.¹¹⁹ Det talar för att Ferrners världsbild delades av andra och att hans argumentation ansågs så övertygande att den kom att bli del av ständernas officiella ställningstagande i frågan om straffet för barnamord.

Att äktenskapet skapade ett band mellan staten och dess invånare formulerades även av andra. År 1786, i samma debatt som Ferrner, framhöll Reuterholm att man omöjligt kunde upphäva den ”parningsdrift, som naturen till människosläktets bibehållan hos bägge könen inplantat”. Däremot var det, av olika skäl, svårt att ”nyttiggöra denna naturens drift, genom främjan av lagliga giftermål”.¹²⁰ Äktenskapet sågs i det sammanhanget som en inskränkning av människors frihet, eller, med Reuterholms ord, en begränsning av ”det medfödda begäret att leva oinskränkt”. Mot dessa, ”människoartens obändiga nycker”, hade ”naturen och lagstiftnings klokhet tillskapat det all-

männaste och samhället mest gagnande tvång”: giftermål.¹²¹ En av lagens uppgifter var alltså att se till att människors sexuella lust kom till nytta i samhället. Genom giftermål skulle människor inordna sig i en institution där de var skyldiga att försörja sig själva och sina barn, uppfostra barnen och leva som deras föredömen. Genom giftermålet levde de ett liv som gynnade såväl den egna familjen som det allmänna.

Även utanför riksdagen uttrycktes liknande föreställningar. I skriften *Moralisk afhandling ...* från 1807 förklarade författaren att det var äktenskapet som kopplade människor till staten: ”Från den stund man och kvinna utgöra en familj i staten, ett husligt samfund, från samma ögonblick åligger dem ock, att med redlighet och nit uppfylla den enskilda sammanlevnadens plikter.”¹²² Tjugo år senare reflekterade en anonym författare om giftermål och framhöll att mannens ”hela värde visar sig sedan han även kommit inom det husliga livets verkningsskrets”. Först då kunde han utöva ”medborgsmannens plikter” och ”kvinnan där allraförst griper in i det stora hela, och som maka och mor uppfyller sin rätta bestämmelse”.¹²³ En man blev, förklarade han, som make och far ”huvudperson i det lilla samhälle, vilket, i förening med flera dylika utgör det stora hela, eller vad vi nu vanligen kalla stat”.¹²⁴

Mannen blir nu [som gift] på dubbelt eller flerdubbelt sätt av betydighet för samhället: ty han verkar icke blott på det närvarande, genom sina handlingar och krafter som medborgare och ämbetsman, utan han verkar även på det tillkommande, och i detta senare fall huvudsakligast genom den uppfostran han ger sina barn. Mannen bör således i denna mer betydande och viktiga levnadsställning fästa sin uppmärksamhet icke blott på egen fördel, utan i synnerhet på det allmännas.¹²⁵

Genom giftermålet blev mannens (och hustruns) agerande alltså avgörande inte bara för dem själva, utan också för deras barn och därmed för framtiden och för hela samhället. Att gifta sig, att fästa sig vid staten, var att göra sig till en del av det gemensamma, det allmänna och därmed också förbinda sig att agera för detta allmännas bästa. Även i det revolutionära Frankrike fanns, enligt Desan,

tanken om att äktenskapet knöt medborgarna till staten men där fanns ett starkare fokus på individernas fria val och känslor än i den svenska debatten.¹²⁶ Äktenskapet motverkade således tidens stora fara – egenyttnan – och konstituerade också i sig det allmänna: de små samhällen som tillsammans bildade det stora hela; det lilla som stod modell för det stora.

Särskilt sinnrikt var detta eftersom giftermålet dessutom var instiftat av Gud och naturen. Att ingå äktenskap var en Gudi behaglig gärning och den sexualdrift som naturligt ansågs finnas i varje man och kvinna kunde därmed ställas i det allmännas tjänst. Att fästa sig vid staten beskrevs som en aktiv handling, och huvudaktören var mannen. Män friade och var rättmätiga initiativtagare till äktenskap och bar därför huvudansvaret för att äktenskapen kom till stånd. Det var ett väsentligt ansvar som diskuterades i alla genrer jag studerat.

Halva människor och politiska kättare

Att leva som ungarl var synonymt med att inte fästa sig vid staten och leva utanför den samhälleliga gemenskapen. Det ansågs minst sagt problematiskt. Johan Fredrik Kryger använde i sin tidskrift *Den förnuftige fritänkaren* från 1767 termen ”halva människor” som en nedvärderande term för sådana män.¹²⁷ I en annan artikel lovordade Kryger ”gubbhush” (en sorts ålderdomshem för män) i en artikel om fattigvård men betonade att inga ogifta män fick bo där. Inga ”bekvämligheter skulle utfinnas för ungarlar, som på något sätt kunde styrka dem i det beslut, att bli ogifta”. Sådant stred, enligt Kryger, mot ”en regerings huvud-princip” och människor som aldrig gifte sig var att betrakta som ”politiska kättare” och skulle inte ”njuta andra friheter, än tolerans”.¹²⁸ Samma år, i en skrift som klagade över allt fler olyckliga äktenskap, framhölls att samtidens friare var mer som ”slavar och tillbedjare” än som ”karlar och husbonde-ämnen”.¹²⁹

Ungarlar betraktades vid denna tid som ett problem även i andra delar av Europa. Begreppet ”half-men” fanns även på engelska och har uppmärksammats av bland andra Thomas Foster i en diskussion om äktenskap i Nordamerika på 1780-talet. Det användes som en

nedvärderande beteckning på män som utan särskilda skäl valt att inte gifta sig.¹³⁰ I Frankrike betraktades äktenskap som en social plikt och ungarlar över 36 år placerades i den högsta skatteklassen. Desan konstaterar: "To be celibate was to be a social parasite."¹³¹ Enligt John Tosh riskerade ungarlar i den brittiska medelklassen att betraktas som "mindre" män under 1800-talet, och deras val att inte gifta sig sågs som "an abdication from patriarchy".¹³²

Begreppen "halva människor", "politiska kättare" och "husbonde-ämne" illustrerar centrala föreställningar om män och äktenskap. För en man innebar giftermålet i idealfallet att han blev husbonde med allt vad det medförde juridiskt, politiskt, ekonomiskt, socialt och sexuellt. Ett husbonde-ämne var en man som var lämpad för att uppfylla denna position, en man som var beredd att bli en hel människa. En halv människa var mannen däremot om han aldrig gifte sig. Begreppet kan referera både till tanken om man och hustru som ett kött och mannen och kvinnan som två komplementära delar av den äktenskapliga helheten. Men det kan också syfta på att en ogift man inte betraktades som riktigt vuxen, han tog aldrig steget in i de hela männens – husböndernas och hushållsföreståndarnas – krets. En politisk kättare var en man som svek sitt samhällsansvar, en som valde att inte fästa sig vid staten.

Samtidigt vet vi att andelen ogifta i Sverige under den tid som undersöks här var betydande. Den genomsnittliga giftermålsåldern var hög, mellan 25 och 30 år, och en relativt stor andel av befolkningen var ogift.¹³³ Den rikstäckande statistiken från min undersökningsperiod är varken särskilt omfattande eller tillförlitlig, men de siffror som finns visar att andelen ogifta män över femton år låg mellan 36 och 40 procent under perioden 1750 till 1830. Det skedde en viss, något ojämn, ökning under perioden.¹³⁴ Om man delar upp befolkningen i åldersgrupper ser man att det skedde en ökning av andelen ogifta män i alla åldersgrupper mellan 1750 och 1800.

Särskilt markant är ökningen för dem mellan tjugofem och fyrtio. Mot bakgrund av den här statistiken verkar det alltså som om det kan ha funnits fog för den oro över att äktenskapen blev färre som många debattörer gav uttryck för. Ännu mer berättigad synes den

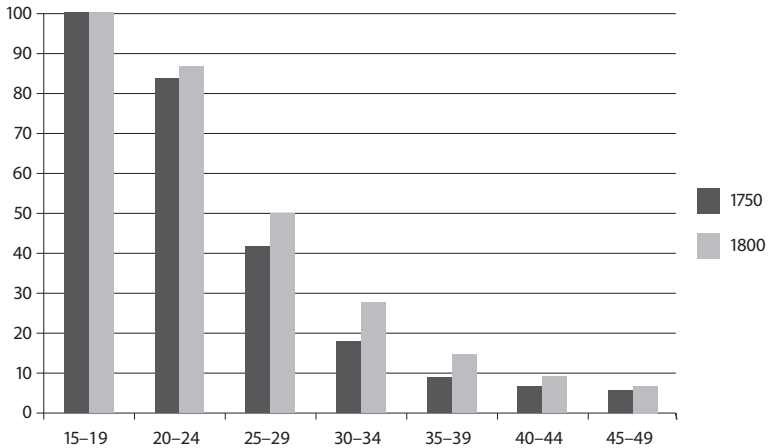

Diagram 2:1. Andelen ogifta män i olika åldersgrupper 1750 och 1800.

ha varit om man ser till situationen i Stockholm där de flesta texter publicerades. Där låg andelen ogifta män över 15 år på mellan 33 och 36 procent från 1749 till 1800 för att sedan utgöra cirka 44 procent år 1810 och 49 procent 1820 och 1830.¹³⁵ En liknande ökning sker i de nationella siffrorna några decennier senare än i Stockholm.¹³⁶

I debatten lyftes olika skäl till mäns ovilja att gifta sig fram och många av dem var relaterade till frågor om försörjning. Diskussioner om hur familjer skulle försörjas står i centrum för kapitel 4, men försörjningsproblem kommer att behandlas även här. Innan jag kommer dit ska dock den sortens ungarlar nämnas som ansågs mest förkastlig, nämligen de som uppsåtligen valde det ogifta livet för att bättre kunna tillfredsställa sina drifter. De fördömdes bland annat i riksdagsdiskussionerna om barnamord 1786. Någon formulerade det som att vissa män, i och med barnamordsreformerna på 1770-talet, trodde sig ha fått ”en sorts fribrev att opåtalat alldeles strafflöst begå den skamliga otuktlasten”.¹³⁷ En anonym pamflett från 1806 beskrev dem som män som valt ”det ensamma tillståndet, för att friare tillfredsställa en otyglad böjelse, invecklad i häftigt åtrå efter smutsiga och sedestörande omskiften”. De betecknades som ”de oförnuftigas klass” som ”kväst alla ädlare och högre känslor, alla moraliska njutningar”.¹³⁸

I riksdagen drygt tjugo år senare diskuterades fattigvård till ogifta mödrar och huruvida kvinnorna skulle tvingas uppge namnet på barnafäderna. Biskopen Pehr Thyselius sade då, med tydlig sarkasm, att svenska män verkade ha ett ”herrligt privilegium” att få ”fördärva den ena lättförevillade kvinnan efter den andra” och ”överlämna det ena värnlösa barnet efter det andra att förgås i elände”.¹³⁹ Män som inte tog ansvar för sina sexuella relationer ansågs egennyttiga, deras agerande länkades till brist på självkontroll och definierades som onaturligt och syndigt.¹⁴⁰ Här fanns tydliga paralleller till den tyska debatten: även där ansågs den manliga lusten vara ett problem.¹⁴¹

Argumentationen mot män som ansågs ansvarslösa drevs i seriösa sammanhang av kyrkans män med religiöst präglade argument och bibelhänvisningar, men samma principiella budskap förekom även i helt andra former och genrer. I tidskriften *Narragtigheter* från 1815, karaktäriserad som en ”[p]eriodisk skrift innehållande skämt och löjligheter”, beklagade man sig också över tidens förvända äktenskapliga seder:¹⁴²

Många gråna i ungarlsperuken, några vänta så länge på en flicka med en tunna guld på ryggen, till dess de bliva onyttiga lemmar i det gifta samhället. Andra åter söka så länge efter en fullkomlig skönhet, till dess de bliva själva så fula att ingen mer vill ha dem.¹⁴³

Det gick så långt att kärleksguden Cupido tvingades framföra en rimmad klagan:

Ej hjärtat mer får rå, men endast guld det lyder;
 för pengar, anor, rang, man all min rätt förtyder:
 två ungas rena eld nu räknas för ett brott,
 men om de pengar ha, så anses det för gott.
 Så egennyttan har mitt hela välde släckt,
 mot känslor och natur, man rasar grymt och fräckt.¹⁴⁴

De män som beskrevs här återkommer som nidbilder i nästa kapitel. De ansågs ha felaktiga och orealistiska föreställningar om äktenskapet

och väntade – av girig egennytta – för länge med att gifta sig. Mot detta ställdes ung ren kärlek, känslor och natur. Ungkarlarna och de olyckliga äktenskapen blev symptom på en degenererad livsstil som ställdes mot en oförställd och positivt laddad natur. Den här typen av resonemang gick helt i linje med det sena 1700- och tidiga 1800-talets civilisationskritik, inspirerad bland annat av Rousseau.¹⁴⁵

I Maja Bondestams studier av medicinsk rådgivning framstår ogifta män från medelklassen som en central negativ motbild till 1800-talets manlighetsideal.¹⁴⁶ I 1700-talets debatt utpekades även ogifta män ur allmogen som ett problem. Formuleringarna som citerats ovan, om att fästa sig vid staten, vittnar om att även allmogemännens äktenskap sågs som politiskt integrerande. De breda folklagrens äktenskap debatterades framför allt i riksdagen, men några meningar tagna ur ett tal av Kryger, hållet i Kungliga Vetenskapsakademien 1758, får illustrera att de kunde komma upp även i andra sammanhang:

Den fattiga hopen är överallt den störste; av honom måste likväl riket vänta sin bästa styrka. Ett litet tvång, som härrör av vissa författningar, eller en ringa pålaga, hindra ofta en handarbetare, att följa naturens drift: varemot befrielse ifrån vissa utskylder för dem, som träda i äktenskap, eller dem som hava ett visst antal barn, torde ej vara utan verkan, och rikligen ersätta, vad kronan i så måtto förlorar i sina inkomster.¹⁴⁷

Den typ av statlig ekonomisk styrning som Kryger rekommenderade kom också att införas i Sverige under 1700-talets senare del (vilket jag snart kommer till).

De stora folklagrens äktenskap och allmogemäns ogifta status förekom överhuvudtaget mest i samhällsdebatten i samband med statliga regleringar. Anders Chydenius, kyrkoherde i Gamlakarleby, numera känd som en av den svenska liberalismens förgrundsgestalter, ansåg liksom Kryger att det fanns regelverk som motverkade giftermål. I sin berömda skrift från 1778, *Tankar om husbönders och tjenstehjons naturliga rätt*, kritiserade Chydenius framför allt tjänstehjonsstadgorna. Enligt honom bestod en fattig arbetares välfärd av ”frihet att

bygga och bo på jorden, försörja sig och de sina, giftas och föröka sitt släkte” och den fattiges egendom var ”friheten och förmågan att arbeta och förvärva sig sina dagliga behov”.¹⁴⁸ Han framhöll att tjänstefolk längtade lika mycket som andra efter att ”slå ned sina bopålar och bli jordens inbyggare”, men att detta motverkades:

När dräng och piga gifta sig i sin tjänst [...] vråka de [husbönderna] dem åtminstone nästa fardag och ingen vill mera hava dem, annars än i högsta nödfall; då äro dessa stackare utan fädernesland. [...] Mannen kunde någon till äventyrs vilja hava, men då måste han skilja sig från sin hustru, som är utan hemvist, ofta i de brydsammaste omständigheter. Skall icke detta förhindra giftermål?¹⁴⁹

Chydenius menade att rådande lagar och normer i princip tvingade drängar att förbli ogifta och det hade negativa följder både för den enskilda och för samhället.¹⁵⁰ Befolkningstillväxten minskade, de fattiga förlorade incitamenten att arbeta och de enskilda – i det här fallet både drängar och pigor – miste friheten att bilda familj och arbeta för människosläktets framtid.

Kryger och Chydenius menade att lagar och regler borde ändras så att de uppmuntrade, snarare än motverkade, giftermål. En liknande inställning visade Bengt Ferrner i lagutskottets överläggningar vid 1786 års riksdag. Han menade – som alla andra – att giftermål var det enda sättet genom vilket ett samhälle blev rikt och om regeringen bara såg till att människor genom ”flit och idoghet” kunde skaffa sig och sin familj en tarvlig försörjning skulle naturen själv driva ”människorna till tidiga hjonelag”. Men, betonade Ferrner, det motsatta var fördärvligt. Om arbetsamheten inte räckte till försörjning och lagen lämnade för ”lätta utvägar att fullgöra naturens drift” utanför äktenskapet kunde man inte förvänta sig några ”tidiga och ordentliga giftermål”.¹⁵¹ I lagutskottets slutliga skrivelse till ständerna lade de till att regeringen, för att möjliggöra försörjning genom arbete, även borde tillåta ”frihet i näringar”.¹⁵² Ferrner och lagutskottet sällade sig således till Krygers och Chydenius krav på att regeringen måste se till att lagstiftningen inte motverkade giftermål. Men på ett konkret

plan skilde sig deras inlägg från varandra. Kryger efterlyste smärre ändringar i skattelagstiftningen för att öka befolkningen, Chydenius ondgjorde sig över tjänstehjonsstadgornas inskränkningar av olika friheter medan Ferrners förslag handlade om att få bukt med den utomäktenskapliga sexualiteten.

I diskussionerna om hur staten skulle agera för att uppmuntra giftermål var männens ansvar för att ta initiativ till såväl sexuellt umgänge som till äktenskap ofta underförstått. Ibland lyftes det emellertid upp till ytan. Lagutskottet i riksdagen 1786 skrev till exempel, efter att de föreslagit fortsatt hårda straff för båda parterna i en utomäktenskaplig relation, att enbart männen borde bära kostnaderna för de utomäktenskapliga barnens försörjning eftersom det var ”mannen som förfört och som börjat avsteget”.¹⁵³ Man föreslog även att lagarna skulle ändras så att män som utpekades som barnafäder skulle få svårare att slippa undan ansvar:

Härav tror utskottet det bliva en säker följd att mankönets alla mer och mer avstå ifrån förförelser, och en hastig obetänksamhet hava den goda verkan att den småningom ska leda till ordentliga och frivilliga giftermål.¹⁵⁴

Den lust som ansågs driva män till förförelser, och den obetänksamhet som gjorde att förförelsen fullfördes, kunde alltså – med bättre lagar – leda till fler giftermål. Eller nyttiggöras, som Reuterholm uttryckte det i samma debatt.

Hur man på bästa sätt – och med statliga medel – kunde förmå män att gifta sig ansågs vara en viktig fråga. En återkommande, och internationellt spridd, idé var att ungarlar borde beläggas med särskilda avgifter eller extra skatter.¹⁵⁵ Det tidigaste belägget jag funnit i Sverige framfördes i det redan nämnda talet av Kryger från 1758:

Däremot tyckes det vara ett så billigt, som rättvist, Jus talionis, som att den, som går längre ogift, än hans ålder och villkor fordra, finge betala någon årlig avgift till fattiga barns underhåll.¹⁵⁶

Kryger såg alltså en sådan avgift som en sorts vedergällning eller kompensation för män som förblev ogifta omotiverat länge. Grundtanken verkar ha varit att de som inte bidrog till samhällets välfärd genom att bilda och försörja en familj ändå inte skulle kunna undandra sig ekonomiskt ansvar för rikets återväxt.

Tjugo år senare framfördes liknande tankar i riksdagsdiskussionen om barnamordsbrott. Man föreslog inrättande av barnhus och bidrag till fattiga mödrar och en av förslagsställarna, borgarståndets representant i lagutskottet, Peter Ekström, undrade om inte

varje ogift karl över 40 år, och varje man som i äktenskapet icke givit staten barn, borde vidkännas någon årlig utgift härtill [till barnhus eller mödrabidrag], såsom en billig påminnelse av en åsidosatt skyldighet å ena sidan, och en vanvårdnad å den andra.¹⁵⁷

Äktenskapet betecknades här som en skyldighet och äktenskaplig barnlöshet som vanvård. En av de adliga ledamöterna i riksdagen, generalauditören Olof Malmerfeldt, skrev i ett yttrande att bevillningsutskottet borde ta fram ett konkret förslag på en avgift för, som han formulerade det, ”var och en ogift mansperson, som uppnått 30 års ålder och lever ogift eller utan äkta barn”. De statliga medlen räckte inte till underhåll för de utomäktenskapligt födda barnen och Malmerfeldt ansåg att man därför skulle ”hämta hjälpen av dem som egentligen därtill äro förbundne”.¹⁵⁸ Han betraktade alltså kollektivet av ogifta män över 30 år som fäder till de barn som föddes utom äktenskapet. Om de undvek ansvar för barnen genom att inte gifta sig med mödrarna eller betala underhåll skulle de åtminstone tvingas bidra på detta sätt. Idéerna om särskilda skatter och avgifter för ungarlar kom dock aldrig längre än till förslagsstadiet.¹⁵⁹

I det tidigmoderna Tyskland och Frankrike riktades kritik även mot ogifta kvinnor.¹⁶⁰ I den svenska debatten förkom också kritik mot kvinnor, till exempel för att de lät sig lägras utanför äktenskapet. Men de kritiserades för sin lösaktighet, inte för sin ovilja att gifta sig. Snarare togs det för givet att de ville gifta sig, men kunde sakna friare.¹⁶¹ Enligt Isabel Hull fanns en skillnad i den tyska debatten mellan Luther och

hans efterföljare i det absolutistiska samhället å ena sidan och det sena 1700-talets kameralister å den andra. Luther riktade uppmaningar om giftermål till både män och kvinnor, medan kameralisterna bara oroad sig för männen. De utgick, enligt Hull, från tanken att mäns ogifta status var ett val medan kvinnors ogifta status berodde på brist på fririer och framförde tydligt könsbestämda förslag. Ungkarlar skulle till exempel förmås att gifta sig genom ungarlsskatter, medan ogifta kvinnor skulle utrustas med bättre hemgifter för att bli mer attraktiva på äktenskapsmarknaden.¹⁶² Utgångspunkterna i den svenska debatten var mycket lika de tyska. Ogifta kvinnor beklagades snarare än kritiserades, ungarlsskatter diskuterades och särskilda lotterier infördes för att utrusta behövande unga kvinnor ur allmogen med hemgifter (se mer nedan). I det material jag gått igenom utpekades mannen som den som hade huvudansvaret för att giftermål blev av.

Den ogifte mannen beskrevs genomgående som en synnerligen problematisk figur i materialet. Ungkarllivet ansågs i de flesta fall utgå från en negativt definierad egen nytta medan en man genom giftermål ansågs agera såväl för sin egen som för sin blivande familjs och det allmännas bästa. Äktenskapet kunde betraktas både som en skyldighet, som en frihet och som en inskränkning av friheten. Det var ett sätt att ta ansvar för människosläktet, det allmänna bästa och för staten. Det var att följa naturens ordning och Guds ord. Det var mannens skyldighet och frihet att göra detta. Att inte gifta sig betraktades, som Tosh skriver, som ett försök att undkomma det patriarkaliska ansvaret.¹⁶³ Detta sätt att se på paret och mannens ansvar gick helt i linje med äldre, ofta lutherskt präglade, utläggningar om makarnas ansvar i det äkta ståndet.¹⁶⁴ Ansvaret för äktenskapet och den äktenskapliga sämjan var mannens eftersom han var den som friade och som gift blev husbonde med huvudansvar för hushållet. Han ansågs vara mer förständig än kvinnan och skulle därför även leda och uppfostra henne.

Män borde alltså ta ansvar och gifta sig. Om giftermål förhindrades av statliga regleringar kunde det beskrivas som en inskränkning av mannens frihet att ta detta ansvar. Ett ökat antal ungarlar innebar dessutom färre barn, sämre uppfostrade barn och ett ruinerat rike.

Män som valde att förbli ungarlar placerade inte bara sig själva utanför hushåll och stat. Varje man som valde livet som ungarl lämnade även en kvinna utan friare och antogs ha avlat barn utan att bidra till deras försörjning. I de texter jag läst trummades denna bild av äktenskapet och den ogifta mannen in i olika genrer och språkdräkt, i svavelosande bibelord såväl som i lättam satir. Ungkarlen var en figur som både fördömdes och förlöjligades och fungerade som en negativ motbild till den gifta ansvarstagande mannen.

Att äktenskapet beskrevs som något män kunde välja var enligt Hull särskilt aktuellt när det gäller ämbetsmän.¹⁶⁵ För dem var äktenskapet mindre ekonomiskt och socialt betydelsefullt än för andra, menar Hull, och därmed något de kunde välja bort. Hull menar vidare att ämbetsmännens rädsla för att män skulle sky äktenskapet var en grundsten i deras försök att stärka den äkta mannens makt i familjen. Den privata sfär som kom att omgärda familjen i det borgerliga samhället skapades enligt Hull som en sfär där den äkta mannen hade absolut makt. Denna makt skulle få män att välja äktenskapet före ungarllivet.¹⁶⁶ Trots stora likheter mellan de svenska och tyska debatterna finns några viktiga skillnader som gör att jag tvivlar på att Hulls tolkning är giltig också för Sverige. För det första menar Hull att man i tysk debatt ofta lyfte fram att mäns makt i hushållen minskade under den sena absolutismen. Lagstiftarna och uttolkarna av lagen ställde sig ofta på kvinnors sida och det lyftes fram som ett skäl till mäns minskade vilja att gifta sig. Något motsvarande kan jag inte se i den svenska debatten. Hull menar också att män i den tyska debatten ansågs offra mer än kvinnor i äktenskapet. Det ser jag inte heller lika tydligt i den svenska debatten.

Bondestam föreslår att de destruktiva ogifta männen bör förstås i ljuset av 1800-talets förändrade relation mellan individ och samhälle. Hon lyfter fram att en vanlig tanke vid 1800-talets mitt var att den föregående tidens revolutioner hade löst upp det äldre samhällets sociala och skyddande funktioner och att den ensamma mannen mot den bakgrunden kunde upplevas som ett politiskt hot. Men även vid 1700-talets mitt – före det som idag kallas revolutionernas tid – betraktades ogifta män som politiska hot. De utgjorde alltså ett

hot även mot en i grunden korporativ samhällsordning. Relationen mellan individen och samhället gick via hushållet och utan äktenskap var det inte bara mannen som riskerade att sväva fritt i förhållande till samhälle och stat, utan också en mängd kvinnor och barn.

Att befördra giftermål

I de debatter som analyseras här kopplades giftermål regelmässigt samman med försörjning. Grundtanken var att ett par som ville gifta sig skulle ha en konkret plan för sin försörjning. I ekonomisk och demografisk historia har man, i anslutning till det som kallas "the European Marriage Pattern" (EMP) talat om kopplingen mellan giftermål och hushållsbildning med hjälp av begreppen "niche mechanism" eller "niche model".¹⁶⁷ Det är antagandet om att en nisch (en källa till försörjning) måste överföras från den äldre till den yngre generationen för att ett par ska kunna gifta sig. Standardexemplet är en son som tar över en gård eller en verkstad när fadern dör, eller när föräldrarna överlåter verksamheten till nästa generation i utbyte mot vård i ålderdomen. Enligt modellen sker reproduktion efter giftermål som i sin tur sker efter att paret fått tillgång till en nisch.¹⁶⁸

I senare historieskrivning riktas mycket kritik mot den här modellen, åtminstone om den används som den enda, eller dominerande, möjligheten till hushållsbildning. Med exempel från olika tyska områden på 1800-talet har demografiska studier visat att giftermål och reproduktion inte alls var så tydligt kopplat till tillgången till en försörjningsnisch och att ordningen mellan de aktuella händelserna – nischöverföring, giftermål, reproduktion – inte var given.¹⁶⁹ Stora befolkningsgrupper saknade dessutom tillgång till en nisch överförd från den äldre generationen. Forskning med svenska exempel från 1600-talet visar att obesuttna ofta var gifta och att deras hushållsbildning snarast fungerade som en förutsättning för försörjning genom lönearbete. Kolare och andra arbetare anställda i stormakts-tidens gruvindustri kunde inte försörja sig och familjen enbart på den lön de fick, men deras anställning kunde ge tillgång till andra resurser – boende, en jordplätt, allmänningar, betesmarker etcetera

– som utnyttjades av deras hustrur och barn. De gifte sig alltså och ordnade sin försörjning utan tillgång till en nisch överförd från den äldre generationen. Å andra sidan gav deras anställning tillgång till resurser som gjorde att det gifta paret kunde bo för sig själva och skapa en försörjning som vilade på alla familjemedlemmars arbete.¹⁷⁰

För 1700- och det tidiga 1800-talets debattörer framstår kopplingen mellan försörjning och giftermål som en självklarhet. Ett annat, ofta implicit, antagande var att det nygifta paret behövde någonstans att bo, helst för sig själva. Att tjänstefolk som gifte sig skulle bo kvar under samma tak som sin tidigare arbetsgivare verkar inte ha varit ett alternativ för debattörerna.¹⁷¹ En tredje utgångspunkt i debatten var att barn skulle födas inom äktenskap och helst få föda, omsorg och uppfostran i sina föräldrars hushåll.¹⁷²

Mot den här bakgrunden är det inte underligt att befolkningsfrågan kopplades samman med frågor om giftermål, tillgång till jord och till annan försörjning. Många menade att rikets regelverk innefattade sådant som hindrade befolkningstillväxten och därför borde ändras. Kryger, Chydenius och Ferrner, som refererats ovan, hörde till dem som menade att rådande regler gjorde det svårare för människor att gifta sig. Kryger förespråkade ekonomisk styrning genom uppmuntran; att folk som gifte sig och/eller skaffade många barn skulle slippa ifrån vissa skatter och avgifter. Chydenius talade om tjänstetvånget som ett hinder för äktenskap och ansåg att en avreglering av tjänsteförhållandet skulle gynna giftermålen. Ferrner och lagutskottet 1786 gick så långt att man föreslog näringsfrihet för att underlätta för människor att kunna gifta sig och försörja en familj. Någon näringsfrihet blev det inte men under det sena 1700-talet genomfördes en rad andra reformer som på olika sätt befordrade giftermål. Ofta var deras uttalade syfte att skaffa arbetande händer till jordbruket och fler och tidigare giftermål var ett medel för att uppnå det.

En annan av tidens centrala ekonomiska aktörer, Jacob Faggot, lade redan på 1740-talet upp planer för många av de reformer som kom att genomföras under 1700-talets senare del.¹⁷³ Med utgångspunkt i att ”det meniga bästa är den yppersta lagen” sammanfattade han sina förslag i slutet av skriften *Svenska landtbrukets hinder ock hjälp*

från 1746. Till skillnad från befintlig befolkning på cirka tre miljoner ansåg han att riket skulle kunna föda minst nio miljoner invånare. Fördens skull var det, menade han

hög tid, att avskaffa all inskränkning på hushåll: att främja hemmanens klyvning ock besättande med torp, så mycket ägorna ock utmarkerna fordra; att efterlåta lantmannen, så mycket tjänstefolk och barn i huset, som han kan skaffa sig; att tillåta tidiga dock mogna giftermål: att låta husmän, eller daglönare, sätta sig ned, var de få lov, fast de ej hava eget jordbruk: att genom näring ock sysslor hindra folkets utflyttning ur landet: att tidigt förekomma smittosamma sjukdomar, ock att förebygga de oäkta barnens oförsvarliga undergång.¹⁷⁴

Innan jag kommer till reformerna som rörde jord, ska jag emellertid ta upp några reformer som gällde vid vilken ålder man skulle få gifta sig.

Efter att giftermålsåldern varit flytande och beroende av individuella omständigheter, fastställde 1734 års lag en bestämd lägsta ålder för äktenskap. För män var den, liksom myndighetsåldern, tjuogoett år. Det var först då de fick äga och förvalta egna medel, exempelvis arv. Mot den bakgrunden var det också lagens gräns för att ingå äktenskap. Först vid tjuogoett års ålder ansågs en man mogen nog att kunna förvalta inte bara sin egendom, utan också sin hustrus och eventuella barns egendom.¹⁷⁵ Den man som ville gifta sig före tjuogoett års ålder kunde i början av 1700-talet söka tillstånd hos Kungl. Maj:t. Enligt en förordning från 1748 blev Kungl. Maj:t besvärad med så många sådana ansökningar att de hindrade ”andra angelägna måls avgörande”.¹⁷⁶ Därför infördes, med förordningen, ett förfarande där häradsrätterna skulle hantera allmogens ansökningar om tidiga giftermål.

Prästerskapet skulle, enligt förordningen, tillhandahålla bevis om den sökandes ålder, och om det inte fanns några särskilda skäl att vägra skulle ansökan beviljas direkt, vid samma ting. Villkoret var att den sökande fyllt arton år för allmogen i Finland, Öster- och Västerbotten och i resten av riket nitton år. Dessutom krävdes att den sökande hade, som det stod i förordningen, ”någon hemmans del eller torpställe, att själv bruka och bebo”. En säker grund för försörj-

ning var alltså central och det var tillgången till jord att bruka och ett ställe att bo på som var avgörande, inte ägandet. Förordningen var tydlig med att inget ”löst folk” som ”varken hava eller kunna få något säkert hemvist, bruk eller närings sätt [...] och genom strykande kring landet, eller andra olovliga medel, skaffa sig föda” skulle tillåtas att gifta sig innan de blev myndiga.¹⁷⁷

Redan tidigare fanns en generell dispens för ”lappallmogen”, som det hette i ett kungligt brev från 1745. Där tilläts ”lappdrängar” ingå äktenskap från sju-tio års ålder, förutsatt att de hade grundläggande kunskaper i kristendom och läsning. Dispensen gavs

ej allenast till gagn uti deras hushållning, utan ock förnämligast till en kraftig uppmuntran, att desto förr och med mera allvar vinnlägga sig om sin kristendoms kunskap, samt att lära läsa i bok, såsom en oundgänglig nödvändighet, innan de få träda i äktenskap.¹⁷⁸

Tidiga äktenskap ansågs alltså gynna samernas särskilda näringsverksamhet och dessutom skapa incitament för de unga samerna att undergå det svenska rikets obligatoriska utbildning i kristendoms kunskap och läsning: det blev ett medel för integration. Kraven skruvades emellertid ner lite senare i samma brev. Det räckte med att endast en av makarna i ett planerat äktenskap ”kunde läsa i bok, och någorlunda förstod sin kristendom” så länge makarna – mot ett vite – lovade att de ”med samdräktighet” skulle se till att den med svagare kunskaper också nådde de uppställda kraven.¹⁷⁹

I december 1756 kom nästa förordning om giftermålsålder. På ständernas uppmaning förordnade Kungl. Maj:t då att alla allmogeynglingar i landet, oavsett var de bodde, skulle tillåtas gifta sig när de fyllt arton år. Villkoret var att de ”någon stadig årlig tjänst innehaver, eller arbete och hantverk idkar”.¹⁸⁰ Förordningsförslaget hade bland annat diskuterats i borgarståndet. Inledningsvis framhöll borgmästare Ingman från Borås att det måste säkerställas att de som ville gifta sig verkligen hade ”någon säker utväg, att kunna nära och föda sig”. Annars riskerade de att hamna i ”tjuveri och annan liderlighet”, och deras barn bli sådana ”uslingar” som varken skulle kunna gagna sig

själva eller ”det allmänna”.¹⁸¹ Men reformen ansågs viktig. En annan ledamot framhöll att det fanns stora behov av att minska byråkratin kring tidiga giftermål för att de ”hindrat giftermålen och folkhopens tillökning”.¹⁸² Ett annat inlägg påminde om att saken i grunden handlade om att ”få folk i landet, till våra sysslors och arbetens drift”. Därför behövde ”alla emot lagliga giftermål förekommande hinder, så mycket möjligt är, undanröjas”.¹⁸³ I diskussionen uppmärksammades att en nedsättning av giftermålsåldern inte gick ihop med myndighetsåldern på tjuogoett år. Någon föreslog därför att män som ville gifta sig tidigt skulle kunna söka och få myndighet på samma sätt som ogifta kvinnor. Någon annan, som fick mer bifall, ansåg att en man som gifte sig tidigt också borde få tillåtelse att förvalta sin och hustruns egendom eftersom det låg i hans eget intresse att göra det väl. Borgarståndets diskussion avslutades med att de ställde sig bakom förslaget men att bestämmelsen inte bara borde gälla bondsöner, utan även ”torpare, ryttares, soldaters, båtsmans, brukssmeders, och dagsverkskarlars samt hantverkarnas söner”.¹⁸⁴ Även obesuttna män skulle alltså, enligt borgarståndet, få gifta sig redan från arton års ålder, och i förordningen uttrycktes det som att det krävdes att den som skulle gifta sig hade stadig årstjänst eller idkade arbete eller hantverk (se citat ovan). Allt för att få folk till landets sysslor.

Poängen med att sänka mäns giftermålsålder var, åtminstone så som man såg det vid mitten av 1750-talet, att möjliggöra tidiga giftermål och därmed öka befolkningstillväxten.¹⁸⁵ Det ansågs råda brist på arbetskraft och planen var att fler äktenskap på sikt skulle leda till fler arbetande händer. Att de nya reglerna först infördes i Finland och norra Sverige berodde sannolikt på att klagomålen på brist på tjänstefolk var särskilt högljudda från dessa landsändar.¹⁸⁶ Det är viktigt att notera hur central kopplingen var mellan giftermål och tillgång till försörjning, men också hur radikalt grunderna för tillräcklig försörjning utökades. I förordningen från 1748 krävdes att omyndiga män som ville fria hade en egen hemmansdel eller ett torp. Åtta år senare var kravet att de skulle ha stadig årstjänst eller idka arbete eller hantverk. Drängar och gesäller bör ha ingått i den gruppen, kanske också sådana som kallades dagkarlar eller arbe-

tare. Hur lagstiftarna tänkte sig att dessa grupper skulle klara sig på sina löner och var de skulle bo med sina familjer framgick inte av förordningarna och diskuterades vad jag sett inte heller i riksdagen i anslutning till diskussionerna om giftermålsålder.

Det kan framstå som motsägelsefullt att årstjänst räknades som fullgod grund för försörjning för den som ville gifta sig samtidigt som såväl debattörer som regelverk verkar förutsätta att gifta drängar och pigor inte – som par – fortsatte vara inneboende hos sina husbönder.¹⁸⁷ Ytterligare en komplikation i sammanhanget är mångtydigheten i orden ”dräng” och ”piga”. De kunde användas som en sorts yrkesliknande beteckningar med grund i vilka typer av arbetsuppgifter personerna utförde, som en beteckning på dem som, i enlighet med tjänstehjónsstadgan, hade årstjänst som tjänstefolk men också som beteckning på ogifta män och kvinnor, respektive unga män och kvinnor. I ett idealtypiskt fall sammanföll dessa betydelser och den som kallades dräng var en ung, ogift person med årstjänst som bodde hos sin husbonde och gjorde drängsysslor. I praktiken var det mer komplicerat. Drängar och pigor kunde ha tillfälliga eller fasta lönearbeten, de kunde vara gifta, till åren komna och de kunde bo för sig själva. De reformer som tas upp här bidrog sannolikt till begreppsliga förändringar, vid sidan av de ekonomiska och sociala, men det var inte så enkelt som att vi gick från en idealtypisk situation där betydelserna sammanföll till en mer komplex. Redan på 1600-talet fanns grupper av män som arbetade för lön och regelmässigt var gifta som ändå kallades drängar.¹⁸⁸

Dessa reformer, och resonemangen bakom dem, går i linje med utvecklingen på vissa håll i Europa. Andrea Komlosy beskriver i en global syntes över arbetslivets historia hur utvecklingen av manufaktur och förlagsarbete skapade nya försörjningsmöjligheter för obesuttna i Centraleuropa. Dessa nya typer av obesuttna hushåll, som ofta gavs beteckningar kopplade till deras bostadstyp (motsvarande engelska *cottager* och svenska torpare), uppmuntrades, enligt Komlosy, av befolkningspolitiska åtgärder och nya lagar som underlättade för dem, att gifta sig och bilda familj.¹⁸⁹ Detta står i bjärt kontrast till lagändringar och diskussioner som infördes i vissa andra delar av

Europa vid samma tid. I Genève höjdes äktenskapsåldern 1713 från 18 och 20 år för män respektive kvinnor till 25 år för båda könen. Makthavarna oroade sig för att den stadigt ökande gruppen obesuttna, som var helt beroende av lönearbete, skulle belasta fattigvården. Krav ställdes också på att de som ville gifta sig skulle ha tillgångar av ett visst värde som ett sätt att begränsa möjligheterna att gifta sig för dem som ansågs oförmögna att försörja en familj utan fattighjälp. Enligt Anne-Lise Head-König började man införa nya regler som begränsade tillgången till äktenskap i schweiziska områden redan i början på 1700-talet, men den stora mängden nya lagar kom i början och mitten av 1800-talet. Då exkluderas en rad kategorier från möjligheten att gifta sig, ”the poor, the insolvent, people who led a disorderly life and those without citizenship”.¹⁹⁰ I vissa tyska områden infördes, enligt Ulinka Rublack, liknande restriktioner: människor med låga inkomster fick inte gifta sig och i Württemberg gällde dessa regler ända fram till Tysklands enande 1871.¹⁹¹

En viktig förordning i sammanhanget gällde hemmansklyvning och kom år 1747.¹⁹² Den upphävde ett förbud om hemmansklyvning från 1686 och gällde fram till mitten av 1800-talet. Nyordningen motiverades av brist på arbetsfolk i jordbruket: med större möjligheter att dela hemman kunde arvtagare stanna på landsbygden och odla jorden. En förutsättning för klyvning var att den för vilken delningen skedde gifte sig. ”Blivandes dock en slik klyvning icke tillåten, då den, för vilken klyvningen åstundas, icke vill träda i giftermål”, som det uttrycktes i förordningen.¹⁹³ Villkoret måste rimligen vara kopplat till tanken att de som gynnades av delningen skulle bilda familj och få barn som kunde arbeta i jordbruket. I förordningstexten finns ingen skrivning om att reformen genomfördes för att öka befolkningen men det påpekades senare, bland annat i en debatt om bevillningen i adelsståndet 1761, där införandet av hemmansklyvningar nämndes som en av flera författningar som uppmuntrade giftermål och folkökning.¹⁹⁴

Under 1700-talet var det vanligt att tidningar och tidskrifter utlyste tävlingar med utgångspunkt i frågor av politisk relevans. *Stockholms Weckoblad* hade en sådan år 1752 som handlade om hur man skulle komma till rätta med rikets folkbrist. Ett av svaren, författad av hov-

rättsrådet Carl Estenberg, publicerades i en anonym pamflett två år senare. Inledningsvis konstaterades att folkbristen var ett allvarligt hinder för alla ”nyttiga inrättningar”. Skäl som krig, pest och utflyttning nämndes men de var, enligt författaren, tillfälliga. Det verkliga, varaktiga skälet måste istället sökas i

[f]olks giftermål och lovliga förökelse [...] allt vad som hindrar eller befordrar de förra, det hindrar eller befordrar det senare. Orsaken varför de flesta måste sin bästa tid genomgå ogifta, kan således intet annat, än ock vara förnämsta orsaken till folkbristen i vårt land.¹⁹⁵

Estenberg pekade sedan ut landsbygdens seder som avgörande för riket och därför behövde man utröna vad det var som hindrade giftermål på landsbygden.

Precis som Faggot några år tidigare, och Chydenius trettio år senare, pekade Estenberg ut tjänstehjonsstadgorna som ett stort problem:

Svenska drängar voro fordom, så väl som bönder och andra, fritt folk. Var och en av dem, när han till kronan erlade skatt, hade frihet, att lovligen försörja sig det bästa han kunde och gitte.¹⁹⁶

Inget hindrade dessa drängar i ett mytiskt ”förr” från att gifta sig och även om de då kunde förlora sina drängtjänster, riskerade de inte att fängslas för lösdriveri och de hade, enligt Estenberg, inga problem att försörja sig:

Med sin idoghet, sina slöjder och dagsverken försörjde de sig rikligen. Kort sagt: de hade sin frihet, de gifte sig, mådde väl och förökade sig så, att man den tiden aldrig visste av någon folkbrist i Sverige [...] Men sedan våra drängars frihet blev inskränkt i det de blev tvungna, att tjäna för årslön, antingen de ville eller ej, så framt de skulle undvika, att som lösdrivare bliva ansedda och den olägenhet därmed följer; sedan dem blev betaget, att på allt annat sätt sig ärligen försörja, och således utur stånd satta, att bygga äktenskap; då förminskades dagligen det gifta folkets antal.¹⁹⁷

Till detta lades även några "biorsaker" varav den första var svårigheten för hemmansägare att anlägga torp. De behövdes. Om drängar med familjer skulle kunna försörja sig, behövde de "någon jordtorva, att jämte sitt arbete skaffa sig födan av".¹⁹⁸ Hur skulle då detta åtgärdas? Estenberg hade en rad konkreta förslag. För det första skulle drängar som gifte sig befrias från kraven på laga försvar och därmed inte riskera att kallas lösdrivare eller hamna i krigstjänst. De skulle istället, som gifta, betala skatt motsvarande den som en husbonde betalade för en dräng. Hemmansägare skulle få anlägga så många torp de ville och det skulle dessutom leda till skattelättnader. Även drängar som gifte sig skulle få skattelättnader när de skaffat ett visst antal barn som kom till en viss ålder. Slutligen föreslog han att ogifta drängar i tjugofem- till trettioårsåldern skulle värvas till krigsmakten före gifta drängar även om de var yngre.¹⁹⁹

Knappt tio år senare kom en reform som ökade möjligheterna för obesuttna par att få tillgång till en sådan jordtorva som Estenberg efterfrågade. År 1762 gav Kungl. Maj:t jordägare tillåtelse att bygga backstugor eller andra boningshus och upplåta dem för "de legohjon, som redan gifte äro, eller vilja träda i giftermål". Villkoren skulle regleras i en "överenskommelse emellan jordägaren och legohjonet". Att det klagades på folkbrist i hela riket angavs som förordningens bakgrund. Kungl. Maj:t ansåg att en reform som "befordrade tidiga giftermål för folk, vilka icke hava tillfälle att äga eget jordbruk" skulle få fart på befolkningstillväxten.²⁰⁰ Till detta kom också långsiktiga skattelättnader för jordägaren eftersom sådana tjänstehjon skulle befrias från mantalspeng när tre av deras barn nått mantalsskrivningsålder.

I mars 1770 kom ytterligare en kunglig förordning "till befordran av folkmängdens ökande i riket". Ständerna hade, enligt förordningstexten, lyft frågan på den nyss avslutade riksdagen för att de inte var nöjda med de åtgärder som hittills vidtagits. De hade diskuterat "utvägar, att vidare föröka denna landets rikedom; Och funnit tidiga giftermåls befordrande och därav tillkommande barns uppfödande och omvårdnad därtill bliva de säkraste medel".²⁰¹ Riddarhuset gillade förslaget som tagits fram för att det bidrog till "folkhopens förökande och därigenom tillskynda nationell vinst och uppmuntra menigheten

till äktenskaps byggande”.²⁰² Mot den bakgrunden införde Kungl. Maj:t frihet från alla ”personelle utskulder” för hemmansbrukare och skattlagda torpare som hade fyra mantalsskrivna barn så länge barnen bodde hemma eller på deras ägor. Samma skattelättnader gavs till

alla andra torpare, som äga jordbruk, eller äro gärningsmän, samt fattigt folk, tillika med arbetskarlar, fiskare i städerna, med mera, som icke äro inskrivna borgare, ryttare, soldater, dragoner, båtsmän och deras vederlikar, [...] så länge de äga fyra levande barn eller deröver, och till dess det yngsta nått åtta års ålder.²⁰³

Genom skattelättnader uppmuntrade alltså förordningen obesuttna att skaffa många barn, gärna tidigt och låta dem bo kvar på landsbygden.²⁰⁴

Samma datum kom en förordning ”till jordbrukets upphjälpande”. Där konstaterades att de åtgärder som införts inte haft önskad verkan och ett antal hinder räknades upp. Det första var att allmogen var okunnig om de förordningar (om backstugor etcetera) som kommit och trodde att de inte kunde användas för ”friskt och ungt folk”. Det andra och tredje var att tjänstetvång rådde för såväl gifta som ogifta och att män utan laga försvar kunde dömas till krigstjänst. Det fjärde och sista var att ogina människor kunde förhindra sina grannar från att anlägga torp eller göra andra uppodlingar. Mot den här problembilden satsade Kungl. Maj:t på ökad information: alla de ”hushållsförfattningar” som rörde nybyggen, torp och uppodlingar skulle läsas upp i kyrkan en gång per år. Därutöver skulle ingen som ”trätt i gifte” och hade ”visst boningsrum, eller är å visst ställe boende” kunna tvingas till årstjänst eller krigstjänst. Vissa klargöranden gjordes också när det gällde grannars makt över varandra och slutligen, för att ytterligare uppmuntra anläggandet av torp, fick den som anlagt torp vissa skattelättnader de första åren.²⁰⁵

Även om åtgärderna skulle hjälpa jordbruket handlade de i praktiken om att skapa grund för äktenskap, försörjning och eget boende för obesuttna. Med giftermål som medel skulle man uppnå ett mer blomstrande jordbruk. De som gifte sig skulle fortsätta arbeta i jord-

bruket men också skapa hushåll där framtidens arbetande händer skulle födas och försörjas. Att jordbruk, giftermål och försörjning var tätt sammantvinnade syns även i en tredje förordning från samma dag: en förklaring över förordningen om hemmansklyvning från 1747. Där sades inledningsvis att förordningen om hemmansklyvning var en av de mest framgångsrika vad gällde lantbrukets upphjälpande eftersom ”därigenom ganska många hushåll tillkommit, och uppodlingar i jämförelse därmed tilltagit”.²⁰⁶ Från samma år finns också belägg för att statsmakten tänkte i termer av det vi i modern tid skulle kalla för åtgärds paket. I kommunikationen av ständernas beslut i januari 1770 beskrevs – i retrospektiv – hur man försökt hjälpa landets näringar. För lantbruket som ”alstrar de oundgängligaste ämnen för människofödan, och bereder de säkrast medel till folkmängdens förökelse” hade man sedan 1738 infört en rad åtgärder

icke allenast till nya hemmans inrättande på de kronan enskilt tillhöriga skogar, utan ock till nya bostäder och uppodlingar på hemmans utmarker; varjämte vi för dem, som trätt i giftermål, och skaffat sig boningsställe, velat lämna fullkomlig säkerhet och beskydd, att ej kunna tvingas till krigs- eller årstjänst; även som vi ock vissa friheter uti kronoutskulderna, dem av menige man, som hava flera barn, velat förunna.²⁰⁷

Här definierades alltså de nya reglerna om möjligheter till nyodlingar, hemmansklyvning och skattelättnader för barnfamiljer som ett sorts åtgärds paket som införts för att gynna landets huvudnäring.

Frågor om tidiga giftermål och betydelsen av olika regleringar togs inte bara upp i relation till jordbruk och befolkning utan också när det gällde sedlighet. I ett yttrande i lagutskottet i frågan om barnamord vid riksdagen 1786 menade borgmästaren Peter Ekström att giftermål förhindrades av ”[t]jänstehjonsstadgan, reglementer, ordningar, författningar emot hemmansklyvning med flera”. Eftersom ”naturens välde på människorna icke låter sig härmed tygla” riskerade detta hinder att leda till fler utomäktenskapliga relationer och fler barnamord.²⁰⁸ Olof Malmerfeldt från adelsståndet yttrade sig i samma fråga. Vissa,

skriver han, vill inte avskaffa böter för lönskaläge, ge allmänt understöd till utomäktenskapligt födda barn med mera för att det skulle ”öppna dörren för lösaktighet”. Men, svarar Malmerfeldt:

samma dörr står gavel öppen förut, och ända till dess att allmänna och enskilda hushållningen tillsluter henne och öppnar den rätta dörren för tidiga giftermål, såsom det pålitligaste botemedel emot lösaktighet och barnamord.²⁰⁹

Trots att en mängd reformer på området redan genomförts, fanns det alltså de som fortfarande på 1780-talet ansåg att lagstiftningen satte upp hinder för tidiga giftermål. I lagutskottets betänkande i frågan konstaterades att ett samhälle bara kunde bli folkrikt genom ordentliga giftermål (citerat ovan) och sedan kopplades giftermålen till möjligheterna till försörjning:

allenast regeringen drager den omsorg att flit och idoghet kan förvärva tarvligt underhåll för föräldrar och barn. Finnes denna utväg genom frihet i näringar, så driver nog naturen av sig själv människorna till tidige hjonelag, utan konstiga uppmuntringar.²¹⁰

I debatten om barnamord lyftes alltså naturen fram som en konstruktiv kraft: människors sexuella lust fick dem att vilja vara tillsammans och gifta sig. Men om deras vilja att arbeta för sin och familjens försörjning hämmades av regeringens regleringar, riskerade det inte bara att leda till sämre befolkningstillväxt utan också till ”att samhället uppfylles av en myckenhet barn” som antingen dör tidigt eller ”skola uppfödas på statens bekostnad”.²¹¹ Den frihet i näringar som lagutskottet såg som en utväg ur denna dystra profetia, kom dock inte att realiseras förrän långt senare.

Giftermål uppmuntrades även utanför de omfattande reformerna relaterade till jordbruket. I augusti 1770 kom en kunglig kungörelse som rörde hantverket. Man ondgjorde sig över de fördärvliga vanor som, regelvidrigt, utbreddes inom hantverket som innebar att gesäller som gifte sig ratades av sina kamrater och inte hade samma tillgång

till mästartiteln som andra. Därför stadgade Kungl. Maj:t att en gift gesäll hade förtur till mästerskap framför ogifta om de var lika kvalificerade.²¹² Även detta handlade i grunden om kopplingen mellan giftermål och möjligheten att starta ett nytt hushåll, men här inom hantverkssektorn istället för jordbruket.²¹³

Året därpå kom en annan kungörelse från kungligt håll, denna gång om inrättandet av ett så kallat genuesiskt lotteri, eller nummerlotteri. Enligt kungörelsen hade sådana lotterier redan införts i många europeiska länder och de gav både goda inkomster till kronan och möjligheter för dem som vågade köpa lotter att vinna högsta vinsten. Som sista punkt i en lång instruktion meddelade Kungl. Maj:t att det till ”uppmuntran för giftermål och folkmängdens ökande i riket” avsatt femhundra daler silvermynt av lotteriets vinst för utdelning till fem giftasvuxna döttrar ur allmogen. Landshövdingarna skulle skicka in namn på lämpliga kandidater, flickor mellan femton och tjugofyra år som levde under torftiga förhållanden, och deras namn skulle kopplas till lotterna så att även de utsågs vid lottdragningen.²¹⁴

Ett förslag framlagt i *Skrifter af Sällskapet för allmänne medborgerlige kunskaper* 1796 inleds med att författaren uttrycker både missnöje och medömkan över den stora mängd ”ogifta personer av kvinnkönet som alltid förblir ofruktbara för samhället, i brist på lagliga giftermålsanbud”. Han fortsätter med att konstatera att det huvudsakliga problemet är ”brist på nödig utkomst och bärgning”. Han lägger ingen skuld på de unga giftaslystna, tvärtom lyfter han fram att när ”en rask bonddräng eller torpare” friar leder det till äktenskap där ”bägge arbeta och är hushållsaktiga, och ömsesides bärgning gör dem allt mer nöjda med varandra”. Istället anser författaren att det var lagarna och inrättningarna som ställde till besvär. Bland annat kritiserar han Patriotiska sällskapets belöningar till troget tjänstefolk och tycker att herrar och husbönder istället ska belöna sina ”trogna drängar och pigor med ett anständigt gifte” och låta dem anlägga nybyggen på gårdens utmarker. Som han ser det tog nämligen människor tjänst för att sedan kunna bli sina egna: ”Ty tjänstefolk träla sin tid för att bli fria och *sina egna*, varunder de mest begripa: *att bli gifta*.” Författaren framhåller också vikten av lyckliga äktenskap och tror att

det skulle kunna uppnås om bondflickor fick bättre uppfostran och undervisning. Han avslutar sin artikel med att inskräpa den national-ekonomiska betydelsen av att kvinnor gifte sig, ”ty misshushållning med könet är visserligen en riks misshushållning”.²¹⁵

Gemensamt för de reformer och förslag som behandlats ovan är att de skulle leda till fler giftermål i de breda samhällslagren. Äkta par gavs ökade möjligheter att skapa hushåll med eget boende där de kunde föda barn inom äktenskapet och fostra och försörja dem. Så skulle befolkningen växa och med fler arbetande händer skulle landets näringar – särskilt jordbruket – utvecklas och ”den nationelle vinsten” växa. För jordbruksnäringen och befolkningstillväxten var äktenskapet ett medel, ett helt nödvändigt sådant. Om människor inte hade möjligheter att gifta sig avstannade befolkningstillväxten eller så föddes barn utanför äktenskapet vilket innebar stora problem för deras försörjning och uppfostran. De dåliga erfarenheterna från barnhusen i London och Paris togs upp som avskräckande exempel i riksdagsdebatten²¹⁶ och även om det förekom förslag om fler barnhus och ungarlsskatter, menade debattörerna ofta att ansvaret för att försörja de utomäktenskapligt födda barnen oftast hamnade på den ogifta modern.²¹⁷ Det som eftersträvades var istället att barn skulle födas inom äktenskapet. Detta krävde, enligt tidens sätt att se på kopplingen mellan giftermål och försörjning, ett samhälle där föräldrarna gavs rimliga möjligheter att försörja sig på laglig väg, även om de var obesuttna. Genom giftermål fästes människor inte bara vid varandra utan också vid staten och det gällde även tjänstefolk och andra obesuttna. Lägre giftermålsålder, hemmansklyvning, skattelättnader, backstugor, undantag från kraven på laga försvar, nummerlotteri med mera skulle stödja äktenskapet, fundamentet för både ekonomin, befolkningen och sederna. Samhällets innersta knut.

När Carl Estenberg formulerade sina förslag om hur man skulle komma tillrätta med landets folkbrist 1752 tog han, som en potentiell invändning, upp att det i längden kanske inte skulle finnas arbete till alla nybyggarnas barn. Han svarade själv att det blev ”tid nog tänka därpå, när den tiden tillstundar”.²¹⁸ Ett knappt sekel senare formades den sortens farhågor i det problemkomplex som kallats ”den sociala

frågan” och förknippats med socialpolitiken under 1800-talets andra hälft. Det fanns en oro för den växande gruppen obesuttna, ofta kallad ”den tjänande hopen” som tidvis hade problem att försörja sig.²¹⁹ Problemen diskuterades bland annat när det gällde fattigvård, laga försvar och arbetstvång, fängelser och korrektionshus.²²⁰

Kritiska röster och oro över att giftermål i vissa samhällsgrupper ledde till problem fanns emellertid redan då reformerna genomfördes under senare delen av 1700-talet och i början av 1800-talet.²²¹ Vid riksdagen 1829 hade exempelvis Anders Danielsson, ledamot i bondeståndet, lämnat in ett förslag om att präster skulle förbjudas att lysa till äktenskap för ”tjänstehjon och löst folk” som inte hade konkreta planer för sin försörjning. Bakgrunden sades vara den ”lätsinnighet, varmed fattigare och tjänstefolk, särdeles på landet, ingå äktenskapsförbindelser” och Danielsson tyckte att det, för lysning, skulle krävas att ”kontrahenterna kunna uppgiva och styrka sig äga någon lovlig närings-utväg för sig och barn, utan att falla samhället till last”. Tjänstefolk borde också kunna uppvisa ett intyg från sin husbonde på att han inte hade något emot giftermålet.²²² Saken behandlades av lagutskottet och allmänna besvärs- och ekonomiutskottet. De betonade – i linje med 1700-talets debattörer – att äktenskap ”snarare böra uppmuntras och befrämjas, än förhindras” och att ”den idoge aldrig skall sakna utväg till bärgning”. De fortsatte: ”det vore lika oförenligt med naturlig och borgerlig lag, som med statens idé, att inskränka en personlig rättighet därför, att dess innehavare är medellös eller tillhör den tjänande klassen.” Dessutom såg de inte att ett äktenskap där en eller båda parterna var tjänstehjon ”i någon måtto förnäma husbondeväldets lagliga och billiga fordringar”. De yrkade därför avslag på förslaget.²²³ Och så blev det.

Men frågan återkom vid riksdagen 1834–1835, nu i en motion från Anders Nordmark i Västerbotten, även han i bondeståndet. Nordmark föreslog en inskränkning i möjligheten att få gifta sig vid arton års ålder för ”den fattigare klassen av folket, som till sin livsbärgning och barns uppfostran icke ägde något annat försörjningsmedel än sin arbetskraft”. Den gruppen riskerade, enligt Nordmark, att hamna i nöd, särskilt vid missväxtår.²²⁴ Även denna motion behandlades av

lagutskottet och deras åsikt var densamma: inga inskränkningar behövdes i de ”åldriga undantagslag[arna]” från 1748 och 1756. De föreskrev nämligen redan att ynglingarna som ville gifta sig skulle ha ”stadig årlig tjänst eller idka arbete och hantverk”. Inte heller fanns det, menade utskottet, några negativa erfarenheter av bestämmelserna. Tvärtom, erfarenheten visade att de var ändamålsenliga

för allmogen, vars sysselsättningar giva en tidigare fysisk utbildning, än de flesta andra yrken, och inom vilken folkklass ynglingen ofta kan befinna sig i sådan ställning, att tidiga äktenskap bliva gynnande för både välmågan och sedligheten.²²⁵

Även denna gång yrkade lagutskottet på att motionen skulle avslås. Så blev det också: adeln, borgarna och bönderna ställde sig bakom utskottet utan några protokollförda diskussioner i frågan.

Men prästeståndet diskuterade frågan. När det gällde minderårigas giftermål framhöll Thorbjörn Morén, kontraktsprost i Visnum, att kraven på försörjning var för vaga och att tidiga äktenskap borde förbjudas ”emellan personer utan annan garanti för bärgning, än deras arbetsförmåga”.²²⁶ Om stadig tjänst inte innebar något annat än årstjänst ansåg han, och flera andra ledamöter som ställde sig bakom hans inlägg, att stora och många oredor skulle uppkomma: mannen skulle kanske kunna stanna i sin tjänst men hustrun och barnen skulle hamna på fattighuset. De gifta kanske inte kunde ”sammanflytta förr än i fattighuset”.²²⁷ ”Under benämningen *arbete* kan all sysselsättning inbegripas”, som Morén uttryckte det.²²⁸ ”Ja, var och en som emot dagspenning idkar arbete”, lade domprosten Holmström till och ansåg att förordningen därför krävde ett ”korrektiv”.²²⁹ Kravet på dem som ville gifta sig före tjuogoett års ålder borde istället vara att de brukade jord, eller förestod arbete eller hantverk.²³⁰

Även om det fanns ledamöter som framhöll vissa positiva sidor med tidiga giften, övervägde kritiken. Prästeståndet höll inte med lagutskottet om att tidiga äktenskap befordrade sedlighet. Tvärtom.²³¹ Dessutom gynnade de ”det fördärliga statsfolkssystemet”, en arbetsorganisation som prästeståndet motarbetade intensivt.²³²

I diskussionen framhölls dock att problemet inte enbart (eller överhuvudtaget) var de tidiga giftermålen utan de tilltagande ”förhastade obesinnade äktenskap, som ingås av drängar och pigor” utan bostad och långvarig säker försörjning.²³³ Grundproblemet var deras försörjning. En av ledamöterna, fältprosten Edvall, beskrev det så här:

Man skaffar sig av någon besutten person ett slags försvar, men i laglig form, sätter sig ner på en annans ägor och uppgör en avhandling, enligt vilken man skulle till någon del bruka hemmanet; denna avhandling uppvisas för pastor, och han tvekar, men kan ej lagligen hindra giftermål.²³⁴

Pastorns tvekan bottnade i att han fruktade att fattigdom och elände skulle drabba inte bara paret utan även deras barn. ”Beklagligen sannas ej sällan dylika farhågor”, konstaterade han själv.²³⁵

En annan domprost beskrev det nygifta paret tillvaro så här:

så länge de äro ensamme, kunna genom arbete livnära sig, så ökas småningom barnskaran, som upptager moderns hela verksamhet. Fadrens arbetsförtjänst kan icke förslå för så många; och nu nödgas församlingen för dem uppföra hus, för att sedan ditbringa föda. Dessa föräldrar, ehuru ännu vid yngre år och med full arbetskraft, förlora småningom hoppet att själva kunna livnära sig och barnen, bliva modlösa och vänja sig vid att leva av allmosor, dem de snart med stegrande anspråk yrka, och dem den kristliga barmhärtigheten icke mer kan förvägra. Och så uppkommer dessa backstugor, vilkas mängd årligen förökas, och varifrån eländet utgår, ofta nog sällskapet av brott och sedeslöshet. Det är väl sant, att folkmängden sålunda förökas; men en befolkning av uslingar och tiggare utgör icke ett lands styrka, utan undergräver dess välfärd och leder till fördärv och upplösning.²³⁶

Grunden för dessa eländesbeskrivningar var inte främst tidiga giftermål i sig, utan de möjligheter att gifta sig, få bostad och laga försvar som gavs av de andra förordningarna som nämnts ovan. Det reformpaket som infördes för att stötta jordbruket och öka folkmängden på

1770-talet beskrevs här och i diskussionerna om den sociala frågan under 1800-talet som grunden för en tilltagande fattigdom. Reformerna hade förvisso ökat befolkningmängden men en befolkning som saknade försörjning riskerade enligt debattörerna i prästeståndet inte bara att utarma landet ekonomiskt utan också att leda till samhällets upplösning.

Vid 1834 års riksdag hade prästeståndet lämnat tanken att (tidiga) giftermål gynnade sedlighet och allmän välfärd och formulerade dem istället som ett potentiellt hot för desamma. Den springande punkten var de obesuttna samhällsgruppernas försörjning. Estenberg och andra hade uppmärksammat försörjningsproblemen även på 1750- och 1770-talet. De reformer som då genomfördes – med backstugor, skattelättnader och privata uppgörelser mellan gifta tjänstehjon och jordägare – hade ökat möjligheterna för obesuttna grupper att gifta sig och bo skilt från sina arbetsgivare. I slutet av 1700- och början av 1800-talet växte befolkningen snabbt. Antalet obesuttna hushåll på landsbygden (torpare, backstugusittare, inhysesfolk och stutare) femdubblades mellan 1750 och 1870.²³⁷ En bit in på 1800-talet var de problem som ställdes i centrum för debatten snarare att dessa händer saknade lagliga medel till försörjning vilket i slutänden skulle belasta fattigvården.²³⁸

På 1780-talet hävdade man i riksdagen att "[d]en arbetande hopens flit är första grundvalen till ett samhälles styrka" och kunde kalla pigors utomäktenskapliga barn för "värnlösa ämnen till medborgare".²³⁹ I riksdagen 1828–1830 kunde samma befolkningsgrupper liknas vid djur och kallas för "avskum" och "den råa massan".²⁴⁰ Visst hade samhället förändrats men det hade även sättet att tänka och tala om det. 1800-talets diskussioner om "den farliga underklassen" skedde i ett annat intellektuellt klimat än upplysningstidens utvecklingsoptimism där inflytelserika personer som Faggot och Chydenius talade om fattiga arbetares friheter i positiva termer och deras välfärd som en central del av det allmänna bästa. Samtidigt fanns det, som jag visat, farhågor för både arbetslöshet och osedlighet redan i början av min undersökningsperiod och fortfarande på 1830-talet fanns det

de som värnade arbetarnas friheter. Diskussionerna präglades i dessa avseenden av såväl förändring som kontinuitet.

Sammanfattning, slutsatser och diskussion

Äktenskapet formulerades som en helt grundläggande institution i 1700- och det tidiga 1800-talets svenska samhällsdebatt. Debattörer kunde vara oense om hur man på bästa sätt uppmuntrade äktenskap och hur man såg till att de blev lyckliga, men de var rörande överens om att de var nödvändiga för samhällets fortbestånd och välfärd. På ett ekonomiskt plan handlade det först och främst om rikets befolkning. Endast i den äkta sängen fick man ha sex, endast där kunde framtidens befolkningstillväxt säkerställas. Men befolkningen handlade inte bara om kvantitet. Dess kvalitet skulle också säkras i äktenskapen: genom hushållens försörjning och uppfostran av barn. Hushållet och familjen betraktades som den första och viktigaste instansen för vidarebefordringen av landets seder och den evangeliska läran. Sist, men inte minst viktigt, var äktenskapets roll som grundmodell för samhällelig gemenskap och som grundenhet i staten. Det var gemenskapens innersta knut, det lilla samhälle som tillsammans med andra likadana skapade staten.

Det fanns dock hot mot detta fundament. Ett sådant som ofta syntes i debatten var mäns – enligt samtiden tilltagande – ovilja eller oförmåga att gifta sig. Vissa män ansågs agera i egenintresse: de ville ha sex utan att ta ansvar för frukten av det. De fördömdes. Andra var mer att beklaga. De ville nog gifta sig men hindrades av ekonomiska problem. I de övre samhällsskikten kunde det – vilket kommer att visas ytterligare i kommande kapitel – handla om att ett mer vidlyftigt leverne krävde medel som få hade. Därför riskerade de att gråna i ungarlsperuken. Upplysning för en sundare livsstil, bättre uppfostran och äktenskapliga råd kunde hjälpa i de samhällsgrupperna (mer om det i nästa kapitel). Men det var de stora massornas äktenskap som hade störst betydelse och för dem handlade problemen snarare om att det var svårt att hitta lämpliga sätt att försörja sig. Utgångspunkten i debatten var att drängar, pigor och obesuttna

som ville gifta sig, hade svårt att hitta försörjning och boende. I debatten togs det för givet att de – som gifta – inte kunde fortsätta leva hos sina husbönder på samma sätt som de gjort innan de gifte sig. Även om paret fortsatte tjäna, eller försörjde sig med olika typer av tillfälligt arbete, behövde de kunna skapa något eget. De hade, att döma av 1700-talets debattörer, behov av ett eget boende och en liten jordplätt, ”någon jordtorva, att jämte sitt arbete skaffa sig födan av”, som Estenberg formulerade det 1754.²⁴¹

För att skapa sådana förutsättningar var tidens beslutsfattare beredda att genomföra en rad reformer som förändrade hur rikets jord fördelades och brukades, åtgärder som på sikt har ansetts få långtgående följder.²⁴² Giftermål var en grundbult i dessa åtgärder. Hemmansklyvning kunde bara ske om den som gynnades av delningen gifte sig. De senare så kritiserade torpen och backstugorna skapades för att ge möjligheter för obesuttna att gifta sig vilket på lite längre sikt skulle öka antalet arbetande händer i jordbruket. I en tid av ekonomiska och sociala förändringar var man beredd att gå långt för att upprätthålla normen om att varje gift par skulle utgöra kärnan i ett eget hushåll. Men det fanns också en rad åtgärdsförslag som tillbakavisades, som särskilda ungarlsskatter och näringsfrihet.

I tidigare forskning finns diskussioner om hur man ska se på relationen mellan äktenskapet och staten under 1700- och 1800-talen. I de medicinska texter från 1800-talet som Maja Bondestam studerat, menar hon att ogifta män kontrasterades mot ”sunda familjefäder som med sina band till kvinnor, barn och familj signalerade en solidaritet med nationen, Gud och samhällets bestående värden”.²⁴³ Äktenskapet formulerades alltså även i senare medicinska sammanhang som en institution som kopplade männen till staten. Bondestam talar om detta som den politiska innebörden i kontrasten mellan gifta och ogifta män och betonar att mannen, genom barnen, integrerades i ”ett större helt” och på lång sikt sågs som ”delaktig i mänsklighetens intellektuella och moraliska angelägenheter”.²⁴⁴ Det finns således stora likheter i den politiska roll äktenskapet gavs i det sena 1700-talet och det sena 1800-talet. Men det finns också olikheter. En bärande tes i Bondestams studie av 1800-talets medicinska rådgivningslitteratur

var att den tillskrev (medelklass)män autonomi, individualitet och politisk subjektivitet. Mot detta ställdes de hotande ungarlarna (ur samma klass) som framställdes som en egen grupp, karaktäriserad av upproriskhet, sjuklighet och avvikande sexualitet. Enligt Bondestam symboliserade de en modern manlighet som gått för långt. Deras individualism hade slagit över i egoism.²⁴⁵

Även under den period och i de genrer jag undersökt framställdes ogifta män som ett hot, men de beskrevs inte som en egen grupp och även om vissa av dem ansågs styrda av ett förkastligt egenintresse, medikaliserades inte deras agerande. Om deras val att inte gifta sig skulle beskrivas i termer av individualitet så var den hotande i sig. Att välja ett liv utanför äktenskapet var i de texter jag analyserat att välja ett liv utanför den samhälleliga gemenskapen. I den allmänna samhällsdebatten utgjorde inte männens individualitet grund för politisk subjektivitet. Tvärtom: det var först när de gifte sig och grundade ett hushåll – ett litet samhälle – som de kom att ingå i det större. Samhället och staten ansågs fortfarande kring sekelskiftet 1800 bestå av en mängd korporationer, inte individer. Och dessa korporationer satt, liksom staten, fortfarande ihop i den världsbild där hushåll, församling, rike och den gudomliga evigheten länkades samman. Kittet i denna ordning formulerades, i den tid som studeras här, ofta i termer av nytta och det allmännas bästa. Det var först när människor gifte sig som de kom att ingå i denna ordning. Först då ansågs deras sexualitet, arbete och omsorg kunna ställas i statens tjänst.

1700-talets ekonomiska och sociala politik har studerats av Monika Edgren i syfte att förstå hur staten då formade ett socialt medborgarskap: hur ”inbyggarna *diskursivt knyts till staten*”.²⁴⁶ Tidigare, menar Edgren, hade man sett på relationen mellan staten och de arbetande klasserna som enbart repressiv, men hon visar att 1700-talets socialpolitik också bidrog till att integrera de växande grupperna obesuttna. Män knöts till staten genom arbete och krigstjänst medan kvinnor knöts till det allmänna genom sitt moderskap, genom vård av barn och gamla. Därmed skapades det Edgren kallar ett ”genusdifferentierat socialt medborgarskap”, vilket cementerade (redan existerande) ”skilda sfärer för män och kvinnor där det ena könet systematiskt har

försörjarrollen och det andra könet systematiskt har vårdarrollen”.²⁴⁷ Edgren menar att kvinnors omsorgstjänster (omhändertagandet av små barn och gamla) efterfrågades av staten av befolkningspolitiska skäl. På så sätt kunde de vara till ”nytta” för staten och – som statlig motprestation – undkomma krav på laga försvar. I och med detta skapades en direkt relation mellan kvinnor och staten och en genuskonstruktion av nationen. Med det statliga moderskapet fick kvinnor acceptera en särpositionering i staten, jämförbar med det republikanska moderskapet i Frankrike eller det nationella moderskapet i England.²⁴⁸

I linje med Edgrens resonemang skulle man kunna hävda att de äktenskapliga reformerna som behandlats här skapade en liknande relation mellan män och staten. Om männen var beredda att gifta sig och sätta bo i ett av åtgärdspaketens torp eller backstugor, skulle de ju också undkomma kraven på laga försvar. Frågan är dock om reglerna knöt individerna till staten. Min tolkning är istället, som jag redan betonat, att det inte var som individ mannen knöts till staten, utan som make, far och hushållsföreståndare. Bandet som skapades var ett band mellan korporationer, inte ett band mellan stat och individ. Giftermålet konstituerade mannen politiskt och lyfte in honom, hustrun, och framtida barn och tjänstefolk i samhällsorganismen. Kvinnors uppgift som mödrar i staten var ingen särpositionering eftersom både män och kvinnor knöts till staten i egenskap av fäder och mödrar. Att försörja och uppfostra framtidens medborgare var deras gemensamma uppgift (mer om det i nästa kapitel). Äktenskap länkade båda könen till staten, men det var mannen som tillskrevs ansvaret för att giftermålen skulle komma till stånd. Därför var det också de ogifta männen och deras vilja och incitament att ingå äktenskap som formulerades som ett problem. Så, för att tala med Edgren, visst formulerades ett genusdifferentierat socialt medborgarskap i debatten kring sekelskiftet 1800, men inte genom att könen placerades i skilda sfärer och kvinnor blev mödrar i staten utan för att både män och kvinnor var föräldrar i staten. Det mest avgörande ansvaret åvilade mannen som skulle ta initiativ till giftermål och knyta den knut som höll samhället samman.

Isabel Hull ger äktenskapet en avgörande roll i samhällsutvecklingen i sin studie av hur sexualitet och lust reglerades i tysktalande områden under övergången mellan absolutism och civilsamhälle 1700–1815. I det absoluta samhället finner Hull att det kristna äktenskapet formulerades som ett fundament, både för individen och för samhället, och utomäktenskapliga relationer betraktades som brott mot både individen och samhällsordningen. Fungerande hushåll var ett överordnat mål, vilket gjorde hushållets inre angelägenheter till föremål för regleringar och myndigheternas intresse. Senare, i det Hull kallar civilsamhället, tänkte man sig att sexualiteten skulle regleras av samhällsmoralen, inte av lagen. Lagen skulle endast träda in om centrala rättsprinciper – som rätten till egendom – behövde försvaras. Nu betraktades sexualiteten som en naturligt baserad drift som omöjlig kunde undertryckas. Däremot kunde den tämjas. En klok regering skulle styra den in i en institution de kontrollerade: det civila äktenskapet. Det skulle leda till bättre omsorg om barn, mindre osedlighet och ökad flit då invånarnas och statens intressen skulle sammanfalla.²⁴⁹

I tyska områden ser Isabel Hull ett tydligt skifte i debatten under det sena 1700-talet. Tidigare hade fattigas möjligheter att gifta sig begränsats av krav på stadigt arbete och besparingar. Denna hållning övergavs nu och man såg allas möjlighet att gifta sig som det enda sättet att komma åt osedligt leverne. Det var statens uppgift att underlätta giftermål, inte att förhindra dem.²⁵⁰ Bakom detta fanns enligt Hull två grundtankar. Den första var att människan hade en oemotståndlig sexuell drift. Den andra att den driften borde kanaliseras in i äktenskapet, en för staten och samhället nyttig institution. Man vände, enligt Hull, på tanken om att arbete och acceptans i samhället var ett krav för äktenskap. Äktenskapet blev istället ett krav för arbete och samhällsnytta.²⁵¹ För att underlätta giftermål bland fattiga i tyska områden framfördes förslag om sänkta jordräntor, jordreformer, uppmuntran till fabriker och uppluckring av skrånas monopol. Hull tolkar detta som en del av det nya sättet att förhålla sig till sexualitet: ökad välfärd och kloka lagar skulle styra den sexuella energin och

knyta individen till den moraliska ordningen.²⁵² Likheterna med det svenska fallet är tydliga.

Här citerar Hull en text producerad inom den tyska statsadministrationen 1794:

all means must be used to encourage marriage, so that marriages increase, whereby [fornicators] tie a knot [*knipfen ein Band*] which their former excesses had hindered, a knot that fastens them closer to the state, and which is intended to improve the education of their children.²⁵³

Hull tolkar uttalandet som att ett giftermål också innebar att paret gifte sig med staten.²⁵⁴ Formuleringarna är uppseendeväckande lika Ferrners uttalande i den svenska riksdagen åtta år tidigare om att män fäste sig vid staten genom giftermål. I sammanhanget är det värt att notera att Sverige inte haft några generella regler som begränsade tillgången till äktenskap. Frågan är därför om den svenska debatten kan ses som en del i en övergång från en repressiv lagstiftning till en ny civil ordning med fokus på upplysning, utbildning och individuell moral. Jag tror inte det. Tvärtom ser jag mer kontinuitet än förändring. I det svenska fallet var det inte frågan om en övergång från ett repressivt teokratiskt fadersvälde till ett civilt broderskap grundat på upplysningsideal. Som jag ser det var det mer av ett krampaktigt fasthållande vid en äldre ordning även om den kunde kläs i en ny upplyst språkdräkt.²⁵⁵ Den kristliga omsorgen om barn och hushåll överfördes till en omsorg om det allmänna bästa.

Äkta makars arbete och ansvar

Äktenskapet betraktades alltså som ett samhällsfundament. Det länkade samman män och kvinnor i par som bildade hushåll som i sin tur utgjorde grundenheter i såväl ekonomin som i den sociala, politiska och moraliska ordningen. Men det räckte inte att folk gifte sig. För att verka för samhällets bästa behövde makarna också skapa väl fungerande äktenskap, kunna försörja sina familjer och uppfostra barnen väl. Det här kapitlet handlar om hur makarnas arbete och ansvar diskuterades och eftersom det framför allt kommer upp i rådgivningslitteratur, pamfletter och tidskriftsartiklar bygger analyserna främst på de texttyperna. Det är män ur de övre sociala skikten som kommer till tals och de skriver huvudsakligen om kvinnor i samma sociala skikt.

De texter som undersöks här har studerats tidigare, men från delvis andra frågeställningar. De senaste verken som utgår från texter och frågeställningar som delvis överlappar mina är Leif Runefelts bok *Att hasta mot undergången* från 2015 och Agneta Helmius avhandling *Mode och hushåll* från 2022. Runefelts arbete har utgångspunkter, metoder och i viss mån även resultat som liknar mina, men han sätter relationen mellan konsumtion och samhällsordning i fokus medan jag undersöker förhållandet mellan äktenskap och samhällsordning. Debatten om lyx och konsumtion flätades ofta samman med frågor om äktenskap och vice versa. Runefelt konstaterar att män ansågs rädda för ”en tids- och pengaödande hustru”, en rädsla som riskerade att avhålla dem från att gifta sig. Kvinnans oförnuftiga konsumtion kunde alltså ses som ett befolkningspolitiskt problem. Mot fjollans, sprätthökens och behagfullhetens retorik stod, enligt Runefelt, det han

betecknar som ”den gammaltestamentliga sparsamhetens retorik”. I den tecknades ett hustruideal med Ordspråksboken i Bibeln som förlaga, karaktäriserat av sparsamhet och flitigt arbete med hushållets förvaltning och drift. Runefelt beskriver också den behagfulla kvinnan som ett viktigt, men omtvistat, ideal och sprätthöken som en figur som aktualiserade negativ manlig konsumtion.²⁵⁶

Agneta Helmius studerar delvis samma texter som jag (och Runefelt) men fokuserar på en kortare period, cirka 1730 till 1770, och går djupare in på några enskilda debatter. Hennes frågor handlar om vilken betydelse de nya medierna (små- och veckoskrifter) hade för formandet av en modern kultur och ”hur nya moderna identiteter och sociala relationer skrevs fram och förändrades”. Centrala frågor är hur samtidens förändringar åskådliggjordes i könskodade termer och hur kön omförhandlades.²⁵⁷ Hon menar att de frihetstida små- och veckoskrifterna öppnade en ny förväntningshorisont mot moderniteten. I denna process marginaliserades hushållet som metafor för samhället och ersattes av framåtriktad manligt kodad politik och kvinnligt kodad konsumtion.²⁵⁸ Jämfört med Helmius analyserar jag ett bredare urval av texter från flera olika genrer och en längre period, men vi intresserar oss båda för hur mäns och kvinnors dygder och laster beskrevs och hur det förhöll sig till samhällsordningen i stort.

Det som följer är en beskrivning och analys av hur de övre sociala skiktens arbets- och ansvarsområden beskrevs i rådgivningslitteratur, pamfletter och tidskriftsartiklar kring sekelskiftet 1800. Syftet är att identifiera och diskutera normer och föreställningar om hur män och kvinnor skulle leva i sina äktenskap. I det första avsnittet ges en översiktlig, kvantitativ bild av vilka sysslor som förekom i ett urval av texterna, vilka kön de kopplades samman med och inom vilka områden sysslorna låg. Där används den metod och de kategorier av sysslor som utvecklats inom projektet ”Gender and Work” (GaW).

Från den kvantitativa översikten övergår jag till en mer ingående och kvalitativ analys. De styrande frågorna i resten av kapitlet är: Hur utmålades den ideala mannen och kvinnan i samhällsdebatten? Vilka arbetsuppgifter och ansvarsområden tillskrevs de? De besvaras först i två avsnitt som tar upp manliga och kvinnliga idealbilder och

sedan i två avsnitt om deras motsatser. Efter ett avsnitt som handlar om hur ansvaret för könen agerande diskuterades, avslutas kapitlet med en sammanfattning och diskussion om vilka normer och föreställningar som spreds i de analyserade texterna.

Sysslor och arbetsområden

Syftet med detta inledande avsnitt är att ge en kvantitativ översikt och analys av det som sades om mäns och kvinnors arbete och ansvar i samhällsdebatten. Av den anledningen har jag samlat och sammanställt alla konkreta uppgifter om kvinnors och mäns sysslor i ett urval av de samhällsdebatterande texterna.²⁵⁹ Jag har utgått ifrån verbmetoden (se nedan), utvecklad inom GaW-projektet, och samlat informationen i en databas.

Det innebär att jag identifierat och samlat in konkreta uppgifter om vad män och kvinnor sades arbeta med, med utgångspunkt i GaW:s breda definition av arbete: aktiviteter som människor utförde för att försörja sig. Därmed ingår såväl betalt som obetalt arbete, arbete för en arbetsgivare och arbete som skedde för den egna försörjningen.²⁶⁰ Vad någon gör uttrycks vanligen med verb – någon uppfostrar barn, idkar handel eller tvättar kläder – och det är sådana verbfraser som utgör kärnan i min databas, liksom i databasen ”Gender and Work” (härefter kallad GaW-databasen). Därutöver har jag noterat vilka som utförde sysslorna.²⁶¹

Båda databaserna samlar alltså uppgifter om arbetspraktiker, men med väsentliga skillnader. GaW-databasen bygger huvudsakligen på information från domböcker, men även från räkenskaper, dagböcker och suppliker.²⁶² I domböcker framkommer uppgifter om arbetspraktiker ibland i förbigående. Ett brott kan ha skett medan någon vallade kor, vilket gör att själva arbetsaktiviteten omnämns i domboken. I andra typer av rättsfall kunde försörjningsaktiviteten vara själva skälet till noteringen, som när någon huggit ved trots att det var förbjudet. I räkenskaper hämtas uppgifter om arbete, framför allt i lönelistor och kvitton på betalningar för utfört arbete. I dagböcker berättas ofta om sysslor som utförts i dagboksskrivarens

närhet.²⁶³ I GaW-databasen är alla arbetspraktikerna också kopplade till en individ som utför uppgiften. Denna behöver inte vara nämnd vid namn, men det måste finnas en, eller flera, konkreta utförare av en aktivitet för att den ska registreras. På detta sätt ger innehållet i GaW-databasen en helt unik bild av arbetspraktiker och en god inblick i vad olika grupper av människor faktiskt sysslade med i det tidigmoderna samhället.²⁶⁴

I de texttyper som studeras här kopplas sysslorna, till skillnad från i GaW-databasens källor, nästan aldrig till en konkret person, utan till kategorier eller fiktiva figurer.²⁶⁵ Texterna beskriver vad fruntimmer, mödrar, makar och fäder gör eller bör göra. Ibland används mer specifika termer, som en flicka från landet, en "petit maitre" eller gamla gummor, och i vissa sammanhang används fiktiva figurer med namn, som Cloris eller Crassus, för att representera ett kön eller en annan mer begränsad kategori. En annan viktig skillnad jämfört med källorna i GaW-databasen är att de genrer som undersöks här ofta värderar sysslor. De lyfter fram att somliga sysslor är ovärdiga för vissa grupper, andra hedrande, de anger att vissa göromål bör utföras av vissa kategorier av människor, andra inte. Texterna kan ha karaktären av sakliga beskrivningar av konkreta förhållanden men deras syfte är att påverka just dessa förhållanden vilket gör dem olämpliga som källor till hur arbete och ansvar verkligen fördelades, men lämpliga för att studera normer och föreställningar om mäns och kvinnors arbete och ansvar. Samtidigt är ju beskrivningarna inte frikopplade från hur verkligheten såg ut, utan bör betraktas som en sorts kommentarer till samtidens förhållanden, ofta till sådant som debattörerna uppfattade som problematiskt.

När GaW-gruppen redovisar sin forskning delas arbetspraktikerna ofta in i sexton kategorier/arbetsområden. Det möjliggör jämförelser med tidigare forskning, men framför allt används kategorierna för att göra jämförelser inom det material som samlats in, exempelvis mellan olika tidsperioder eller källtyper.²⁶⁶ Följande översikter, jämförelser och analyser bygger på de knappt sjuhundra verbfraser jag samlat in ur de samhällsdebatterande texterna. De har delats in i samma kategorier som används i GaW-databasen så att de mönster jag finner

ÄKTA MAKARS ARBETE OCH ANSVAR

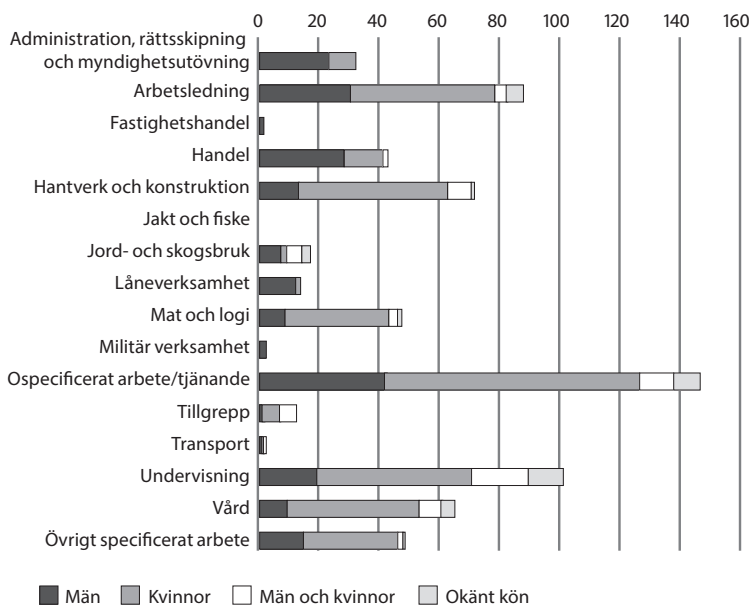

Diagram 3:1. Aktiviteter fördelade på kön och kategorier (N=696).

här kan jämföras med de mönster GaW-gruppen funnit i mäns och kvinnors arbetspraktiker. För jämförelsen används en deldatabas i GaW (GaW2-databasen) som bygger på källor från Västmanland 1720–1880.²⁶⁷ Analysen ger endast en översiktlig bild av innehållet i debatten och siffrorna kan inte användas för att dra några slutsatser på detaljnivå.

Den mest uppenbara skillnaden är att kvinnors aktiviteter var avsevärt mer synliga i samhällsdebatten än i de källor som studeras inom GaW. Aktiviteterna fördelar sig enligt följande: 392 utfördes av kvinnor (56 procent), 190 av män (27 procent), 73 av kvinnor och män tillsammans (11 procent) och 41 av okänt/ospecificerat kön (6 procent). Det kan jämföras med att kvinnor utförde ungefär 20 procent av aktiviteterna i GaW2-databasen.²⁶⁸ Att kvinnors arbete och ansvar var så kvantitativt framträdande visar att det främst var kvinnors sysslor och ansvar som problematiserades och diskuterades i den typ av texter som studeras här.

Diagram 3:1 visar aktiviteterna, indelade i kategorier. De största är ospecificerat arbete/tjänande²⁶⁹, undervisning och arbetsledning. I texterna beskrevs alltså makarnas arbete och ansvar ofta i termer av vagt beskrivna sysslor (som att göra sitt kall, sköta sitt hushåll eller tjäna), undervisning (oftast att uppfostra barn), samt arbetsledning.

I kategorin ospecificerat arbete är de flesta aktiviteterna av två slag.²⁷⁰ För det första finns här verbfraser av typen ”försörja hustru och barn”, ”dra penningar i huset”, ”tjäna” och ”sköta förrättningar”, det vill säga beskrivningar av ett ospecificerat arbete som bidrog till försörjningen. Kvinnor och män utförde ungefär lika stor andel av dessa sysslor.²⁷¹ För män beskrevs detta ofta i termer av att de skötte sitt kall, ägnade tid åt sitt yrke och drog försorg om sig själva, och sina hustrur och barn. Kvinnors ospecificerade arbete kunde beskrivas på liknande sätt, som när Kryger i *Den förnuftige fritänkaren* från 1767 skrev ”[v]i hava flera näringar, som bäst kunde skötas av fruntimmer”, men kvinnors sysslor i denna kategori kunde också beskrivas som att de tjänade i andras hushåll eller gjorde andra icke-specificerade inkomstgenererande sysslor.²⁷² För det andra fylls denna kategori av verbfraser som beskriver ospecificerat hushållsarbete, sådana som ”förestå hushåll”, ”vara husbonde” och ”göra hushållssysslor”. Kvinnor stod för mer än fyra femtedelar av de aktiviteterna.²⁷³ När mäns och kvinnors arbete beskrevs i dessa vaga och allmänna termer var deras roller alltså relativt tydliga: män skulle försörja sina hushåll medan kvinnor skulle arbeta i hushållen. Det var dock ingen exkluderande uppdelning. Även kvinnor förväntades arbeta för sin och hushållets försörjning och männen kunde verka i hushållen.

Nästa kategori med många aktiviteter är undervisning. Flertalet av kategorins verbfraser handlade om att uppfostra barn. Ungefär hälften utfördes av kvinnor, en femtedel av män och en annan femtedel av föräldrarna – män och kvinnor – tillsammans.²⁷⁴ Ofta användes allmänna termer som att ”uppfostra barn”, men det kunde också uttryckas mer specifikt som att undervisa i hushållning, lära döttrar att sy eller att be tillsammans med barn och tjänstefolk. Här finns också en del för denna tid ganska radikala förslag. I en diskussion om kvinnors näringsfrihet på 1790-talet framfördes exempelvis ett

förslag om att hantverkardöttrar skulle läras upp i fädernas yrken. Hantverkarna skulle ”undervisa dem i sin hantering, till dess de kan bli mästare”.²⁷⁵

Arbetsledning är nästa stora kategori. Den innefattar sådant som att ”styra tjänstefolk”, ”skaffa kammarjungfru”, ”låta tjänstehjon vila” och ”vara herre i sitt hus” och de aktiviteterna utfördes av båda könen, men framför allt av kvinnor.²⁷⁶ I kategorin vård, som dominerades av kvinnor, handlade många aktiviteter om vård av barn, inklusive amning, men här fanns också exempel på att hustrur skulle ta hand om ålderstigna makar eller andra släktingar. Från en diskussion om lämpliga sysslor för kvinnor kommer också en rad aktiviteter inom det medicinska fältet, utförda av både män och kvinnor. I kategorin övrigt specificerat arbete återfinns mer arbetsuppgifter som inte har en självklar plats i andra kategorier, som att städa, vara värdinna eller hjälpa till med prästsysslor.²⁷⁷ Där finns ett drygt tiotal exempel på aktiviteter, utförda av kvinnor, av typen ”behaga make” och stilla deras ”av allmänna göromål stundom upprörda sinnen och ingjuta lugn, tröst och rådighet i våra själar”.²⁷⁸

Vidare kan man se hur respektive köns aktiviteter fördelar sig mellan de olika kategorierna, det vill säga hur könens repertoarer av sysslor såg ut i de rådgivningstexter, pamfletter och tidningsartiklar som undersökts. De jämförs här med motsvarande repertoarer i GaW2-databasen.²⁷⁹

Tabellen visar att störst andelar av de aktiviteter som tillskrevs män i de tryckta texterna finns i kategorierna ospecificerat arbete, arbetsledning, administrativt arbete och undervisning. För kvinnors del dominerar ospecificerat arbete, undervisning, hantverk, arbetsledning och vård. Detta kan jämföras med de siffror som finns tillgängliga i GaW2-projektets databas för Västmanland 1720–1880. Där dominerar för männens del administrativt arbete, handel, jord- och skogsbruk samt transport. För kvinnors del finns flest aktiviteter i kategorierna handel, jord- och skogsbruk och mat och logi. I korthet skulle man kunna säga att män, i de texter som studeras här, i första hand uppmanas att försörja sina hushåll genom arbete av olika slag. Rimligtvis bör det ha kunnat ske genom den typen av mer specificerade

Tabell 3:1. Arbetsaktiviteter efter kön i samhällsdebatten 1750–1830 och i databasen GaW2 1720–1880, procentuell fördelning inom könen.

Arbetskategorier	Män i samhällsdebatt % (N=190)	Män i GaW2-databasen % (N=14 824)	Kvinnor i samhällsdebatt % (N=392)	Kvinnor i GaW2-databasen % (N=3528)
Administration m.m.	12	15	2	4
Arbetsledning	16	5	12	5
Fastighetshandel	0	2	0	3
Handel	1	15	7	20
Hantverk, konstruktion	7	13	13	5
Jakt o. fiske	0	1	0	0
Jord- o. skogsbruk	4	14	1	13
Låneverksamhet	7	4	0	7
Mat o. logi	5	4	9	11
Militär verksamhet	1	1	0	0
Ospecificerat arbete	22	4	22	9
Tillgrepp	1	4	2	3
Transport	1	10	0	5
Undervisning	10	3	13	1
Vård	5	2	11	6
Övrigt specificerat arbete	8	4	8	8
SUMMA	100	100	100	100

Källa: Bilaga 1 och Lindström et al. (under utgivning), tabell 3: 6.

rade arbetspraktiker – administration, handel, jord- och skogsbruk etcetera – som syns i domböckerna. Det som för männens del inte synliggörs i de källor som finns i GaW2-databasen, trots att det betonas i det mer normativa materialet, är framför allt deras engagemang i barnens uppfostran och i arbetsledning. Även för kvinnors del kan man tänka sig att det ospecificerade arbetet i de tryckta texterna skulle kunna uppfyllas av bland annat handel, som har en mycket högre andel i GaW2-databasen. I de vaga beskrivningarna som tillskrevs kvinnor, som att sköta den inre hushållningen och förvalta hushåll, kunde sannolikt både inköp och försäljning ingå. De stora

skillnaderna mellan texttyperna beror också på att uppgifterna om sysslor i de tryckta texterna i huvudsak rör de sociala mellan- och överskikten, medan GaW2-databasens källor huvudsakligen beskriver arbetspraktiker i allmogen.

Sammanfattningsvis visar denna inledande översikt och jämförelse att kvinnors sysslor och ansvar synliggjordes mycket mer i samhällsdebatten än i de källtyper som byggt upp GaW2-databasen. Ett skäl är att kvinnor ofta adresserades i rådgivningsgenren, ett annat att debatten om kvinnors näringsfrihet ingår i mitt urval. De mönster som finns vad gäller kön, sysslor och ansvar i de texter som studerats här motsäger inte de mönster som GaW2 finner i domböcker och andra mer vardagsnära källtyper. Däremot säger de mycket mindre om vad människor faktiskt sysslade med. De genrer som undersökts här var vaga: de sade att män och kvinnor skulle försörja sina familjer men inte hur. De förespråkade aktiviteter inom hushållet men preciserade dem sällan. Jämförelsen påminner oss om hur viktigt det är att inte förutsätta vad som ryms inom vaga beskrivningar som att ”sköta sitt kall”. För kvinnor kunde det – som vi ska se i det följande – handla om att ta hand om hemmet och hålla tjänstefolket under uppsikt, men det kunde också syfta på inköp och försäljning, eller på sysslor i hushållets jordbruk eller hantverk. För män handlade det ofta om att de skulle sköta sitt ämbete eller utföra sysslor inom ramen för ett jordbruk eller hantverk, men det kunde också handla om att de skulle hålla ordning i sitt hem och uppfostra sina barn. Från denna kvantitativa översiktsbild går jag nu över till kvalitativ analys med fokus på de manliga och kvinnliga ideal- och nitbilder som återkommer i materialet.

Försörjare, husbonde och fader

Det är inte alldeles lätt att fånga den ideala mannen och hans arbets- och ansvarsområden i samhällsdebatten, men till att börja med kan det sägas att han skulle vara gift. Hur ungarlar diskuterades och förhölls till samhällsordningen i stort togs upp i förra kapitlet. Här koncentreras framställningen till de ideala äkta männen och de som

stod på den äktenskapliga tröskeln. De arbets- och ansvarsområden som i positiv mening tillskrevs dem var, i korthet, att sörja för (försörja) sin familj, vara herre i sitt hus samt ta hand om och uppfostra sina barn.

När män som ville gifta sig beskrevs i debatten, var deras förmåga att kunna (eller inte kunna) försörja sig själva och en familj bland det första som nämndes. I en text från 1786 inledde exempelvis en giftaslysten man sitt självporträtt med ”min förmögenhet genom flit och hushållning är nu den, att jag kan föda och efter mitt stånd kläda en hustru”.²⁸⁰ I en liknande text från 1790 skrev friaren att han ”kan underhålla och föda en hustru”.²⁸¹ Mannen i texten från 1786 var borgare och hantverkare medan mannen i texten från 1790 sade sig ha en ”civil syssla”. Förväntningar om att mannen skulle försörja sin familj gällde oavsett vad han sysslade med. I en text som huvudsakligen behandlade hustruideal sades om hennes make:

Mannen sysselsätter sig med det yttre av hushållningen. Enligt det stånd, som han en gång har valt, går han antingen ut på fältet, eller sitter i sin bokkammare, eller sköter någon annan hantering. Detta är hans dagsverke, som efter hans stånd och skicklighet mer eller mindre inbringar.²⁸²

Hur mannens försörjningsbörda förhöll sig till hustruns eventuella bidrag till hushållsekonomin behandlas mer ingående i nästa kapitel.

En man skulle också vara herre i sitt hus. Enligt en skrift från 1767 var en man mogen att gifta sig och ”skicklig till äktenskap”, när han ”befinnes äga förstånd, mannavett och stadga, att styra hustru och barn efter kristna religionens föreskrift”.²⁸³ Den ideale mannen skulle behandla sin hustru så att hon, i relation till sin make, varken hamnade i överdriven undergivenhet eller i en överordnad position.

En ideal äkta man skulle lämna delar av hushållsansvaret till sin maka. I en tidskrift från 1767 beskrevs en god make: ”han är en hederlig man [...] sköter sitt ämbete med flit, och lämnar hushållsomsorgen åt sin hustru.”²⁸⁴ Det var dock inte frågan om något totalt överlämnande. ”Huslighet” var, som det förklarades i en skrift från 1807, ”en egenskap, som varken bör saknas hos man eller kvinna. [...]

Han [maken] är icke fritagen från verksamhet i den mindre husliga kretsen, därför att han verkar i den större allmänna²⁸⁵.

Mannen skulle alltså vara aktiv både i den yttre och den inre hushållningen. Men hustrun skulle ändå – idealt – anförtros viktiga delar av det som kallades hushållningen. I en rådgivningsskrift för unga fruntimmer från 1787 kunde man läsa:

En man, som själv håller räkning över mjölk och ost, som ständigt bär visthusnyckeln i sin ficka, och alltid har koksleven i handen, kallar man med rätta för en grytsnok. Vistas han mer i köket och i visthuset, än i sitt ämbetsrum; så förtjänar han att hedras med ett köksförkläde. Denna dräkt passar sig just för hans sysslor: ty hushållsväsendet, hör egentligen fruntimren till.²⁸⁶

Den här författaren verkade, till skillnad från författaren som citerades i förra stycket, mena att hushållsväsendet var helt och hållet kvinnans domän. Det var alltså inte bara makten i äktenskapet som kunde vara en omtvistad balansakt utan även ansvaret för hushålls-ekonomi och hushållsgöromålen. En man skulle bry sig om dem, dela hushållsbekymren med sin maka, men inte lägga sig i de delar han anförtrott henne.²⁸⁷

Vård och uppfostran av barnen ansågs vara en av hustruns huvudsysslor men även i detta skulle deras makar vara engagerade. Faderns ansvar för barnen kunde omtalas i mycket känslolagda termer, särskilt i texter som behandlade giftomannarätt. I en sådan från 1771 omtalades det ömma fadershjärtat genom vilket naturens röst gjorde sig hörd.²⁸⁸ Enligt Maja Bondestam betonades mäns faderskärlek även i medicinska texter från senare delen av 1700-talet.²⁸⁹ En annan pamflett om giftomannarätt från 1790 menade att:

En man, som kan hos sig nedtysta denna inplantade drift [föräldrars kärlek till sina barn] eller utsläcka denna naturliga kärlek, är således en vanbörding i sitt släkte, gör sig sämre än de oförnuftiga djuren, förstör [...] och förkväver i sitt hjärta en av de gudomligaste egenskaper, som naturen där inplantat.²⁹⁰

Någon enstaka text framhöll till och med fädernas tillbakadragande från barnuppfostran som en av huvudorsakerna till samhällets förfall (se nedan). Att fäder i Sverige under senare delen av 1700- och 1800-talet förväntades ha, och hade, starka känslor för sina barn, samt deltog aktivt i deras vård och uppfostran betonas också av Eva Helen Ulvros och Tomas Berglund i deras studier av borgerligt liv respektive faderskap i privat korrespondens.²⁹¹ Linda Oja har med fokus på arbetspraktiker visat att fäder tog aktiv del i barnomsorgen även i de lägre samhällsskikten.²⁹²

Enligt Tosh hade fäder i det viktorska England också starka känslor för sina barn men de förväntades sällan ta del i deras praktiska skötsel.²⁹³ De svenskspråkiga texterna vände sig emellertid påfallande ofta till båda föräldrarna i frågor som gällde barnuppfostran, även om modern ansågs vara huvudansvarig.²⁹⁴ I en skrift om föräldrars giftomannarätt omtalades exempelvis ”fäder- och moderne kärlek”, vilken ”sysselsätts icke blott med det späda barnets skötsel och underhåll”.²⁹⁵ Samma författare menar att

[d]en som lagt handen vid den tunga uppfostringsplojen, han lär bäst veta, att av alla de besvär, som, näst den glänsande regeringsbördan, trycka människoskuldror, är ingen svårare än barnuppfostran.²⁹⁶

Fäders kärlek för sina barn och engagemang i barnens vård och uppfostran var i dessa texter en central del av mansidealet. Den slutsatsen har också dragits av Tomas Berglund i hans studier av fadersideal i rådgivningslitteratur 1750–1890.²⁹⁷

Sammanfattningsvis skulle en god äkta man enligt dessa texter sköta sitt ämbete eller yrke i syfte att försörja sin familj. Han skulle lämna huvudansvaret för hushållningen till sin hustru, men engagera sig i göromålen och bistå henne i hushållsbekymren. Därutöver skulle han – tillsammans med hustrun – uppfostra barnen.

Förvaltare, matmoder och moder

I det material som undersökts var hustruideal mer omskrivna än ideal för äkta män. Det gällde särskilt i rådgivningslitteraturen, där titlar som exempelvis *En fullkomlig ägta hustrus bild* inte hade någon motsvarighet för den äkta maken. Här fokuserar jag på vad som sades om den ideala hustruns arbets- och ansvarsområden.

I kärnan fanns hustruns ansvar för ”hushållningen”. Det var vid denna tid en bred term och man talade om hushållning (*æconomie*) på olika nivåer, ofta i termer av den allmänna och den enskilda hushållningen, där det förstnämnda handlade om nationens ekonomi och det senare om hushållens.²⁹⁸ Den inre hushållningen beskrevs som en av hustruns främsta plikter, även om den – som visats ovan – också kunde ingå i makens ansvarsområden. Frågan är vad som ingick i detta för hustrun så centrala ansvarsområde.

I en mening handlade hushållningen om just hushållets ekonomi: om förvaltning och omhändertagande av hushållets resurser. I en pamflett från 1756 prisades kvinnors goda tålmod för att det underlättade ”en förnuftig hushållning”.²⁹⁹ ”En klok hushållning har en stor inflytning på vår tillgång och förmögenhet”, hette det i en översatt rådgivningsskrift för unga fruntimmer från 1787.³⁰⁰ I en annan från samma år hette det att hustrun ”bestyr utgifterna med en klokhet, som synes förmera hennes mans inkomster”.³⁰¹ I en tidskrift från 1767 preciserades det bland annat med att ”taga del uti egendomars förvaltning”.³⁰² Ibland kombinerades termen med en summa, som i en mer skämksam pamflett från 1790, där en potentiell hustru menade sig kunna ”föra hushållning så, att 5 à 600 riksdaler” skulle räcka.³⁰³

Hushållning i denna betydelse låg nära sparsamhet och kombinerades ofta med adjektiv som ”förnuftig” och ”klok”. Det kunde skildras som att en ”dygdig hushållsaktig” hustru lade ”ihop vad hon kan till sitt och mannens bästa”.³⁰⁴ En motsatt hushållning kunde beskrivas i termer av att hustrun ”på dålig hushållning ödelägger vad mannen förvärvar”.³⁰⁵

Hur hustrun skötte hushållningen ansågs alltså avgörande för det enskilda hushållets välstånd. Men det ansågs av vikt även för det

allmänna och en förnuftig hushållning kunde till exempel anses vara patriotisk. Kryger förklarade i en tidskrift från 1767:

den enskilda hushållningen kommer, till mer än hälften, på deras [fruntimrens] räkning; att hela rikets välstånd förnämligast därpå beror, hur den blir skött; och att deras värme eller köld emot fäderneslandet, till en stor del, hjälper till dess sällhet eller uselhet.³⁰⁶

I en tidskrift från 1794 framhöll en anonym författare att fruntimrens främsta uppgift var att vara ”förvaltare av barnauppfostrings- och hushållsämbetena, de viktigaste ämbeten i Staten”. Om dessa uppgifter sköttes klokt, fortsatte han, ”grunda och stadga [de] vår lycka och vårt självbestånd”.³⁰⁷ Huvudansvaret för den enskilda hushållningen tillskrevs alltså kvinnor och deras handhavande av den ansågs ha nationalekonomisk betydelse.

Enligt Heidi Wunder handlar hushållning i tidigmodern mening om att ”hålla hus” – leda tjänstefolk, uppfostra och ta hand om barnen, sköta husets tillgångar, vara en god värdinna etcetera – och ska inte förväxlas med det man i modern mening betecknar som hushållsarbete (som städning, disk, matlagning etcetera).³⁰⁸ I det material jag analyserar här är ledning och tillsyn av tjänstefolket en av de sysslor som nämns oftast. ”[T]jänstefolket är satt under deras [fruntimrens] styrelse”, skrev Kryger 1767.³⁰⁹ Hur denna styrelse skulle se ut preciserades av en anonym författare i en skrift några år senare:

Märker hon odygder hos sitt tjänstefolk, så tål hon dem ej i sitt hus, vore de än aldrig så idoga; men fela de utan uppsåt, av svaghet, så överser hon med dem, och bevisar ett stort tålmod; först meddelar hon ömma förmaningar, innan hon skrider till hårdare förebräelser. [...] Hon inrättar sina sysslor så, att oaktat hennes tjänstefolk sysselsättas bittida och sent, hava de likväl sina vilostunder, och behöva aldrig försumma den allmänna gudstjänsten.³¹⁰

Var gränserna för hustruns styre gick dikterades av en potentiell friare år 1790. Hustrun skulle ”i hushållsväsendet fullkomligen allena

befalla: hon ska befalla över allt, allenast icke över mig”. Hon skulle heller inte ”vara emot det som jag har befallt”.³¹¹ Hustruns relation till tjänstefolket var, som Anne Berg visat, också ett viktigt tema i tidskrifter riktade till fruntimmer 1780 till 1820.³¹² Även i GaW-projektets studier av arbetspraktiker framstår arbetsledning som en viktig uppgift för gifta kvinnor.³¹³

Men hushållning kunde också innefatta sådant som ligger närmare det som senare kommit att kallas hushållssysslor eller hemarbete. I en text från 1763 som kritiserade tidens yppiga leverne tycker sig författaren ha anledning att precisera vad en hustru behövde kunna för att sköta den inre hushållningen. I hans mening handlade det om

hur ett rum ska göras täckt med måttlig kostnad, hur ett bord ska inrättas nätt men tarvigen: hur maten ska göras smaklig utan överflödiga kryddor [...] hur duktyg och andra hushållssaker bäst kunna vårdas: till vad arbete en kammarpiga kan nyttjas.³¹⁴

Här prisades en hustrus förmåga att inreda, laga mat, leda tjänstefolket och vårda textilier på ett sparsamt sätt. Detta kunde alltså ingå i en hustrus uppgifter i de sociala mellanskikt som behandlades i den här typen av skrifter. I konkret mening kunde hushållsgöromålen handla om att göra inköp, hålla rent och snyggt, planera matsedel och laga mat, vårda textilier samt ha tillsyn och kontroll över hushållets materiella resurser (visthus, förråd, husgeråd etcetera). Allt skulle göras i rätt tid och var sak skulle ha sin plats.³¹⁵ ”Allt måste stå på sitt vissa rum och ställe, rent och snyggt, utan prål: allt måste ske i rättan tid”, kunde det heta.³¹⁶

I de sociala skikt som behandlades i dessa texter beskrevs hustruns uppgift ofta i termer av att hon skulle se till att något blev gjort. Hustrun skulle se till att det var rent och snyggt, men hennes pigor gjorde själva jobbet. Här fanns en spänning. Å ena sidan skulle hustrun vara först uppe, sist i säng och föregå med gott exempel inför tjänstefolk och barn, å andra sidan skulle hon inte göra pigornas jobb. I en rådgivningsskrift från 1787, översatt från tyska, menade författaren att somliga föräldrar inskränkte undervisningen av döttrar ”blott till sy,

sticka, knyppla, eller ock förestå hushållningen, vilket senare de åter inskränka blott till de sysslor, som egentligen tillkomma huspigam”.³¹⁷ I bisatsen får man förmoda att författaren menade enkla och tunga arbetsuppgifter, sådana som hustrur med tjänstefolk sällan gjorde själva. Denna typ av uppfostran fördömdes av författaren men motsatsen kunde anses lika illa, nämligen att flickor uppfostrades till att blanda sig i ”manfolkens affärer” eller ”fuska” i olika vetenskaper. ”Blir den förra sin mans första huspiga; så blir den senare en narr, som vill råda över honom”, konstaterade författaren.³¹⁸ Som så ofta i tidigmoderna sammanhang handlar det om att balansera mellan ytterligheter. Författaren hade inga enkla lösningar utan fortsatte med att prisa hustrur som bedrev en klok hushållning.

En god hushållning krävde, enligt många texter, alltså organisationsförmåga och kunskap. En man som skulle fria, porträtterad i en pamflett från 1786, klagade över att flickornas ”flyktighet” var för stor och deras ”hushållskunskap för liten”.³¹⁹ Hustrun måste ”visa sin klokhet och flit” och ”göra sig en viss plan, efter vilken hon inrättar sin hushållning”, stod det i *En fullkomlig ägta hustrus bild*, översatt från tyska. Hon skulle inrätta sitt hushåll så ”att allt må syfta på denna lilla republikens [det vill säga det enskilda hushållets] allmänna nytta”. Detta krävde god kännedom om allt som stod ”under hennes uppsikt”, exempelvis ”tingens pris och deras årstider” och de ”medel, som bevara henne för säljarens mångfaldiga bedrägerier”.³²⁰ Att en hustrus arbete i hemmet och ansvar för hushållet krävde någon form av utbildning som gav nödvändig kunskap och kompetens verkade självklart för skribenterna. När Carolina Uppenbergs analyserar normativa texter med fokus på relationen mellan tjänstehjon och husbönder i agrara miljöer 1730–1860 finner även hon att matmödrarnas kunskaper var viktiga, särskilt att de översteg pigornas.³²¹

Ibland talades det om ”hushållsvetenskap”. I nyss nämnda rådgivningsskrift användes ordet på ett seriöst sätt. Efter att författaren räknat upp en rad kunskaper som hustrun borde ha tillade han att detta ”heter gemenligen hushållsvetenskapen”. Den stod, enligt författaren, lågt i kurs hos många fruntimmer vilket han var kritisk till.³²² Agneta Helmius har lyft fram och analyserat hur Anna Maria

Rückerschöld pläderade för hushållsskolor och utbildning av kvinnor i en skrift från 1770. Som Kryger och andra framhöll Rückerschöld den inre hushållningens betydelse för den allmänna och hon talade om de kunskaper som krävdes i termer av vetenskap.³²³ Några år tidigare likställde Kryger god hushållning med vetenskap i sin tidskrift när han skrev: ”Att hushålla väl med sin egendom, det läres ej av naturen: därtill fordras, även som till alla andra vetenskaper, både undervisning och mycken övning.”³²⁴

I andra sammanhang kunde man raljera över tanken om kvinnors hushållsrelaterade kunskaper som vetenskap. År 1762 beskrev en anonym författare med tydlig ironi ”kokkonst” som ”nyare tiders största påfund [...] Chymiens moder och naturkunnighetens amma [...] till vilken, såsom en medelpunkt, alla vetenskaper syfta”.³²⁵ Även om det uppenbarligen inte rådde enighet om hur den kunskap som krävdes för en god hushållning skulle betecknas, verkar skribenterna överens om att en god hushållning grundades i gedigna kunskaper inom en rad olika områden. Rätt kunskaper kunde också anses borga för lyckligare äktenskap. I en artikel om befrämjande av giftermål och folkökning från 1796 föreslog den anonyma författaren att man bör ”lätta fattigt folks äktenskap” och hitta sätt att ”göra dessa giftermål lyckliga”. Hans förslag var att bondflickor, vid sidan om katekesen, skulle studera Rückerschölds kokbok (*Fattig mans wisthus och kök*, utgiven samma år). De skulle examineras av prästens fru i församlingen i samband med prästens ”lysningsexamen” och den unga kvinnans betyg i ”teoretiska hushållsinsikter” skulle sedan lämnas till hennes fästman eller svärföräldrar.³²⁶

Den gifta kvinnans ansvar för hushållet innefattade alltså arbetsuppgifter av skiftande slag: hon förväntades planera verksamheten i hushållet, leda tjänstefolket, sköta inköp och ta hand om hushållets materiella resurser. Det var arbetsuppgifter som krävde kunskap, klokhet och erfarenhet och hur de sköttes ansågs betydelsefullt både för den enskilda och den allmänna hushållningen, för familjens såväl som nationens ekonomi.

Förutom hushållning, i dess olika betydelser, skulle en ideal hustru ta väl hand om och uppfostra sina barn, hon var förvaltare av ”barn-

uppfostringsämbetet” som det hette i ett av citaten ovan. Båda föräldrarna tillskrevs ansvar för barnens uppfostran i texterna, men mödrarna gavs ofta ett lite större ansvar, särskilt för den första tiden innan barnen (i förmögna familjer), enligt nyligen nämnda Johan Fredrik Kryger, lämnades till ”en läromästare”. Moderns större ansvar motiverades av honom med att ”var och en vet, att hennes sysslor för rättas merendels hemma i huset”. Faderns sysslor, däremot, skedde ”antingen utom huset” eller var sådana att han inte ”ej kan ha något vakande öga på barnen”. Därför hamnade det huvudsakliga ansvaret på modern ”emedan barnen är mest under hennes ögon, och hon kan ha dem med sig vid sina dagliga sysslor.”³²⁷ Linda Oja visar i en studie baserad på uppgifter om barnomsorg i domböcker 1600–1800 att föräldrar i allmogen delade på ansvaret för att ta hand om barnen. Mödrar och andra kvinnor gjorde huvuddelen av det konkreta arbetet men fäder kunde gå in och göra dessa sysslor när det krävdes.³²⁸ I allmogen började barn utföra olika typer av arbetsuppgifter redan när de var små och barnomsorg kombinerades med att barn deltog i, och lärde sig av, föräldrarnas arbete. GaW-gruppen har nyligen visat att det fanns ett tydligt homosocialt mönster i detta: sönerna var med sina fäder och dottrarna med sina mödrar.³²⁹

När barnen var nyfödda skulle modern helst amma dem, och i de sammanhangen fanns några få referenser till en särskild moderskärlek, ”vilken skaparen själv inplantat uti alla levande kreatur, emot sina foster”.³³⁰ Mödrarna ansågs också ha ett särskilt ansvar för döttrars uppfostran, vilket bland annat kom till uttryck i särskilda rådgivningstexter, exempelvis en från 1786 med titeln *Några Nyttiga upfostrings-reglor, som wisa en moders plickt wid sin dotters uppfostran*.³³¹ Hustrun skulle vidare ”ge noga akt på allt i sina barns uppfostran”, själv föregå med gott exempel, samt ”lära barnen bokstäverna och att läsa dem samman”.³³²

Slutligen skulle en ideal hustru ge akt på, vårda och behaga sin make. Detta togs ofta upp när det gått till överdrift och i skämtsamma sammanhang. Då handlade det om att hustrun kunde förväntas följa makens varje nyck, vilket inte var positivt (se mer nedan). Men det förekom också som en del av idealbilden. I en text beskrevs en

förebildlig hustru bland annat med att hon ”uppmuntrar honom [sin make] jämte sig till förtröstan på Gud, och att vara glad, när han i följe av sitt temperamente, synes bliva nedslagen och försagd”.³³³ I en annan stod det: ”I synnerhet bör ock en fru sörja därför, att hon i alla stycken, och så mycket någonsin möjligt är, gör sin mans hus för honom angenämt.”³³⁴ Beskrivningarna liknar det tillgivna kvinnoideal som bland andra Rosemarie Fiebranz och Andreas Marklund funnit i domboksmaterial under samma period.³³⁵

Sammanfattningsvis skulle hustrun – i sin ideala gestalt – ägna sig åt sitt hushåll, sina barn och sin make.³³⁶ Det innebar i de sociala mellan- och överskikt som behandlades i de analyserade texterna att hon var arbetsgivare och arbetsledare för tjänstefolket, hade full insyn i allt som hände i hushållet och förvaltade (i bästa fall förmerade) dess tillgångar. I sin roll som matmoder tillskrevs hon auktoritet, ett ideal som lyfts fram även för tidigare perioder.³³⁷ Hustrun kunde också själv (i vissa sociala skikt) förrätta en del praktiska sysslor i hemmet, som att laga mat, duka och städa. Därutöver vårdade hon, uppfostrade och undervisade sina barn, samt bistod och behagade sin äkta make. Hushållsgöromålen skulle inte bara ske i hemmet. Hustrun förväntades vara aktiv på marknaden, både som konsument och säljare, och på arbetsmarknaden, framför allt som arbetsgivare och arbetsledare för tjänstefolk.

Sprätthöken, toffeln och tyrannen

Mäns och kvinnors arbets- och ansvarsområden pekades inte bara ut i idealbeskrivningar utan vanligare, och många gånger tydligare, var deras motbilder, och det urval av texter som ingår i den här studien innefattar ett helt galleri av avskräckande figurer. Historikern George Mosse har använt begreppet ”countertypes” i studiet av maskuliniteter, för att peka ut hur vissa grupper, främst homosexuella och judiska män, definierades som den ideala manlighetens motsatser och därmed tydliggjorde och legitimerade det rådande mansidealet.³³⁸ Även David Tjeder använder begreppet i sin studie av 1800-talets medelklassmaskuliniteter i Sverige men menar, till skillnad från Mosse, att

motbilderna inte bara stärkte idealen, utan också kunde utgöra ett hot mot dem.³³⁹ Min analys av negativt värderade könsstereotyper har inspirerats av denna diskussion om konstruktionen av maskulinitet men är inte direkt kopplad till deras modeller och jag väljer (i linje med Anne Berg) att använda ordet ”niddbilder”, istället för ”motbilder”.³⁴⁰

I pamfletter, tidskrifter och rådgivningsmaterial var det vanligt att mejsla fram ideal med hjälp av kontraster, vilket hängde samman med den tidigmoderna tidens sätt att se på dygd som en balansakt mellan starka affekter: dygd betraktades som den förnuftiga vägen mellan de ytterligheter som affekterna utgjorde.³⁴¹ I normativa och didaktiska texter fick olika figurer ofta illustrera vad som hände om den förnuftiga mellanvägen inte följdes och niddbildernas roll var ofta både att fostra och roa läsarna. Om idealbilderna framstår som självklara och utslätade, framträder niddbilderna snarare som spektakulära och problematiserande. Utifrån mitt intresse här – att ta reda på vilka arbets- och ansvarsområden debattörerna tillskrev kvinnor och män – är niddbilderna lika intressanta som idealbilderna. Tillsammans mejslade de fram de normer och föreställningar jag vill åt. Som en pendang till de idealbilder som tecknats ovan kommer i detta och nästa avsnitt en presentation av några av de niddbilder som oftast dyker upp i de texter jag studerat. I den följande analysen har jag ibland valt att referera och citera rikligt från några enstaka texter vilket beror på att de är särskilt illustrativa, men de är också typiska i den meningen att de innefattar sådant som också återfinns i många andra texter.

Sprätthöken, eller ”petit maitren”, är en väl känd manlig stereotyp som det skrivits en del om, både i Sverige och i andra delar av Europa. Figuren användes under 1600- och 1700-talen bland annat för att smutskasta adeln i kampen mellan olika politiska grupperingar och för att kritisera vidlyftiga nöjen och lyxkonsumtion.³⁴² Historiker har också pekat på sprätthökens funktion i konstruktionen av manlighet. Enligt Jonas Liliequist var sprätthöken en personifiering av samtidens föreställningar om omanlighet.³⁴³ Här använder jag beteckningen ”sprätthök” som ett samlingsbegrepp för en viss typ av man som förekom i många texter.³⁴⁴ Han var lat, vek, slösaktig och

okunnig, mest intresserad av mode, skvaller och nöjen. Socialt hörde han hemma i de övre mellanskikten och i adeln. Ofta arbetade han på ett kansli. Sällan (eller aldrig) var han gift.³⁴⁵

I tidskriften *Den förnuftige fritänkaren* från 1767 beklagade Kryger ironiskt en tänkt läsare: ”Ack, du enfaldiga lantman! [...] du: en människa, som har ingen högre smak, än att sköta sina grova lantmannasysslor.”³⁴⁶ Denne stackare ställdes i kontrast till de belevade männen i Stockholm. De som lärt sig ”dansa med bonne grace”, låtit frisera sig ”à la mode”, de som sjunger och visslar på gatorna och kan konsten att ”väl ordonnera en piquique”.³⁴⁷ Författaren berättade (sannolikt helt fiktivt) att han fått tag i en dagbok, skriven av en ung stockholmare som sökte lyckan i världen, och han återgav en vecka ur dagboken i sin tidskrift.

Den unge mannen vaknar sent på söndagen och kommer till kyrkan under prästens predikan. Där sover och skvallrar åhörarna, som vanligt, och han sätter sig längst ut i kyrkbänken för att kunna flirta med den vackra ”mademoiselle Wippstjört”. På kvällen blir det spel, för lånade pengar. På vardagarna får vi följa den unge mannen till ”kollegiet”. Där kopierar han ett eller annat ark men han befinner sig sällan särskilt länge på arbetsplatsen. Istället går han till kaffehuset. Han beklagar i tankarna en arbetskamrat som, till skillnad från honom, verkligen arbetar och konstaterar att han själv ändå kommer att befordras snabbare eftersom han är av bättre familj. Dagboksskrivaren klagat ständigt över hur svårt det är att låna pengar och hur han jagas av sina kreditorer. Pengarna behöver han till spel och nöjen. Han klagat också på sin dräng som han behandlar synnerligen illa för att han förstört hans frisyra. På fredagen blir han bjuden till en köpman på middag och han ser köpmansdottern som ett lämpligt parti, ett gifte som möjligen kan lösa hans penningbekymmer.³⁴⁸

Efter passagen ur dagboken tog författaren åter till orda. Han konstaterade att dagbokens författare visserligen var adlig men framhöll att sådana män inte bara fanns i frälseståndet, utan ”vi hava dem skocktals, ävenväl ibland dem, som är av borgerlig härkomst”.³⁴⁹ Riket led, menade han, av att sådana män befordrades framför de som var skickliga. Han vände sig sedan till rikets föräldrar, som han menade

var skyldiga eftersom ”uppfostran är huvudorsaken till sådana ynglingars fördärv”. Särskilt viktigt var det, menade han, att föräldrar lärde sina barn ”konsten, att rätt hushålla med penningar”.³⁵⁰ Den unge mannen i berättelsen uppfyllde många av sprätthökens kännetecken, bland annat att han inte tar sitt arbete på allvar. Han är inte skicklig och gör inte sitt bästa. Han vill leva väl utan att göra rätt för sig, och han behandlar sina underlydande med förakt.³⁵¹ Sin tillkommande ser han mest som en potentiell kassako. Hans agerande är ansvarslöst och präglas av egennytta.

Sprätthöken framställdes ibland som en potentiell friare. År 1787, i en svensk översättning av en tysk skrift, varnades unga fruntimmer för ”en blott fjäskande sällsapsman”:

Att under ett gott lynne skämta med en oerfaren flicka, och på det dyraste försäkra henne, att hon är artig, skön och rätt älskansvärd; därtill fordras icke mer än en måttlig talent av fjäskande artighet, och denna gåvan kan ock ett dumhuvud förvärva sig.³⁵²

Fruntimren rekommenderades att göra narr av ”en sådan söt småherre” och välja ”en mogen och förnuftig man [...] framför en lustig narr eller sprätthök”.³⁵³ Trots att sprätthöken rönt relativt stor uppmärksamhet i såväl svensk som europeisk historieskrivning har hans civilstånd sällan diskuterats.³⁵⁴ Philip Carter behandlar sprätthökens förhållande till kvinnor i den engelska populärkulturen och framhåller att figuren oftare beskrevs som heterosexuell eller asexuell, än som homosexuell. Jämfört med ”the gallant”, en samtida stereotyp i engelska texter, var sprätthöken mer intresserad av kvinnors sällskap och samtal om gemensamma intressen än av sexuell erövring.³⁵⁵ Runefelt framhåller att en av sprätthökens mest bekymmersamma sidor var att han tenderade att inta den kvinnliga rollen i umgänget: han ville behaga kvinnorna när det borde vara tvärtom.³⁵⁶ Sprätthöken framställdes som en bedräglig friare och äktenskap med en sådan var inte att rekommendera. I det material jag gått igenom har jag aldrig träffat på en gift sprätthöksfigur.³⁵⁷ Med sprätthöken ska-

pades inga lyckliga äktenskap och det var inte ur honom den ideala äkta mannen utvecklades.

Om sprätthöken var en ogift manlig nidsbild, var toffeln och tyrannen hans gifta bröder. I beskrivningarna av toffeln och tyrannen var det maktbalansen i äktenskapet som stod i centrum. Tyrannen roffade åt sig all makt, medan toffeln istället gav all makt till sin hustru. De skildrades ibland tillsammans som två urartade figurer, ställda på var sin sida om en balanserad äkta man. Så var det i pamfletten *Samtal om det oinskränkta Qwinno-Wäldet* från 1755. Skriftens protagonist, Sincerus, hade nyligen kommit hem till Sverige. Hans ambition var att gifta sig, men han hade hört en hemsk historia om en grupp kvinnor som läxat upp en man för att han vägrat köpa en päls till sin bortskämda fru.³⁵⁸ Det talades om att svenska fruntimmer bara förknippades med ”executioner av ett grymt kvinno-välde”.³⁵⁹ Den giftaslystne mannen vände sig därför till några vänner och bad om råd.

Den förste av dem, Sanguinus, menade att äktenskapet var nödvändigt eftersom människan måste fortplanta människosläktet. När det gällde makten, sade Sanguinus: ”Välde är nödigt i äktenskapet; någon bör det tillkomma. Jag tycker att hustrun är här till bekvämast. [...] Jag är min hustru undergiven, så bör ock ni, om ni vill gifta er.”³⁶⁰ Något sådant ville Sincerus inte veta av så han vände sig istället till herr Cholericus och undrade ”om han, höll rådligt för mig att fria, när en tillkommande träldom spåddes mig?”³⁶¹ Cholericus svarade att han visst kunde gifta sig. Själv hade han mod i bröstet och skulle aldrig låta sig regeras av en kvinna. Hans råd var:

Och vill ni gifta er, så tag strax överväldet. Tål intet ord: hustrun bör aldrig tala, utan tåga i er närvaro: aldrig befalla utan lyda dag och natt. Aldrig blanda sig i edra affärer, aldrig veta av edra hemligheter, aldrig fråga efter edra visiter, utan tåga och lyda.³⁶²

Sincerus tyckte det var ett ovärdigt sätt att behandla sin hustru och var av en annan mening:

Hustrun må ha lika makt med mig; må gärna tala, endast jag ej snubbas; gärna befalla, endast jag vet därav; gärna veta av mina hushållsaffärer, endast mig ej sker intrång i mina ämbetsmål [...] Jag begär ingen trældom, utan ett fritt och vänligt uppförande.³⁶³

Men Cholericus höll fast vid sin ståndpunkt. Han skulle ha en hustru som han kunde skryta med. ”Hederligt vill jag föra mig upp, och därtill får hon skaffa pengar”, sade han.³⁶⁴

Efter ytterligare ordväxling gick Sincerus vidare till näste vän. Melancholicus gav honom rådet att ta en hustru

som är till åren, vars blod hört upp att jäsa, som något har, förstår hushåll, har något försökt i världen, som tycker intet om sällskap, som är idog och arbetsam, som är lagom vänlig; korteligen, som är ej av denna världen.³⁶⁵

Sincerus var orolig att en äldre kvinna skulle vilja ta makten i äktenskapet. Vad skulle Melancholicus göra, undrade han, om han blev uppläxad av sin hustru. Det skulle han tåla, svarade vännen, bara det inte hände för ofta. Och ville hustrun förlikas skulle han gå med på det. Han tyckte dock att Sincerus skulle förbli ogift.

Sincerus suckade och gick vidare till näste vän, Phlegmaticus. Även han var gift men inte, som han sade, ”så mycket för något kärligt umgänge”, utan mest för ”ständig uppvaktning”. Han förklarade:

Jag är commod [bekväm], vill gärna ligga till kl 10 om dagen, dricka mitt the-vatten och röka min pipa tobak på sängen; detta måste allt hustrun ha färdigt åt mig. Sedan måste hon hjälpa att kläda på mig, laga maten färdig med egna händer, skaffa om eftermiddagen mitt öl in, varmed jag tänker förnöja mina gäster, då vi under en pipa tobak tillsammans spela vårt parti l'ombre eller i bräde. Jag kan således vara i min stillhet och ro utan omsorg, när hon ständigt uträttar allt i hushållet och uppvaktar mig. Är det icke då nödigt att gifta sig? Jo därifrån avråder jag er intet.³⁶⁶

Han trodde inte att hans hustru skulle kunna sätta sig upp mot honom, eftersom han ”tagit modet av henne”. Hans sätt att resonera upprörde Sincerus. ”Underligt folk i världen! [...] herr Phlegmaticus, vad tanke gör ni er om en hustrus skyldighet? Ska hon vara mannens träl och piga? Det går ej heller an. Nedriga tankar!”³⁶⁷ Samtalen med vännerna fick Sincerus att reflektera över de kvinnor som han hört talas om, som läxat upp en äkta man. Han menade att män som Cholericus och Phlegmaticus behandlade sina hustrur så illa att det var rätt av kvinnorna att protestera, kanske till och med att ta till våld. Att agera som Sanguinus och Melancholicus var inte bättre. Deras bristande auktoritet och undfallande agerande kunde inte leda till annat än att deras hustrur tog makten.

Slutligen vände sig Sincerus till den kloka, tillika lyckligt gifta, herr Oväldig. Denne tyckte att det var en skam att många drog alla kvinnor över en kam, ”[e]n del börja försmäda hela det ädla kvinno-könet, endast för det några avskrap finns däribland”.³⁶⁸ Sincerus lyssnade på Oväldig och kom fram till att han visst kunde gifta sig. Skriften avslutades med att dess huvudperson sade att han skulle välja en ”kär maka” ur det ”ädla könet”. Han skulle ”lämna henne allt det välde hon med skäl kan fordra”. Själv begärde han ”ingen oinskränkt makt över henne”, inte heller fruktade han det från hennes sida.³⁶⁹

Pamfletten håller fram såväl tyrannen (Cholericus och Phlegmaticus), som toffeln (Sanguinus och Melancholicus) som avskräckande exempel. Att hålla sig för sig själv och ge upp makten i huset var lika illa som att kräva ständig uppvaktning av hustrun, eller att hon skulle försörja sin make medan han latade sig. Viktigt var också att hustruns agerande betraktades som en reaktion på mannens. Om han valde rätt hustru – dygdig, hushållsaktig, idog, arbetsam – och inte ställde några orättmätiga krav på henne, var utsikterna goda för ett lyckligt äktenskap.

Tyrannen och toffeln förekom, tillsammans med allmänt giriga och egoistiska mansfigurer, i många skrifter.³⁷⁰ År 1790 kom en anonym liten skrift med titeln *De förnämligaste orsaker til missnöjda och olyckliga äktenskap*. Lite senare publicerades en text där en giftaslysten man sade sig ha inspirerats av den skriften till att skriva

och publicera ett brev där han presenterade sin egen karaktär och preciserade sina önskemål gällande en framtida hustru. Den kan liknas vid en kontaktannons. Flera svar publicerades i form av små satiriska pamfletter.³⁷¹ Ett av dem, ett mycket raljerande inlägg som beskrev en förkastlig kvinnotyp, hade en bilaga där tolv manliga friare karaktäriserades.³⁷² Listan beskrevs som ”en förteckning, med kort dock tillförlitlig beskrivning på vars och ens beskaffenhet [...och deras] avsikter vid giftermål”.³⁷³

Några svärmorsdrömmar fanns inte på listan. Friarnas gemensamma nämnare var att de enbart var ute efter att utnyttja den blivande hustrun, var och en utifrån sina specifika behov. Den förste hade legat vid universitet, rest utomlands och skaffat sig obotliga veneriska sjukdomar, men ändå inte kunnat utrota sin ”åtrå till det vackra könet”.³⁷⁴ Därför sökte han en ung och enfaldig flicka som inte förstod vad hon gav sig in i. Den andre var den sista manliga ättlingen i en anrik adelssläkt, vars mor var så orolig för släktens framtid att sonen måste gifta sig mycket ung, enbart för ”att familjen inte skulle utslockna”.³⁷⁵ Näste man på listan, Henric, hade ett välbetalt ämbete men sökte mer pengar genom giftermål. Han ville gifta sig med en ”väl bedagad rik änka, eller gammal jungfru [...] nog fjolliga, för att låta bedraga sig av honom”. När han erhållit ”fullkomlig förskrivning på all dess förmögenhet” skulle han umgås med henne på sätt som påskyndade hennes död och samtidigt vara otrogen med andra, förslagsvis med den blivande hustruns kammarpiga.³⁷⁶

Och så fortsatte listan. En ung präst ville egentligen inte gifta sig alls men hade fått en tjänst och sökte därför ”en medhjälperska, att han så mycket bättre kunna förvalta sitt viktiga kall och ämbetsgörömmål”.³⁷⁷ En annan präst sökte en gammal ungmö vars föräldrar var beredda att ordna ett bra pastorat eller ett biskopsdöme åt honom. Philo-Grammaticus, en stor ordforskare och ”kritikus”, hade egentligen satt sig över ”alla mänskliga naturens känslor”, men ansåg att han blev alltför störd i sina undersökningar då han själv fick sörja för ”sin beklädnad och uppehälle”. Därför sökte han en hustru för ”pålitlig betjäning”.³⁷⁸ En man som inte lyckats få någon befördran sökte en flicka vars far behövde en medhjälpare och efterträdare eller

en patron som behövde skyla över ett oäkta barn. Han kunde annars tänka sig att ”förföra en hederlig mans dotter” så att mannen, för att ”avvärja sin dotters skymf” gav honom pengar eller en tjänst för att han skulle gifta sig med dottern.³⁷⁹

En man var ung och rik men fullständigt styrd av sin mor, en annan tänkte använda den blivande hustruns hemgift till underhåll för det oäkta barn han hade med sin hushållerska. Ytterligare en annan sades ha gjort uträkningar som en fullkomlig köpman och kommit fram till att en fru med 10 000 riksdaler som ”nyttjas som en piga, är ett indräktigare kapital, än en lantegendom med samma värde”.³⁸⁰ Den tolfte och sista mannen på listan – Christian Luxuriosus – ville bara tillfredsställa sin sinnliga lust och sökte en hustru ”för ingen annan orsak, än den han har gemensam med vissa slags djur”. Han ville egentligen inte gifta sig men tänkte att en hustru kanske skulle minska hans många utgifter. Listan avslutades med konstaterandet:

En friare, eller brudgum, är [...] en person, som är det, vad han icke synes vara, och är intet det, som han bemödar sig att synas, Och en brud, som icke vet detta, är en person, som man håller för ett fjoll.³⁸¹

Girighet, sexualdrift och bekvämlighet var de egennyttiga skäl som dominerade listan över friare och det var i princip samma orsaker som lyftes fram i skriften om missnöjda och olyckliga äktenskap som inledde skriftväxlingen 1790. Den sistnämnda skriften var emellertid seriös i sin framställning medan friarelistan verkar ha skrivits mest för att roa och locka till skratt. Budskapet var dock detsamma: äktenskapsmarknaden i de sociala mellan- och överskikten dominerades av oärliga män som hade fel sorts skäl för att ingå äktenskap. Det gällde oavsett vilken välbärgad grupp i samhället man tillhörde, om man var adlig, borgerlig eller hade ett ämbete i stat eller kyrka.

Gemensamt för dessa manliga nidsbilder var att de agerade egoistiskt och egennyttigt. De var bedrägliga mot kvinnor, både som friare och som äkta män. För dem var äktenskapet instrumentellt, ett sätt att få tillgång till pengar, sex, tjänster, upppassning eller andra resurser. De var ekonomiskt oansvariga, arbetade sällan, var lata och klarade

inte av att upprätthålla sin auktoritet på rätt sätt. Antingen kapitulerade de inför sina hustrur eller tvingade dem till total underkastelse.

Maktgalna fruntimmer, småfjollor och matvrak

Om ungarlarna kunde undvika olyckliga äktenskap genom att välja rätt maka, vilka skulle de undvika? Och vad kännetecknade en dålig hustru?

Det fiktiva brevet från en friare som publicerades år 1790 fick flera (fiktiva) svar. Ett av dem kom från en giftaslysten kvinna med stereotypiskt dåliga drag. Hon påstod sig vara tjugofyra år, hennes föräldrar var döda, hon hade uppfostrats av en tant och hade inga tillgångar. Även om hon försökte beskriva sig i fördelaktiga termer framgick det tydligt att hon var egoistisk, lynnig, småaktig och fåfäng. Hon skulle inte underordna sig sin makes vilja, utan ansåg att ”var och en av oss blir sin egen herre”. Trots det ville hon ha full kontroll över tjänstefolket och hushållets ekonomi. Hon kunde inte laga mat och betonade att hon inte tänkte befatta sig med ”småsaker” i hushållet. Däremot ville hon göra ”kaffebesök, små lustresor och spatsergångar” utan att informera sin make.³⁸²

Denna kvinna bidrog inte till hushållet, varken med tillgångar, engagemang eller arbete. I *Ungkarlarnas lama skäl til hinder från giftermål* ... beskrevs en liknande potentiell maka i termer av ”ett onyttigt vrak [...] ett rötägg, ett matvrak, som intet kan göra, men mycket förtära”.³⁸³ Den här negativa stereotypen beskrevs inte bara som lat utan ofta även som okunnig i sådant som gällde hushållets skötsel. I en text från 1756 berättades om en ung hustru som – av okunnighet – gjorde så galna och skamliga saker som att kasta ut skräp genom fönstret och säga till sin piga att kycklingar diade sin mamma.³⁸⁴ Den köpmansdotter som beskrevs i sprätthökens dagbok var ännu ett exempel. Hon ”spelar på klaver, sjunger och dansar väl; talar fransyska [...] stiger aldrig upp före klockan tio [...] har aldrig varit i köket”.³⁸⁵

Exemplen kan mångfaldigas. Författaren till *Förklaring öfwer Wägwisaren til Norje ...* från 1763 förkastade överdriven lyxkonsumtion och vände sig till kvinnor som ågnade sig åt sådant.

I tippnippor! som föden och vederkvicken edra höga själar med *romanners Ambrosia* och med kärleksvisors spenvarma mjölk, samt späken edra läckra lustar med trånga snörliv, djupa urringningar, konstiga ställningar och flera sådana djupsinniga sedolärer. [...] Men tron intet edra smickrare, I småfjollor! [...] Den, som är färdig att dö på stället för en kyss, skulle icke vilja äga eder till hustru, om ock döden därmed kunde undvikas. De allvarsamma förakta eder och edra tillgivnaste sockergossar skratta åt er på alla kaffehus.³⁸⁶

De smickrare och sockergossar han omnämnde var typiska sprätt-hökar och de romanläsande, modegalna kvinnorna skulle enligt författaren aldrig bli gifta.

Nej, I bliven inventariepersedlar i edra föräldrars hus och edra flitiga syskons pensionärer, så i all ting förbytta, att såsom kärlekstankarna nu hoppa omkring eders cofferade huvud, som en myggdans, så skola framledes harm, förtvivlan, kallsinnighet och blygd sväva omkring edra föraktade marlockar, som skator omkring en ugglas. I vackra dårskaper!³⁸⁷

Fjollorna, som också beskrivs av Runefelt, var fåfånga unga kvinnor, intresserade av romantik, mode och ett belevat umgängesliv.³⁸⁸ En del framställdes mest som beklagansvärda, men de mer klandervärda var oärliga, egoistiska, okunniga och ointresserade av att ta hand om hushåll, familj och barn.

Om den här typen av kvinnor gifte sig blev de, enligt en text från 1773, ”om icke sin mans ovän, dock den ringaste ibland hans vänner”.³⁸⁹ Texterna varnade generellt för dåliga matchningar av olika slag. En hustru som förde med sig mycket pengar till boet skulle antagligen kräva makt i paritet med tillgångarna.³⁹⁰ En mycket vacker, eller avsevärt yngre, kvinna skulle locka till sig beundrare och möjligen

även göra sin make till hanrej. En änka hade kanske vant sig vid självbestämmande, och en alltför gammal kvinna skulle antingen ta makten med hjälp av sin högre ålder, eller vara så gammal och eländig att hon inte kunde utföra en hustrus plikter.³⁹¹

Skräckexemplet var en hustru som liknade karaktären Xantippa i komedin *Ris-Bastugan* från 1755.³⁹² En av hennes väninnor i pjäsen, Mariana, ville ha en ny päls av sin make, borgaren Gerstenmehl. Det kunde hon visst få, sade han, men hon måste vänta lite för han hade andra stora utgifter för tillfället. Chrysolita, en annan väninna, tyckte det var rimligt. "[F]ast han är man, så kan han dock icke mynta", sade hon, "utan hustrun bör, om hon vill heta förnuftig, skicka sig efter hans villkor." Mariana utbrast istället: "Men ska en hustru därför gå och se ut, som en trasa? Och om han är man, så ska han skaffa penningar."³⁹³ Sedan berättade hon för sin väninna att hon dyrkat upp sin makes byrå och stulit pengar till en päls. När maken upptäckt det hade han givit henne en örfil.

Här stiger Xantippa in i pjäsen, och utropar: "En örfil, en örfil! ska en man, en sådan valp, en sådan krycka, en sådan usling, en sådan mes, en sådan stympare, en sådan stackare, understå sig att neka sin hustru vad hon vill?"³⁹⁴ Sedan följde en dialog mellan Xantippa och Chrysolita, om hur en hustru borde förhålla sig till sin make.³⁹⁵ Xantippa hade med våld skrämt sin make till total underdånighet. Chrysolita tyckte sådant var skamligt, både för mannen och kvinnan:

Emedan så skamligt som det är för en man, att ej kunna styra sig själv, utan låta regera sig av hustrun, så oförskämt är det ock av henne, att fara efter det väldet, som varken Gud, eller natur ärnat henne.³⁹⁶

Xantippa genmälde: "Hå ursäkta, men, den som har lust vara mansens skotrasa så kan hon vara; men nog lär jag akta mig därför." Chrysolita, å sin sida, menade att en förnuftig man aldrig skulle "begära bruka sin hustru som en skotrasa".³⁹⁷ Mariana lät sig påverkas av Xantippa och efter lite förvecklingar kallade de samman en grupp kvinnor som väntade på hennes make när han kom hem. Då risade de honom tills han lovade att för evigt underordna sig sin hustru.³⁹⁸

Xantippa är urtypen för de maktgalna fruntimmer som ofta förekom i den tidigmoderna europeiska populärkulturen och det var hon som hade skrämmt upp Sincerus som nämndes i förra avsnittet.³⁹⁹ I likhet med de två manliga ytterligheterna – toffeln och tyrannen – fanns en motsatt ytterlighet för kvinnor: ”skotrasan”, hustrun som tvingats till total underkastelse av sin tyranniska man. Hennes trældom framställdes emellertid inte som ett karaktärsdrag, utan snarare som en följd av makens förkastliga agerande.

Såsom man kokar, så får man ock äta

I texter där potentiella hustrur och gifta kvinnor beskrevs i negativa termer, förlade författarna ofta huvudansvaret för deras agerande på andra än kvinnorna.⁴⁰⁰ Ansvaret lades på deras äkta män, på samtidens yppiga livsstil och umgängeskultur, samt på dem som uppfostrat kvinnorna.

Först och främst betraktades männen som ansvariga. I *Samtal om det oinskränkta Qwinno-Wäldet* var det, som redan nämnts, de äkta männens agerande – deras maktfullkomlighet respektive flathet – som formade kvinnornas, oavsett om de tog makten i sina hushåll eller hamnade i total underkastelse. Även valet av maka och hur en man friade var viktigt.⁴⁰¹ Den anonyma lilla pamfletten *Nytt sätt till at fria ...* från 1773 var ett fiktivt brev från en ogift man till en god vän. Mannen hade, på en social tillställning i Stockholm, fått en livsomvälvande lektion av en fru. Han hade, sin vana trogen, talat ”frimodigt med några [kvinnor] om kärlekens sötma, och giftermålets tvång”. Detta uppskattades dock inte av de närvarande och istället tog en fru till orda. Hon konstaterar att han inte var gift. Det var bra, tyckte hon, ”ty som jag märker, kan I lika så litet döma om oss fruntimmer, som den blinde om färgen”.

Hon fortsatte sedan med att förklara hur de flesta män friade. De ”krypa, buga, sucka, bedja, bedyra (stundom) gråta och svärja, att i hela sin levnad älska, vörda, ja tillbedja sin kärleks föremål”, berättar frun. Och med envishet och löften får mannen ”det oförfarna fruntimmeret att giva sig i tillbedjarens våld”, efter överläggningar, villrådighet

men också erkänsla för ”älskarens ömhet”, säger kvinnan slutligen ja.⁴⁰² ”Nu är denna avgudinnan bleven hustru eller rättare sagt ett evigt tjänstehjon”, konstaterade frun, och lade till att många hustrur ”hava råkat en tyrann i sin förmente mans eller väns hamn”. Frieries av den sorten var bedrägeri, enligt frun. Hon förespråkade istället ett, i hennes mening, verklighetsförankrat frieri, enligt följande modell:

Min lilla, eller sköna, jag tycker om eder, er person behagar mig: jag vill göra eder den äran och lämna eder mitt namn, kläder och föda, för vilket jag åter påstår att I skolen som en trogen hushållerska sköta mitt hushåll, skaffa mig god mat, se efter mina linkläder, lappa, laga eller sy nytt, dessutan, skolen I för allt detta, sköta de barn, utan knot och prut, över sveda och värk, som försynen pålägger oss, varemot jag lämnar eder penningar efter råd och behag. Dessutan skolen I lyda mig, och besinna att jag vill NB bli eder man, och att jag är eder herre.⁴⁰³

Mannen förfasade sig över detta grova sätt att fria. Ingen karl skulle bli gift om han stipulerade sådana villkor. Det kunde vänta till efter vigseln, menade han. Men frun vidhöll att män som inte redan från början klargjorde vad de förväntade sig av sina blivande hustrur var svekfulla lögnare. Hon övertygade honom. Han avslutade sitt brev med: ”Vad tycker du väl, min bror, om vi åsidosätta allt eget, så kunna vi ej annat än medgiva att denna frun hade rätt.”⁴⁰⁴ Mannen höll således med om att männens bedrägliga beteende skapade dåliga förutsättningar för lyckliga äktenskap.

Pamfletten där ovanstående scenario beskrevs riktade sig till medel- och överklassen, men mäns ansvar för att initiera giftermål kunde komma till ytan även i andra sammanhang och rörde då ibland även bredare samhällsskikt. I riksdagsdiskussioner och rättsligt material var beskrivningarna av de bedrägliga frierna inte lika ordrika, raljerande och skämtsamma som i pamfletterna, men man refererade till mäns svekfulla agerande i samband med giftermål. Juristen David Nehrman menade bland annat att en friare vars kärlek kommit hastigt ”utan rätt grund och moget betänkande” röjde ett ”ostadigt sinne” och hade gjort sig skyldig till en lastvärd ”överilning”.⁴⁰⁵ I riksdagen

1786 ansåg vissa debattörer att värnlösa kvinnor löpte stora risker att lockas av ”mannen trolösa eder och försäkningar om en beständig och ordentlig kärlek” och lagutskottet betonade att lagen måste inrättas så att ”mankönet ska allt mer och mer avstå ifrån förförelser”.⁴⁰⁶ I riksdagen år 1828 klagade biskop Thyselius över att män strafflöst kunde förföra kvinnor och krävde inskränkningar i det han ironiskt kallade ”fri- och rättigheten att förföra kvinnor och öfvergifva sina värnlösa barn”.⁴⁰⁷ I dessa källtyper beskrevs män som bedrägliga friare i relation till utomäktenskapliga relationer, lägersmålsbrott och trolovningar och då handlade det framför allt om män som inte tog ansvar för sexuella relationer.

Det var män som skulle fria och en ungarl kunde i princip välja vem han ville till hustru. ”Valet står ju i hans händer”, hette det i en pamflett från 1767.⁴⁰⁸ De behövde välja rätt för att äktenskapet skulle bli bra. Som det förklarades i *Ungkarlarnas lama skäl til hinder från giftermål ... från 1767*: ”Det kommer mycket an på honom själv, hur visligt eller narraktigt han betar sig i början och fortgången av sitt äktenskap.”⁴⁰⁹ Kvinnorna skulle vänta på att bli uppvaknade och friade till. Överhuvudtaget var det männen som, före och under äktenskapet, skulle skapa förutsättningar för lycka och goda äktenskap. Nyss nämnda text förklarade:

[O]rdning [i äktenskap] kommer huvudsakligen av de äkta mäns försummelse eller oförståndiga åtgärd, vilka gudlöst begynna, oförsiktigt handhava och i alla mål vanhedra och illaberykta ett stånd, varpå likväl människosläktets antingen timliga och eviga väl eller ve så mycket beror.⁴¹⁰

Eller, mer kärnfullt: ”Såsom man kokar, så får man ock äta.”⁴¹¹

Även att kvinnor tog makten i hushållet ansågs vara männens fel. I *Samtal om det oinskränkta Qwinno-Wäldet* förklarade Oväldig för Sincerus hur en situation då kvinnan försökte aga maken kunde uppstå:

Föreställ er min herre en dygdig hushållsaktig hustru, som lägger ihop vad hon kan till sitt och mansens bästa. Hon får en man, som

intet annat gör än förstör, är aldrig ur krogar och källare, dundrar och svär i sitt hus, hanterar henne värre än tjänstepiga. Detta sker den ena tiden efter den andra.⁴¹²

Att en kvinna i det läget, med råd av ”falska vänner”, tog till våld mot sin make var inte så underligt, menade Oväldig. Hon hade gjort fel, men det fanns bevekande skäl.⁴¹³ Problemet var männen, deras livsstil och att de behandlade sina hustrur illa.

Ännu mer explicit resonerade författaren till *Ungkarlarnas lama skäl* ... Hade en man betett sig som en tillbedjare och slav före giftermålet var det inte underligt om hustrun sedan ”sätter sig i husbondesätet, och gör honom till sin betjänt”.⁴¹⁴ Om en man valt en ”dygdig maka” och

sedermera får erfara, att densamma artar sig illa och vansläktas, så lär han utan tvivel själv vara därtill vållande, som antingen med oförständig flathet och smek ifrån början skämt bort en välartad flicka, eller och sedermera tillåtit henne i skvallersällskap insupa fördärvliga grundidéer.⁴¹⁵

Författaren avslutade: ”Det är ju mannens sak, att lära och bibehålla hustrun vid goda seder; ty han är hennes huvud och förman, som bör och äger makt att styra henne till det bästa.”⁴¹⁶ Det var följaktligen hans ansvar om hon inte uppförde sig som hon borde. Här finns, som jag ser det, en stark kontinuitet bakåt i tiden. I utläggningar av katekesen från tiden kring sekelskiftet 1700 framhölls ofta mannens ansvar för att uppföstra och leda sin hustru, vilket också ledde till att han kunde lastas även för hustruns tillkortakommanden eller felsteg.⁴¹⁷

För det andra placerades ansvaret för såväl mäns som kvinnors olämpliga uppförande på en umgängeskultur som genererade fåfänga och falskt fjäskande. Där skapades både sprätthökar och småfjollor. I en text som främst vände sig mot ett yppigt leverne och import av lyxvaror fördömdes den ytliga umgängeskulturen med en sprudlande retorik. Författaren, prosten Samuel Cronander, satte ändå sitt hopp till de unga männen och kvinnorna. De – både män och kvinnor –

kunde nämligen själva stoppa den negativa spiralen genom att vända ryggen åt skrytkulturen:

Tänk hur skamflata våra uti utländska grannlåter flygande gyckel-dockor skulle bliva, om deras eget kön [kvinnor] intet ville kännas vid dem. [...] Hur skulle icke våra sprättar och kvinnojunkrar släppa neder fjädrarna, om de såg sin gagnlöshet, sitt myckna löpande, sina hafsiga komplimanger, utstuderade miner, dåraktiga diskurser, osmakliga kärleksvisor, flata nöjen och tokiga bocksprång, bemötas med uppenbart förakt [...] Tänk om ingen understod sig vara plump, drucken, skrytsam, självsvåldig, narraktig, eller surmulen i fruntimmers sällskap, hur ärbart och respektabelt skulle icke vårt kön vara.⁴¹⁸

Hans utväg var ”att vi förbättra och uppbygga varandra, så blive vi alla förbättrade och alla uppbyggda”.⁴¹⁹ I texter av den här typen framställdes ofta forna tiders kvinnor och män som ideal. Den yppiga och ytliga livsstilen var något nytt, som kom utifrån, som människor borde avvisa. Ett sådant avvisande skulle inte bara rädda ekonomin, utan också frälsa äktenskapet och därmed människors lycka och samhällets välfärd.⁴²⁰

För det tredje tillskrevs föräldrarna, särskilt mödrarna, ansvar för kvinnornas agerande. I *Orsaker til ungarlarnas hinder från giftermål* ... berättade fru Rosamunda om sin dotter. Hon hade lärts upp av en fransyska, och ”är icke van som en lantlolla att sitta hela veckan inne utan att se sällskap, att sticka på en strumpa, eller bry sig med så kallade hushållssysslor”. Nej, hennes dotter kunde konversera och argumentera, och när hon gift sig förväntade hon sig både egna rum och ett eget ekipage, hon ”väljer sin kavaljer” och maken fick åka själv eller med något annat fruntimmer. Och så fortsatte beskrivningen. När mannen kom hem, trött, fick hustrun inte störas, ”frun får ej oroas hon har spelsällskap och *superar* i sina rum, eller är hon ock borta, och ingen vet var hon är”. Hon ägnade sig åt ”*visiter*, promenader, *piqueniquer* och dylika lustbarheter” och tålde inte att ha barnen hemma.⁴²¹ Så hade alltså fru Rosamunda låtit uppfostra sin

dotter, helt i enlighet med den negativa kvinnliga stereotypen som beskrivits tidigare i avsnittet.

Allvarligare var resonemangen i pamfletten *Ungkarlarnas lama skäl* ... som bland annat framhöll att ”En del flickor bliva på det sättet uppammade av sina föräldrar, att högmod och regeringssjuka ej annat kan, än ifrån första barnåren rota sig och tilltaga”. Modern gavs ett särskilt ansvar, ”är modern i huset en storlätig självråderinna, så kan man vara försäkrad, att dottern insupit samma smak”.⁴²² Pamfletten avslutades med frågor och svar. Där beskrevs en ”vårdslösad och förvänd barnuppfostran” som huvudorsak till fördärvade folkseder och ”illa anställda och oförståndigt handhavda giftermål” som huvudorsaken till den vanskötta barnuppfostran. Botemedlet var att återvända till Bibeln och där hämta kunskapen och grundidéerna om äktenskapet. Hela skriften avslutades med frågan:

Varav kommer, att människor, enkannerligen manspersoner är numera långt vekligare, vällustigare, ostadigare, oförståndigare, sjukligare och mera kortlivade, än de var i forna tider?⁴²³

Och svaret: ”Utan tvivel därav, att alla barn i senare tider bliva av kvinnfolk till kvinnfolk uppammade, då däremot barnen fordomdags blev av manfolk till manlig art uppdragna.”⁴²⁴ Författaren ansåg att fäder skulle ta större ansvar för barnens uppfostran och att såväl pojkar som flickor borde uppfostras till mer ansvarstagande och manliga, i bemärkelsen mogna, människor.⁴²⁵

Slutligen ska sägas att alla kvinnor inte kunde beskrivas som förledda offer för föräldrars, umgängeskulturens eller makarnas bristande uppfostran. En del var helt enkelt dåliga, men flera av författarna var noga med att beskriva dem som undantag. Oväldigs klagomål över att en del skuldbelade hela kvinnokönet för att det fanns några ”avskrap” bland dem har citerats ovan. I en annan skrift formulerades det som: ”Solen har sina fläckar. Det täcka könet har ock några missfoster”, men ”de flesta vårt svenska fruntimmer styras av bättre vett och ädlare avsikter.”⁴²⁶ I prästerskapets riksdagsdiskussioner 1828 klagade biskop Thyselius över att barnamordsplakatets stadgande om

att en kvinna inte behövde uppge namnet på sin lägersman, ledde till att ”kvinnans blygsamhet”, hennes ”skönaste dygd” höll på att förstöras. Trots det konstaterar han att det inte gått så långt: ”Svenska kvinnohjärtat äger ännu ära och dygd.” De förvillade (det vill säga de som lät sig lockas av män att ha sex utanför äktenskapet) var förvisso talrika, men ”få väl dock räknas till undantag”.⁴²⁷ Mot bakgrund av att det också förekom mer utpräglad misogynia röster i debatten är det häpnadsväckande hur konsekvent kvinnorna friskrevs från eget ansvar i dessa texter.

Precis som när det gällde män, fanns det ett galleri av negativa kvinnliga stereotyper i debatten. En gemensam nämnare var att de inte ville, eller kunde, ta det ansvar och göra de sysslor som en familj och ett hushåll krävde. De ville istället – av egoistiska skäl, naivitet eller ren dumhet – ägna sig åt egna nöjen, som visiter, mode och skvaller. Sådant var uppenbart onyttigt och urholkade hushållets välfärd, såväl ekonomiskt som socialt. I värsta fall skedde det genom att de också tog makten över sina makar. När det gällde kvinnor problematiserades och diskuterades skälen till deras agerande på ett annat sätt än för män. Självklart, menade debattörerna, fanns det rötägg även bland kvinnorna, men de flesta som agerade fel gjorde det för att andra ledde dem dit: deras föräldrar, umgängeskulturen och deras äkta makar.

Sammanfattning, slutsatser och diskussion

Vilka normer om kön, arbete och ansvar var det då som synliggjordes i den svenska samhällsdebatten? En grundläggande uppmaning i texterna var att såväl män som kvinnor skulle arbeta och ta ansvar för sina familjer och hushåll. Att agera annorlunda ansågs egoistiskt och onyttigt, såväl för det enskilda som det allmänna. Olika typer av hot målades upp, exempelvis tillgången till och ett överdrivet intresse för nöjen, mode, spel och ytligheter. De associerades framför allt med de förnämre skikten i städerna, men kunde också kopplas till andra grupper. Bra män och kvinnor vände ryggen åt sådant

vidlyftigt leverne och ägnade sig istället åt sina hushåll, sina barn och – åtminstone kvinnorna – sina makar.

Båda makarna skulle engagera sig i hushållets försörjning, husets skötsel och barnens uppfostran. Frågor om makarnas respektive bidrag till försörjningen fördjupas i nästa kapitel men här kan ändå konstateras att mannen i de övre sociala skikt som främst berörts här ofta tillskrevs ett kall, ett ämbete eller ett yrke, medan hustrun kunde bistå honom i det. Hon skulle dock i huvudsak fokusera på den inre hushållningen och gavs huvudansvar för att leda tjänstefolk, sköta inköp och förvalta husets materiella resurser. Makarna bar gemensamt ansvaret för barnens uppfostran och även om mödrarna skulle ägna mest tid åt det, förväntades fäderna vara djupt engagerade, även känslomässigt.

En grundtanke i ideologin om separata sfärer är att män och kvinnor skulle verka på olika områden och att dessa områden skulle vara åtskilda. I de texter som studerats här framställdes gifta mäns och kvinnors arbets- och ansvarsområden inte som separata. Snarare kännetecknades de av omfattande överlappningar. Ingenstans i de texter jag läst framstår hushållets försörjning eller barnens uppfostran som sfärer i vilka den andra parten inte hade del. Tvärtom. De var i allra högsta grad, och uttryckligen, centrala verksamhetsområden för båda makarna.

De gemensamma normerna var ibland tydligt utskrivna. Råden i *En fullkomlig ägta hustrus bild* från 1787 vände sig som titeln visar främst till kvinnor, men författaren riktade sig till män med orden: ”alla dessa läror, vilka jag här enligt mitt förhävande måste giva fruntimren, även kunna ganska väl passa sig för mankønet.”²⁸ På ett liknande sätt formulerade sig författaren till *Moralisk avhandling* ... från 1807 när han definierar huslighet som en önskvärd egenskap hos båda könen:

Huslighet är en egenskap, som varken bör saknas hos man eller kvinna [...] Båda skola de älska sitt hem, älska sina husliga sysslor, vara sina plikter tillgivna, och verka gemensamt i hushållsgöromålets visa bestyrande. [...] [Maken] är icke fritagen från verksamhet i den

mindre husliga kretsen, därför att han verkar i den större allmänna. Hans hus, hans familj, äga fordringar av honom, som icke är mindre heliga än statens. Ehuru mycket han må vara sysselsatt med ämbetsförrättningar, bör han likväl alltid vara beredd, att med sin maka dela hushållsomsorger.⁴²⁹

Samtidigt som dessa författare, som de flesta, förknippade män och kvinnor med vissa specifika sysslor och delvis skilda ansvar, tillskrev de också båda könen samma sysslor, samma egenskaper och samma ansvarsområden. Ibland betonades att den ena maken inte skulle lägga sig i den andras område – män skulle inte lägga näsan i grytorna och kvinnor inte sätta sig emot sina män i deras kall – men texterna förespråkade inte några helt skilda arbets- och ansvarsområden, separerade från varandra.

Även om rådgivningstexter översattes mellan olika språk och det verkar ha funnits likartade normer kring kön, arbete och ansvar i Europa verkar det också ha funnits skillnader. För Nederländernas del menar Ariadne Schmidt att den didaktiska litteraturen redan på 1500-talet utpekade hemmet och hushållssysslorna som kvinnoysslor och att det kombinerades med en inskärpning av kyskhet som en kvinnlig dygd. I kombination innebar det att kvinnor förväntades stanna hemma. Under 1600-talet då den holländska ekonomin blomstrade gavs samma råd: ”a husband must leave the house and practice his trade, a wife should stay at home and watch the kitchen.”³⁰ Susan Amussen lyfter fram liknande formuleringar ur den engelska rådgivningslitteraturen från 1600-talet. När män gavs ansvar för att dra in inkomster till hushållet placerades de uttryckligen utanför huset (”to go abroad in matters of profit”) medan kvinnorna, med ansvar för den inre hushållningen, uttryckligen skulle stanna hemma (”tarry at home”).⁴³¹ När de svenskspråkiga texterna pekar ut yttre och inre hushållning som könsbestämda arbets- och ansvarsområden ges de inte lika tydliga platsmässiga betydelser.

Det Tosh finner i rådgivningslitteratur i det tidiga 1800-talets England går inte heller helt i linje med det jag finner i det svenska materialet. Tosh exemplifierar den dominerande uppfattningen i det

material han studerar med ett citat från en brittisk bestseller från 1870: ”Man has no aptitude for domestic duties, and so long as they require to be done – that is, so long as the world lasts – woman will be required to do them.” Han kontrasterar den inställningen mot en minoritet som förespråkade att makarna skulle dela på sysslorna i hushållet (”domestic burdens”).⁴³² Jag har varken gjort någon uttömmande eller statistisk undersökning av rådgivningstexter på svenska, men det Tosh ser som en underström i England framstår som dominerande i det material jag studerat.

Med utgångspunkt i tyskspråkiga rådgivningstexter beskriver Marion Gray förändringar mellan tidigmodern tid och 1800-talet:

In the age when the household was the economy, domesticity was a virtue shared by males and females, a shorthand for thrift, hard work, and order, all qualities designed to sustain people and the inherited culture. [...] A century later [kring sekelskiftet 1800], domesticity had tumbled out of the constellation of masculine virtues.⁴³³

I likhet med Tosh menar alltså Gray att huslighet inte längre sågs som en manlig dygd i början av 1800-talet. Här kan man mycket väl tänka sig att den svenska rådgivningslitteraturen, som befann sig i en ekonomi som fortfarande i början av 1800-talet var mer tidigmodern än modern, predikade könsideal av en mer tidigmodern karaktär.

Å andra sidan beskriver Andreas Marklund, med grund i studier av uppländska domstolar och Uppsala domkapitel 1770–1840, en övergång från ett manligt styrt hus till ett hus underställt kvinnlig jurisdiktion. Den hade inletts kring sekelskiftet 1800 och fullbordades under 1800-talets första decennier. Ordet ”huslig” kom in i de rättsliga texterna och användes för att tala om äktenskaplig tvåsamhet eller om en moraliskt god egenskap hos hustrun som innefattade mildhet, medkänsla och tillgivenhet. Marklund menar att huslighetskulten bidrog till att göra det ”äktenskapliga livet till en avskild sfär bortom samhällets politiska hierarkier”.⁴³⁴ I den skrift från 1807 som jag citerat ovan sägs att huslighet är en egenskap som bör finnas både hos mannen och kvinnan. Men författaren gör ändå

en tydlig skillnad mellan könen. Mannens huslighet beskrivs som viktig för det äkta livets ”lycksalighet” medan kvinnans huslighet är helt nödvändig: ”[h]uslighet är kvinnans egentliga kall”.⁴³⁵ Jag ser ingen tydlig övergång av det slag Marklund beskriver, dels för att jag inte betraktar 1700-talets hus och hushåll som en sfär lika dominerad av husbonden som Marklund gör gällande, dels för att huslighet och sysslor kopplade till hemmet inte ens i början av 1800-talet kopplades exklusivt till kvinnor och kvinnlighet i de genrer jag studerat. Jag ser mer kontinuitet än förändring under den period och i de källor jag undersöker.

När det gäller maktfördelningen mellan könen verkar den bibliskt förankrade föreställningen om att mannen är hushållets huvud och hustrun det svagare kärilet vara i det närmaste självklar. Men vad det i praktiken skulle innebära behandlades däremot ofta i de texter som undersöks här. Som jag läser dem, avvisar de tydligt både den ordning där män regerade som tyranner och den där kvinnor tagit makten över kuvade män. Jonas Liliequist menar att det skedde en förändring över tid i detta avseende så till vida att tyrannen var vanligare i populärkulturen under 1600-talet medan det regeringslystna fruntimret dominerade på 1700-talet. Under 1600-talet problematiserades den manliga auktoriteten och sympatin fanns ofta på kvinnornas sida. Senare osynliggjordes den manliga makten och förlöjligandet och fördömandet av kvinnor som strävade efter makt utgjorde, enligt Liliequist, en motoffensiv mot de röster som på 1700-talet höjdes för kvinnors rätt till utbildning och andra rättigheter. Han ser det som ett steg på vägen mot en privatisering av familjen och hemmet. Manligt maktmissbruk och hustrumisshandel tematiserades i 1600-talets populärkultur men försvann helt ur den offentliga debatten under 1800-talet då den borgerliga familjen blev en privat sfär utan insyn från statsmakten och det äktenskapliga våldet marginaliserades till samhällets lägre sociala skikt.⁴³⁶

I de texter som undersökts här syns inte en sådan förändring lika tydligt. Kanske beror det på att jag inte fokuserat på våld, utan på mäns och kvinnors olika arbets- och ansvarsområden. Utifrån mina frågor var texternas huvudbudskap i detta avseende att maktfördel-

ningen mellan makarna var en svår balansakt. Hustrun tillskrevs ett självständigt ansvar för vissa delar av hushållningen och en ideal make gav henne det. Samtidigt skulle hustrun hålla sig inom detta område och fick absolut inte ta makten från sin make eller inkräkta på hans områden. Mannen skulle vara herre i sitt hus, men om han använde sin makt för att på något sätt utnyttja sin hustru betraktades det som ett orättfärdigt maktmissbruk.

I Helmius studier av frihetstida könskonstruktioner kommer hon fram till att hushållet som positiv metafor för samhället marginaliserades under 1700-talets gång och att det könskodade språket smälte samman med kvinnor som social kategori. När Rückerschöld skrev det *Det olyckeliga svenska fruentimrets böne-skrift* 1770, menar Helmius att hon stod på en tröskel i tiden (i *Sattelzeit*) där hon bakom sig hade ”ett samhälle där kvinnors arbete i hushållet hade ingått i beskrivningen av det” medan det framför henne fanns ett samhälle där flickor istället uppfostrades till att behaga.⁴³⁷ Hon drar slutsatsen att den gamla bilden av samhället som ett stort hushåll – där kvinnor och män arbetade sida vid sida – övergavs: det privatiserades och gjordes till ett förr som inte var eftersträvänsvärt. I denna process ser Helmius också en essentialisering av kvinnokönet och en dikotomisering mellan män och kvinnor.⁴³⁸ Min tolkning är en annan. I de texter jag studerat (som delvis överlappar Helmius) synliggjordes kvinnors arbete i hushållen under hela perioden (cirka 1750–1830) och det enskilda hushållet beskrevs ännu i början av 1800-talet både som en oundgänglig grund för staten och som en parallell till det nationella hushållet.

I sin analys av konsumtionskritik kring sekelskiftet 1800 kommer Leif Runefelt fram till att kvinnan som konsument beskrevs som yr och flyktig och även om hon gavs ett eget ansvarsområde – hushållet – förblev hon passiv eftersom hon även i hushållet var underordnad sin make.⁴³⁹ I den diskurs han kallar könsmaktsordningens var kvinnan underordnad. Om hon hade tillskrivits fullt ansvar, hade hon, enligt Runefelt, också frigjorts från den patriarkala relationen. ”Underordningen vilar på att den underordnade passiviseras, och ansvaret läggs på den överordnade för att den underordnade ska förbli maktlös”,

skriver han.⁴⁴⁰ Även jag konstaterar att män och makar kunde tillskrivas ansvar för sina hustrurs agerande, men det innebar inte att idealet för kvinnor var passivitet. Mannen var förvisso överordnad och hustrun det svagare kärilet, men detta bibliska faktum uttolkades i de texter jag undersökt aldrig i termer av att mannens makt var absolut eller att hustrun borde vara passiv. Tvärtom framställdes en sådan ordning som orättfärdig.

I de texter som refererats i detta kapitel behandlades mäns potentiella maktmissbruk ofta i skämtsamma sammanhang. ”Friarelistan” gav exempel på hur den blivande hustrun betraktades som ekonomiskt kapital, men problematiserade också utnyttjandet av hustruns arbete när hon i negativ mening beskrevs som makens pålitliga betjäning eller piga. I pjäsen *Ris-Bastugan* sades att ingen förnuftig man använde sin hustru som en skotrasa, i pamfletten som skrevs i anslutning till pjäsen fördömdes den som behandlade sin hustru som träl och piga, medan pamfletten ”Nytt sätt till at fria” ... använde begreppen ”evigt tjänstehjon” eller ”trogen hushållerska” för situationer där hustrun exploaterades av maken.

Den sistnämnda pamfletten, där en man läxades upp av en fru för att han inte tänkt fria med öppna kort och förklarade för den blivande hustrun hur hennes framtida liv skulle se ut, fick en uppföljande text: *Swar uppå nytt sätt at fria, samt anwisning til lyckligt ägtenskap*. Där adresserades samma man som i ursprungspamfletten och författarjaget gratulerade honom för att han ”blivit knäppt av det kön som du hitintills föraktat”. Författaren framhöll sig själv som ett föredöme: han levde i ett lyckligt äktenskap för att han inlett det rätt och behandlat sin hustru väl. Han berättade att han vid frieriet yppat sina omständigheter på ett redligt sätt (om än icke så ”grovt” som adressaten blivit rädd av frun). Han älskade först hustrun av passion men med tiden också av ”ömhet, högaktning och erkänsla”. Han fortsatte:

jag föreskrev henne inga lagar, men min rena kärlek gav henne starka band, hon förekom mig i all min åstundan, hon arbetade flitigt, hon

blev en trälinna icke allenast i sitt hushåll, utan tog även del i mitt kall och sysslor.⁴⁴¹

Här beskrivs alltså en ideal tillvaro. Att hustrun liknades vid en trälinna var i andra sammanhang negativt men här tolkar jag det som en betoning av att hustrun arbetade mycket hårt och att hon gjorde det av egen fri vilja. Han fortsatte med att kontrastera sitt agerande mot det sätt hans adressat tidigare trott att man skulle umgås med kvinnor: ”allt detta hade jag aldrig vunnit om jag krupit, bugat, smickrat, gråtit och bedyrat; ty då hade jag haft att göra med en fjolla.” Sedan talade han om maktordningen:

Ingenting hade jag heller vunnit om jag pålagt henne lagar, antingen förr eller efter mitt giftermål; ty då hade hon varit en usling och väl förtjänt namn av en vigd piga.⁴⁴²

Hustruns arbete och lojalitet skulle alltså inte vara ett svar på hans befallningar, för i så fall var hon inget annat än en piga. Även här är det alltså frågan om en svår balansgång. Förställd undergivenhet skapar fjollor, pålagda lagar gör hustrun till en vigd piga. Endast mannens respekt, ärlighet och sanna kärlek kunde ge förutsättningar där hustrun av fri vilja arbetade flitigt för makarnas gemensamma bästa.

Hand i hand för gemensam välfärd

Det här kapitlet handlar om hur normerna för mäns och kvinnors respektive ansvar för hushållets försörjning skrevs fram i regleringar och diskussioner om äktenskapet. I *Om lagarnas anda* inleder Montesquieu kapitlet om äktenskap med att säga att äktenskapet grundlagts för att fadern ska försörja sina barn: i djurriket räckte det ofta att modern födde ungarna men i civiliserade samhällen lade lagarna ansvaret för att föda och uppfostra dem på fadern.⁴⁴³ Att det var mannen som skulle försörja sin familj var en av grundbultarna i ideologin om separata sfärer och en norm som varit viktig även tidigare. Alexandra Shepard inleder en artikel med fokus på konstruktionen av manlighet i 1600-talets England med att citera och referera en välkänd brittisk rådgivningstext från 1612. Hon sammanfattar dess budskap:

The emphasis is on a husband's responsibility to provide – by "getting money" by "intermeddling" with other men – and on a wife's duty to protect such provision and her own honour.⁴⁴⁴

Dessa ideal, skriver hon, går tillbaka till antika normer om att mannens uppgift var att föra in varor och värde i hushållet medan kvinnans uppgift var att bevara och förvalta.⁴⁴⁵ Även i det revolutionära Frankrike fanns, menar Suzanne Desan, starka föreställningar om att mannen skulle försörja sin hustru och sina barn, medan hustrun i utbyte lämnade (sexuell) trohet, lydnad och bistånd.⁴⁴⁶ I 1700-talets Italien förväntades en gift man, enligt Beatrice Zucca Micheletto,

kunna sköta sin ekonomi självständigt och försörja sin familj. Det var basen inte bara för hans auktoritet i familjen, utan också för hans position som medborgare på stadens sociala och politiska arenor.⁴⁴⁷

Samma historiker framhåller emellertid också att praktiken var mer komplex. I sin studie av skuldmål i Cambridge 1580–1640 visar Shepard att äkta män även i praktiken förväntades försörja sina familjer och att deras heder skadades om de nonchalerade den normen, men hon visar också att mäns rykten och manlighet hade andra grunder och att kvinnor i praktiken ofta bidrog till familjens försörjning.⁴⁴⁸ Enligt Desan var franska hushåll både i städer och på landsbygden beroende av såväl mannens som hustruns arbetsinsatser och i urbana miljöer var det inte ovanligt att makarna lönearbetade var för sig inom textilindustrin.⁴⁴⁹ I Turin finner Zucca Micheletto att många män var mångsysslare och att deras roll som försörjare i praktiken ofta var oklar. Kvinnor kunde delta med arbete och investeringar i familjens verksamhet, arbeta självständigt i andra verksamheter och ibland fungera som familjens enda försörjare. Hon drar slutsatsen att det generella manliga försörjaridealet utmanades av och samexisterade med lokalt förankrade normer som ”strongly mitigated male economic leadership, and acknowledged that both spouses held responsibility for the survival of the family”.⁴⁵⁰ Shepard, Desan och Zucca Micheletto utgör ett axplock från ett omfattande forskningsfält där man å ena sidan betonar att det redan under 1600- och 1700-talen fanns ett starkt ideal om att män skulle försörja sina familjer, och å andra sidan visar att försörjningen i praktiken bars upp av båda makarna (och ibland även barnen). Ofta betraktas praktikerna som ett uttryck för en ekonomi där många hade svårt att försörja sig och därför inte alltid kunde leva i enlighet med idealen. Få drar som Zucca Micheletto slutsatsen att praktikerna var uttryck för alternativa normer där både mannen och hustrun ansvarade för familjens försörjning.

Begreppet ”försörjning” tas upp av Lyndal Roper i klassikern *The Holy Household* som behandlar genusordningen i reformationens Augsburg:

Sustenance is an evocative word, resonant both with the concept of financial support and that of feeding and nourishment. As such it straddles the divide between labour within the workshop and what we might term housework – the labour of cooking, cleaning, and caring for a workshop labour force.⁴⁵¹

Begreppet synliggjorde, enligt Roper, också kvinnors bidrag till hushållets överlevnad. Även det svenska ordet ”försörjning” har en vid betydelse och kan stå för att vårda, sköta och se till att något blir gjort vid sidan om att sörja för någons behov och sörja för någons bärgning.⁴⁵² Men, menar Roper, bakom detta till synes könsneutrala begrepp fanns stränga normer som tillskrev mannen och hustrun olika sysslor inom hushållet: han skulle stå för arbetet i verkstaden, medan hon ansvarade för barnomsorg och arbetet i hemmet. På ett övergripande plan stod alltså båda makarna gemensamt för hushållets försörjning men normerna för hur detta skulle realiseras var, enligt Roper, strikt könsuppdelade.⁴⁵³

Principiellt kan man ställa två idealtyper för hushållets/familjens försörjning mot varandra: tvåförsörjarmodellen och familjeförsörjarmodellen (”the breadwinner model”). Även om det nuförtiden ibland talas om kvinnor som ”breadwinners”, är den sistnämnda modellen traditionellt kopplad till män och kallas ofta ”the male breadwinner model”. Inom den historiska forskningen är båda modellerna omdiskuterade och inte alldeles lätta att definiera. Historiker som studerar tidigmodern tid har sedan länge framhållit att båda makarnas arbete var nödvändigt för att få hushållsekonomin att gå ihop, både i städer och på landsbygden.⁴⁵⁴ Med grund i en innovativ metod och en stor mängd data om konkreta arbetsuppgifter från det tidigmoderna Sverige har projektgruppen ”Gender and Work” visat att en tvåförsörjarmodell dominerade i det tidigmoderna samhället. Maria Ågren beskriver modellen:

[...] the married couple had a central role in early modern society and economic life. In spite of legal differences between the spouses, they did very similar things in practice. They were engaged in markets,

they managed the labor force, and they administered their everyday household affairs. In contrast to the male breadwinner model, these realities are conceptualized in the Gender and Work project as the two-supporter model. The concept does not only imply that both spouses worked. It also stresses that both spouses had access to authority because, by virtue of being married, and therefore adult, they were regarded as capable of shouldering responsibility.⁴⁵⁵

Tvåförsörjarmodellen innebar alltså att mannen och hustrun i ett hushåll delade både på ansvaret för och arbetet med att försörja familjen. Det medförde inte att de gjorde exakt samma saker eller att deras respektive sysslor genererade lika stor produktion eller lika stora intäkter, men båda makarnas arbetsinsatser behövdes och båda makarna förväntades ta ansvar för hushållets försörjning. I den citerade passagen används modellen för att beskriva praktiker, men både Marie Lennerstrand (et al.) och Maria Ågren menar att tvåförsörjarmodellen även var den norm som statsmakten utgick från i organiseringen av sin verksamhet.⁴⁵⁶

Modellen med två försörjare kan ställas mot ”the male breadwinner model”, eller familjeförsörjarmodellen. Enligt Angélique Janssens används termen för en hushållsorganisation där:

the husband is the sole agent operating within the market sector, deploying his labour in order to secure the funds necessary to support a dependent wife and children. In exchange, the wife assumes responsibility for the unpaid labour required for the everyday reproduction of her husband’s market work, such as cooking, cleaning and laundering. In addition, she provides for the intergenerational reproduction of labour: the bearing and raising of children.⁴⁵⁷

Modellen utgår från att det var mannen som ansvarade för hushållets försörjning genom (löne)arbete på en marknad medan hustrun förvisso arbetade, men med att ta hand om barn och hem utan betalning eller koppling till marknaden. De mest omfattande diskussionerna om ”the male breadwinner model” har handlat om varför och hur

den växte fram, samt när, var och hur den var en realitet. Det finns många empiriska studier som visar på omfattande variationer i tid och rum, samt flera olika förklaringar.⁴⁵⁸ Lena Sommestad ser systemet med en manlig familjeförsörjare som en historiskt specifik lösning på samhällets universella uppgift att sörja för mänsklig reproduktion. Enligt det hon kallar för ”male breadwinning ideology” (löne)arbetade män för att finansiera reproduktionen, medan gifta kvinnor utförde arbetsuppgifter direkt kopplade till reproduktionen i form av oavlönat arbete. Men hon betonar, liksom Janssens och många andra, att praktiken skilde sig från ideologin.⁴⁵⁹

Redan i förra kapitlet kunde jag konstatera att en ideal man skulle försörja sin familj. Här vill jag borra lite djupare. Var idealet att mannen skulle försörja familjen ensam? Eller delade han, även på den normativa nivån, ansvaret med sin hustru? Formulerades, i linje med Ropers beskrivning av genusordningen i det tidigmoderna Augsburg, ett övergripande gemensamt ansvar som på en konkret nivå ändå innebar en mycket strikt arbetsuppdelning mellan könen?

Hur makarnas respektive bidrag till hushållets försörjning beskrevs och diskuterades berodde på vilken typ av hushåll som behandlades och vilken typ av ekonomisk kontext det placerades in i. I hushåll som till stor del var självförsörjande och vars huvudsakliga försörjningsresurser var kopplade till tillgång till jord eller någon typ av tillståndsbaserad näring – som jordbruks- och hantverkshushåll – kunde båda makarnas arbete vara en integrerad del i den verksamhet som försörjde hushållet. Både bonden och hans hustru arbetade i jordbruket och det är svårt, och ganska meningslöst, att försöka skilja mellan produktion och reproduktion eftersom deras arbetsinsatser resulterade både i sådant de konsumerade själva och sådant som såldes. Även om en hantverkarhustru kanske inte arbetade med sin make i verkstaden kunde hennes insatser i hushållet och/eller på marknaden vara helt avgörande för verksamhetens existens. Men det fanns också hushåll som huvudsakligen levde på inkomster från lönearbete. I de övre skikten och företrädesvis i städerna gällde det bland annat ämbets- och tjänstemän av olika slag och i de lägre sociala skikten fanns torpare och andra obesuttna som ofta levde på en kombination

av lönearbete och eget jordbruk. Det som i praktiken förenade hög och låg, män och kvinnor såväl i städerna som på landsbygden var att de var mångsysslare.⁴⁶⁰

När skribenter och riksdagsdebattörer berörde makarnas respektive bidrag till hushållens försörjning skedde det alltså med utgångspunkt i en komplex ekonomi där aktiviteter som syftade till försörjning kunde ske både i egen regi och på en arbetsmarknad. För såväl gifta män som gifta kvinnor var det ytterst ovanligt att försörjningen vilade på en stadigvarande anställning som gav lön.⁴⁶¹ Regeln var istället att hushållens försörjning utgjordes av en palett av olika självförsörjande och inkomstgenererande aktiviteter som utfördes av båda makarna.

På ett empiriskt plan utgår det här kapitlet från frågorna: Hur beskrevs makarnas respektive bidrag till hushållets försörjning? Vem tillskrevs ansvar? Det bygger på lagar, lagkommentarer, riksdagsdiskussioner, pamfletter, tidningar och rådgivningstexter och har fem avsnitt. I det första behandlas sammanhang där makarnas gemensamma ansvaret lyftes fram. I fokus för det andra avsnittet står inslag i den offentliga debatten där mäns ansvar för familjens försörjning betonades medan det tredje behandlar situationer och sammanhang där ansvaret för försörjningen lades på kvinnor. Det kunde vara när de ensamma skulle försörja sig och sina barn, men också när gifta kvinnors bidrag till familjens gemensamma försörjning lyftes fram. Som en fördjupning i frågan om hur kvinnor kunde bidra till försörjningen följer ett fjärde avsnitt med fokus på vilka sysslor och yrken som var tillåtna för kvinnor och de diskussioner som fördes om det i och kring riksdagen 1809–1810. Efter ett kort femte avsnitt om hur frågor om arbete och ansvar kopplades samman med kvinnors oberoende och självständighet, avslutas kapitlet med några kortfattade slutsatser.

Till inbördes hjälp

När David Nehrman, en av 1700-talets mest välkända jurister, kommenterade giftermålsbalken i en publikation år 1747 började han med att definiera giftermål. Det är, skrev han, ”en mans och kvinnas stadigvarande förbindelse genom vigsel, slutet till människosläktets

lovliga förkovring, och varandras inbördes hjälp”.⁴⁶² Drygt sextio år senare, vid riksdagen 1809, godkändes en ny kyrkohandbok. Enligt den skulle prästen vid vigseln förmana paret med orden: ”Äktenskapet är av Gud själv stiftat, till samhällens bestånd och till förenade makars inbördes hjälp.” Makarnas inbördes hjälp skulle ”lätta livets mödor, mildra mötande bekymmer, och igenom en sorgfällig uppfostran bereda efterkommandes sällhet”.⁴⁶³ I 1693 års kyrkohandbok hade den hierarkiska relationen och makarnas olika plikter betonats mycket tydligare, och nya formuleringar som skulle passade tidens tänkesätt bättre efterlystes i arbetet med den nya handboken. I de förslag som diskuterades på 1790-talet förändrades formuleringarna om maktrelationen och makarnas plikter steg för steg mot större likhet.⁴⁶⁴

Att giftermål handlar om inbördes hjälp återkom i många sammanhang.⁴⁶⁵ I den enda statligt sanktionerade katekesen från 1810, den så kallade Lindblomska som var en utveckling och omarbetning av Olof Svebilus katekes från 1689, finns formuleringen om inbördes hjälp bland annat i utläggningen av det sjätte budet (du skall icke göra hor).⁴⁶⁶ I den formuleras också grundprincipen att alla människor bär ett ansvar för sin egen och de närmastes försörjning. ”Det är vars och ens plikt, att hava en förnuftig omtanke om sitt eget och de sinas framtida bästa och bärning”, heter det i en förklaring till varför man ber om dagligt bröd i bönen Fader vår.⁴⁶⁷

Författaren frågar vem som instiftat äktenskapet och svarar att det var Gud själv som vid skapelsen förordnat att man och kvinna skulle leva tillsammans som äkta makar ”till inbördes bistånd, samt sitt släktes förökelse och uppfostran”. Han menar att ett ”lyckligt äktenskap är högsta lycka på jorden” och förklarar förutsättningarna för ett sådant:

Den som ingår äktenskap endast för vissa avsikters skull, till exempel, för erhållande av bärning och rikedom, utan att ledas av uppriktig kärlek, begår äktenskapsbrott, bliver säkert olycklig med tiden, troligen olycksalig i evigheter, och bringar olycka över sina efterkommande. Men att ingå äktenskap, utan utsikt till bärning för de sina, är ett stort brott.⁴⁶⁸

Här fördömdes äktenskap som ingicks enbart för att skaffa sig försörjning eller rikedom men det betonades samtidigt att äktenskap inte skulle inledas utan en realistisk plan för familjens försörjning.

Sedan ställs frågan: ”Vilka äro de kristliga makars inbördes skyldigheter?” Det korta svaret är: ”Inbördes aktning, kärlek och saktmod, trohet, bistånd och vård.” De två sistnämnda skyldigheterna förklaras vidare med:

Inbördes bistånd, är enahanda handlingssätt, så att den ene icke handlar och ordnar annorlunda än den andre. Inbördes vård, är gemensamt bemödande att öka förmögenhet och välmåga; att icke i tysthet draga ur huset, bortskänka eller avyttra.⁴⁶⁹

Notera att plikterna beskrivs i könsneutrala termer: likheten mellan makarna betonas liksom deras gemensamma ansträngningar. Detta står i skarp kontrast till hur det sjätte budet läggs ut i den vitt spridda katekesutläggningen i Danmark från 1737, Erik Pontoppidans *Sandhed til Gudfrygtighed*. Där tillskrivs mannen ansvaret för att styra och försörja sin hustru: ”Han [ægtemanden] skal trolig elske, ære, styre, regere og førsørge hende.”⁴⁷⁰ Trots att både Pontoppidan och Lindblom förklarar det sjätte budet med utgångspunkt i den lutherska läran, skriver de fram mannens försörjningsansvar på skilda sätt.

Nehrman ger oss exempel på hur normen om inbördes hjälp kunde uttryckas i juridiska termer när han förklarar innebörden i mannens målsmannaskap: ”I anseende till detta målsmannaskap, så väl som för flera orsaker, bör mannen giva sin hustru nödortfigt uppehälle, efter dess stånd och villkor.” Här ges alltså mannen ansvar för att försörja sin hustru. Men Nehrman fortsatte:

Fast hustrun ej heller i detta mål, får undandraga sig, när mannen sådant behöver. Ty när en av äkta folken mister sin egendom eller är fattig och den andra har något övrigt; bör den torftige hava sitt understöd därav [...] Även som de, med råd, kostnad och egendom, böra vara varandra behjälplige, vid barnens nödiga och förnuftiga uppfostran.⁴⁷¹

Enligt Nehrman var alltså även hustrun skyldig att sörja för sin make när det krävdes och makarna hade gemensamt ansvar för barnens uppfostran. Även om mannens ansvar beskrevs först framhöll han makarnas gemensamma ansvar.

Om man ser lite närmare på 1734 års lag, är det tydligt att lagstiftarna utgick ifrån att makarna gemensamt försörjde sig och sina barn. Det syns bland annat i anvisningarna till domaren vid skilsmässa. Då skulle domaren avgöra hur mycket som behövdes till barnens ”föda och uppfostring” och ta ”så mycket av faderns och moderns gods, inkomster, lön, eller slöjder” som han fann skäligt.⁴⁷² I ärvdabalken stadgades att barn födda utanför äktenskapet inte skulle ärva. Däremot ”njuten de av fader och moder nödtorftig föda och uppfostran, till dess de sig själva nära kunna”.⁴⁷³ Att båda föräldrarna skulle bidra till barnens underhåll i dessa särskilda situationer talar för att det var så även under normala omständigheter. I Nehrman's kommentar till makarnas respektive skyldighet att försörja barnen efter en skilsmässa formulerar han det också som en generell princip: ”Både fader och moder är skyldiga, efter naturens lag och överhetens förordnande, till att draga försorg om barnens föda och upptuktan.”⁴⁷⁴ I en sammanfattande kommentar betonar han ytterligare likheten mellan makarna: ”Hustruns och mannens skyldighet är i dessa mål lika, bägge är de skyldiga, att bevisa varandra den plikt, hjälp och bistånd, som äktenskapsståndet fordrar.”⁴⁷⁵ På ett principiellt juridiskt plan hölls alltså mannen och hustrun lika ansvariga för barnens försörjning och på ett konkret plan skulle deras respektive tillgångar och inkomster avgöra hur mycket de skulle bidra. Att mannen (som i den danska katekesen) utpekades som ensam ansvarig för hustruns försörjning skedde varken i de statligt sanktionerade katekesutläggningarna i Sverige, i 1734 års lag eller i dess uttolkningar.

Parets gemensamma ansvar för hushållets försörjning formulerades ibland i klartext även i samhällsdebatten. I en pamflett från 1790 sades att hushållets försörjning krävde att ”bägge makarna [...] så mycket dem möjligt är, antingen vara rika nog, eller kunna förtjäna penningar”.⁴⁷⁶ I en tidskriftsartikel med rubriken ”Förslag till Giftermåls- och folkökningens befrämjande” från 1796 framhöll en

anonym författare de lägre samhällsklassernas äktenskap som ett ideal även för de högre samhällsskikten. I de lägre skikten ”arbeta bägge och är hushållsaktiga, och ömsesides bärgning gör dem allt mer nöjda med varandra”.⁴⁷⁷ När biskopen och katekesförfattaren Johan Möller resonerade om barnamord i en skrift från samma år, beskrev han att en giftasvuxen man som arbetade skickligt, ”med hjälp av en hustrus flit och omsorg, [borde] kunna försörja hustru och barn”.⁴⁷⁸ Exemplet beskriver försörjningen både i de lägre sociala skikten och i mellanskikten och även om mannens ansvar för försörjningen kommer först, lyfts det gemensamma ansvaret och arbetet som präglar de lägre skikten som något de högre borde ta efter.

I 1786 års riksdagsdiskussioner om barnamord finns också passager som vittnar om att föräldrarna borde försörja sina barn tillsammans. Lagutskottet betonade att lagen måste göra skillnad mellan ordentliga äktenskap och relationer där barn föddes utanför äktenskapet. Förslag om att utomäktenskapligt födda barn skulle försörjas och uppfostras på barnhem ansågs leda till att barnens ”föräldrar är befriade ifrån att arbeta för deras uppfostran och föda”.⁴⁷⁹ Utskottet lade också ut texten om ”de olägenheter som åtfölja äktenskapet”, vilka var ”att en gift man är förpliktigad draga försorg för sin hustru och bægges skyldighet att arbeta för sina barns föda och uppfostran till statens tjänst”.⁴⁸⁰ Först nämndes den gifta mannens ansvar för sin hustru och sedan beskrevs båda makarnas arbete för familjens försörjning som en skyldighet. Kopplingar till försörjning gjordes också i diskussionen om skilsmässa i riksdagen 1809–1810. Professor Faxé, som motsatte sig fler skäl för skilsmässa, tyckte att äktenskapet borde vara ouplösligt. Han frågade sig: ”När än en, än en annan omständighet kan göra slut på denna förbindelse, vad är det som då skall förmå de kontraherande, att så ivrigt, ömt och nitiskt hand i hand arbeta för gemensam välfärd?”⁴⁸¹ Han lyfte fram båda makarnas arbete och i idealfallet skedde det i enighet för ett gemensamt mål.

Författaren till skriften *En svensk mans reflexioner om giftermål* ... från 1828 inledde sin text med att konstatera att könsdriften, viljan till fortplantning, var det starkaste begäret naturen nedlagt i alla varelser, så också i människan. I den bemärkelsen var människan ett

djur som måste lyda naturens lag, men till skillnad från djuren var människan också förnuftig och hade en fri vilja. Den skulle förmå henne att uppfylla naturens imperativ på ett förnuftigt sätt, det vill säga i äktenskap. Så här skriver den anonyme författaren:

Efter all erfarenhet, efter religionens och sedelärans grundsatser, bör hon [människan] uppfylla den förmedelst en sådan förening mellan båda könen, som, grundad på förnuft och stadgad övertygelse, och bestämd, icke för kort tid, utan för hela levnaden, *åligger de båda förenade, att ansvara* för de huvudsakligaste följderna av deras förening, att således i synnerhet giva vård och uppfostran åt de varelser, vilka genom densamma kunna uppkomma; det vill säga: förmedelst äktenskap.⁴⁸²

Människornas sexualdrift skulle alltså få sitt utlopp i ett livslångt äktenskap som innebar ett ansvar för att vårda och uppfostra barnen för båda parterna.

Inbördes bistånd, det vill säga att makarna skulle hjälpa varandra och tillsammans ansvara för och stå för försörjningen av det gemensamma hushållet och barnen, framträder alltså som en stark norm. Den var tydlig i centrala religiösa texter och juridiska sammanhang men också i rådgivningsskrifter, småtryck, tidskrifter och riksdagsdebatt och uttrycktes under hela den period som studerats.

Att föda hustru och barn

Att de äkta makarnas gemensamma ansvar och arbete för familjens försörjning fördes fram som ett ideal i många genrer uteslöt inte att mannen regelmässigt beskrevs som hushållets förste försörjare. Föreställningar om att en man behövde kunna försörja en familj för att gifta sig fanns som en outtalad utgångspunkt i nästan alla diskussioner om giftermål, oavsett vilket samhällsskikt det handlade om. När Anders Chydenius, i ett inlägg om tjänstehjonsstadgan från 1778, betoade de ekonomiska reglerna negativa följder för människors möjligheter att gifta sig, utgick han från denna tanke. Han beskrev

ämbetsmän, som ”måste gå sina bästa år ogifte, för otillräcklig lön att hålla stat för sina hustrur” och ”de ringaste arbetare” som ”släpa i årstjänster, utan att se några utvägar att föda hustru och barn”.⁴⁸³ En fiktiv kontaktannons som inledde en serie pamfletter på 1790-talet började med orden: ”Emedan jag kan underhålla och föda en hustru får jag erbjudanden ibland.” När annonsören sedan preciserade sin lön, framhöll han att den räckte för att ”underhålla en hustru och barn”.⁴⁸⁴ I debatten om kvinnors näringsfrihet 1809 omtalades ofta ”ämbets- och tjänstemäns torftiga änkor och oförsörjda döttrar” med utgångspunkten att dessa grupper – innan de blev änkor och faderlösa – haft en försörjning som var kopplad till makarnas eller fädernas ämbete eller tjänst. Exempelen på sådana här mer eller mindre implicita föreställningar om att män skulle (kunna) försörja sina familjer kan mångfaldigas.⁴⁸⁵ Det skulle kunna tolkas som att debatten kring sekelskiftet 1800 utgick från en manlig familjeförsörjarnorm, men inget sades egentligen om att det var enbart männen som förväntades bidra till familjens försörjning.

Ibland kom frågan om mannens försörjningsansvar upp till ytan i debatten. I skriften *Ungkarlarnas lama skäl til hinder från giftermål ...* från 1767 svarade en anonym författare på ett tidigare debattinlägg.⁴⁸⁶ Diskussionen handlade om varför unga män tvekade att gifta sig. Författaren gick systematiskt till väga och behandlade skälen ett efter ett:

Första orsaken till ungarlarnas betänklighet vid giftermåls ingående, säges vara medellöshet, att ej kunna försörja hustru och barn. Här gives två ting vid handen: 1) att en man bör kunna försörja hustru och barn; 2) att detta bör ske genom medel eller penningar, dem han redan är ägare av, innan han gifter sig.⁴⁸⁷

När det gällde det första påståendet menade författaren att en man absolut borde ”med arbete och omtanke söka på ärligt sätt förskaffa sig och de sina nödortföda” men att det kunde ske ”så väl uti som utom äkta ståndet”.⁴⁸⁸ Att försörja sina nära förväntades alltså inte enbart av män inom äktenskapet. Författaren fortsatte sedan att – retoriskt – fråga sig: ”Var står det skrivet, att mannen åligger

förse en lat hustru och klemiga barn med allt vad de åstunda?” Inga tillgångar, menade han, skulle vara tillräckliga för att försörja en familj om man ”föreställer sig en hustru, vars göromål endast blir att förtära [...] och [...] en hop barn, som i överflöd, flöttja och fåfänga skola uppfödas”.⁴⁸⁹

Gällande det andra påståendet ansåg författaren att det inte bara var de tillgångar som fanns innan en man gifte sig som var av betydelse, utan att ”hälsa och krafter till arbete, äro de tjänligaste medel att förvärva sig både penningar och födan”. Därutöver vände han sig mot de nymodigheter som han menade spred sig via städerna: ”de självtagna tankesätt, som inritat sig hos stadsbor” att hustrun enbart skulle ”hedra mannen” med de tillgångar hon tog med sig in i äktenskapet ”låt vara hon för sin egen person vore den oskickligaste människa under solen”. Han sammanfattade med den retoriska frågan: ”Vad heder lägger väl en ungarl in därmed, att han gifter sig med svärföräldrarnas penningar, och får ett onyttigt vrak i hemgift?” Nej, skrev han, det var istället mannens ansvar att välja rätt tillkommande: ”en sedig och skicklig maka [...] en idog, arbetsam och tarvlig kvinna”, istället för ”ett rötägg, ett matvrak, som intet kan göra, men mycket förtära”.⁴⁹⁰

Det är uppenbart att författaren här vände sig mot en sorts utsvävande livsstil, präglad av lyxkonsumtion och nöjen, som vi redan sett exempel på i de manliga och kvinnliga motbilderna.⁴⁹¹ Män borde inte äkta kvinnor med en sådan livsstil. Istället förespråkades en hustru som – liksom maken – kunde arbeta och bidra till hushållets försörjning. Detta blir än tydligare längre fram i texten då mannen råddes att välja en maka, väl uppfostrad och till ”flit och anständiga slöjder från barnaåren hållen”.⁴⁹² Författaren utgick ifrån att äkta män hade ett försörjningsansvar, men det var inte exklusivt. Dels förväntades även män i andra positioner försörja sina nära, dels borde även hustrun bidra till försörjningen. Kvinnor som inte gjorde det kunde kallas rötägg.

Ett fiktivt frieri och efterföljande äktenskap beskrevs i ett par pamfletter från 1773 (se kapitel 3). I den första beskrevs äktenskapet i termer av att mannen skulle ge kvinnan sitt ”namn, kläder och föda”

i utbyte mot en omfattande markservice.⁴⁹³ En sådan instrumentell uppgörelse förkastades i den efterföljande skriften. Istället skulle hans ”rena kärlek [...] ömhet, högaktning och erkänsla” skapa ett så starkt band mellan honom och hustrun att hon ”arbetade flitigt [...] icke allenast i sitt hushåll, utan tog även del i mitt kall och sysslor”.⁴⁹⁴ Här framstår försörjning – kläder och föda – onekligen som det mannen erbjuder sin blivande hustru i äktenskapet. Samtidigt är det, precis som i föregående exempel, tydligt att även hustrun förväntades arbeta, i bästa fall både med sysslor i deras hushåll och med att bistå maken i det han sysslade med utanför hushållet.

Bland de texter som ingår i den här studien finns någon enstaka som verkar förfäktat en manlig familjeförsörjarnorm. I den lilla skriften *Moralisk afhandling om konsten att lefva lycklig i äktenskap* från 1807 förde författaren, F. Berg, en diskussion om makarnas respektive uppgifter i hushållet. Han inledde med att betona hur viktigt det var att både kvinnan och mannen var förståndiga. Visst kunde skönhet ha ett värde, skrev han, men en man borde främst söka en kvinna med ”ett gott och sunt förstånd”, ”en förnuftig vän, vars mogna omdömen om förefallande händelser, han gärna hör”. Likaså borde kvinnan söka en förständig man. Båda makarna borde också äga dygd. I det äkta livet, förklarade Berg vidare, hade mannen och hustrun var sin ”verkningskrets, likväl ledande till ett mål”. Han framhöll deras gemensamma ansvar för huset, men skrev också att mannen, mot bakgrund av det ”förhållande, vari han finnes till staten”, och som den som ”borde försörja sitt hushåll” hade en ”större krets, inom vilken han måste vara verksam”. Därför måste hans ”tid och krafter [...] till större delen uppoffras åt dess ämbete, eller åt det yrke, varmed han försörjer sig och de sina”.⁴⁹⁵ Hustruns verkningskrets var istället det ”husliga livet”. Författarens ideala par bestod av den ”arbetsamme mannen” som uppbjöd ”hela sin förmåga att förvärva det, som fordras till familjens underhåll” och den ”omtänksamma hustrun” som förstod att ”genom sparsamhet liksom öka mannens inkomster”.⁴⁹⁶ Här presenterades en bild av det äkta parets arbets- och ansvarsfördelning som åtminstone i vissa avseenden liknar de separata sfärer som ofta förekommer i tidigare forskning men författaren betonade

samtidigt likheterna mellan makarna. De skulle båda vara förståndiga och äga dygd.

Mannens ansvar för att försörja familjen tematiserades även i flera artiklar som publicerades i anslutning till riksdagsförslagen om ökad näringsfrihet för kvinnor år 1809 (mer om denna debatt senare i kapitlet). En skribent i *Journal för Litteraturen och Theatern* försvarade reformförslaget med en artikel fylld av satir. Han beskrev hur hans eget kön, männen, ”med styrkans rätt” satt sig ”i besittning av alla möjliga utvägar till förtjänst och uppehälle för det andra könet – ur det skenfagra skäl, att vi så mycket bättre skulle bliva i stånd att försörja det”. Här syftar han sannolikt på att män – genom lag och privilegier – givit sig själva större tillgång till näringar och egendom än kvinnor. Men, fortsatte han: ”Sedan vi en gång fått vad vi önskat, hava vi låtsat glömma villkoren för dess erhållande” och skrattar åt de svaga som vill få en ”skärv ur våra hårt tillslutna händer”. För dessa svaga grupper skull (det vill säga de oförsörjda kvinnorna) fanns nu ett förslag på bordet om ändrade regler. ”Vad!” utropade författaren med låtsad harm, skulle ”de stackars fruntimren [...] sättas i tillstånd, icke allenast att försörja sig själva, utan även sina män, och sålunda återställa naturens första ordning, som vår bekvämlighet och lättsinnighet förstört?” Nej, det skulle ju bli en revolution, konstaterade han, och det skulle i förlängningen kunna leda till att män ”slutligen nödsakas att uppfylla vår bestämmelse, och såsom goda och förståndiga makar bliva det andra könets värn och stöd”. Ironiskt drog han slutsatsen: ”En var ser väl att sådant icke bär sig, och att man därför på allt sätt behöver motarbeta det nya förslaget.”⁴⁹⁷ Andemeningen i inlägget var att det var skamligt att män – som hade makten över lagen – tillskansat sig fler och bättre rättigheter till inkomstgenererande sysslor än kvinnor med motiveringen att de bar ansvaret för familjens försörjning samtidigt som de sedan inte tog det ansvaret. Texten lyfte fram mäns försörjningsansvar som ideal men beskrev ett samhälle och en praktik där detta ideal inte uppfylldes.

Frågor om mäns och kvinnors försörjningsansvar och arbete kom även upp i diskussionerna om arvsrätt i riksdagen under 1800-talets första hälft, och där rådde oenighet både om hur verkligheten såg ut

och hur könsens arbete skulle värderas i förhållande till arvsrätten.⁴⁹⁸ På landsbygden ärvde döttrar fortfarande hälften så mycket som sina bröder. Förslag om att införa lika arvsrätt fördes fram redan vid 1809 års riksdag men trots diskussioner vid flera riksdagar ändrades inte lagen förrän på 1840-talet. Frågan diskuterades vid 1834 års riksdag och lagutskottet framhöll, som en av motiveringarna till förslaget om lika arvsrätt, att män och kvinnor arbetade lika hårt inom äktenskapet:

Uti det genom äktenskapet uppkomna bolag förena bägge makarna sina krafter, i ändamål att med gemensam omsorg arbeta för gemensamt väl. De dela med varandra ljust och ledt [ledsnad]; och då förbindelserna är lika och bördorna bäras gemensamt, synes en fördelning av inbördes rättigheter, vilande på en annan grund, icke stå att förena med äktenskapets väsende och de villkor däruti innefattas.⁴⁹⁹

Här betonas det gemensamma ansvaret och bägge makarnas arbete, men lagutskottet menade samtidigt att det fanns en grundläggande arbetsdelning mellan könen: ”Det är mannens plikt att anskaffa vad som fordras för makarnas och barnens underhåll, och hustruns, att det med sparsamhet och klokhet använda.”⁵⁰⁰ Här ser det ut som om utskottet skriver fram någon sorts familjeförsörjarmodell: mannen ska skaffa det som krävs för försörjningen medan kvinnans uppgift är att hushålla med det. Det är en arbetsdelning vi känner igen från delar av rådgivningsmaterialet och de könsideal som lyftes fram i kapitel 3. Men, betonade utskottet, i ”den jordbrukande klassen” (då fortfarande mer än åttio procent av landets befolkning)

hava vanan och behovet givit hennes [hustruns] skyldigheter en ännu större vidd. Det är icke nog därmed, att hon ensam måste sörja för barnens skötsel och uppfostran i deras spädningsår och ensam besörja den inre hushållningen; hon måste även delta i den yttre, och med sitt arbete bidra att förvärva det nödvändiga.⁵⁰¹

Mot bakgrund av kvinnans långtgående ansvar, särskilt bland bönderna, borde döttrar därför, enligt utskottet, arva lika som söner.

Ett par utskottsledamöter reserverade sig emellertid mot förslaget. En av dem, herr Strussenfeldt, menade att arvsrätten istället borde styras av könens olika behov. Enligt honom var gifta kvinnor överhuvudtaget inte i behov av någon arvsrätt eftersom det ”tillhör mannen att försörja hustru och barn”.⁵⁰² Trots att han framhöll att han inte ville lägga sig i det som han kallade en onyttig strid mellan mannens och kvinnans rättigheter, förklarade han att det fanns väsentliga skillnader i könens rättigheter och skyldigheter:

Försynen har anvisat dem vardera sin sfär, utom vilken ingendera kan träda, utan att i mer eller mindre mån uppoffra sitt värde. Den sfär, inom hvilken mannen rör sig, innefattar både det offentliga och enskilda livet, samt är således mycket vidsträcktare, än den kvinnan tillkommande, som endast utgöres av en inskränkt del utav det enskilda livets förhållanden; ty även inom en stor del av dessa måste mannen vara den härskande.⁵⁰³

Strussenfeldt betonade alltså, till skillnad från utskottet, könens skilda ansvarsområden och makens exklusiva försörjningsansvar. Debatten om lika arvsrätt och andra familjerättsliga frågor fortsatte under 1800-talet och många av argumenten som hördes i debatten kring sekelskiftet 1800 återkom även senare.⁵⁰⁴

Vi har sett att det fanns sammanhang i de samhällliga diskussionerna kring sekelskiftet 1800 då mäns försörjningsansvar problematiserades. Mannen beskrevs regelmässigt och självklart som försörjare, men samtidigt betonades ofta även hustruns insatser för försörjningen. Hon skulle alltid bidra med arbete inom ramen för sina huvuduppgifter, att sköta hem, hushåll och barn, men det kunde också, som lagutskottet skrev 1834, handla om att hon var med och skaffade det som var nödvändigt för hushållets försörjning genom arbete i den yttre hushållningen. Några få debattörer, som Berg och Strussenfeldt, kan läsas som att de förespråkade eller beskrev en ordning med mannen som den ende försörjaren, som familjeförsörjare.

Född genom sina kvinnfolk

Även om många texter betonade makarnas gemensamma ansvar för försörjningen och samhällsdebatten ofta utgick från att det var en viktig uppgift för mannen att försörja familjen, saknades inte beskrivningar av situationer då kvinnan ensam stod för sin och familjens försörjning. Det fanns dock inga debattörer som förespråkade en ordning med kvinnan som enda eller första försörjare, tvärtom beskrevs sådant som undantagstillstånd, som situationer fyllda av nöd och elände. Sofia Ling har uppmärksammat begreppet ”ensörjande” som användes om personer – män och kvinnor – som ensamma försörjde ett hushåll samt att begreppet implicerar att normen var två försörjare.⁵⁰⁵ Ling (för perioden 1650–1750) och Elin Hinnemo (för perioden 1760–1860) har även visat hur gifta kvinnor i kontakt med myndigheter kunde framhålla att de haft ansvar för och ibland ensamma försörjt barn, makar och andra släktingar.⁵⁰⁶ I det följande tar jag upp hur kvinnors ansvar som ensamma, eller huvudsakliga, försörjare lyftes fram i samhällsdebatten. Det skedde främst i diskussioner om ogifta mödrar och änkor utan ekonomiska tillgångar samt i kommentarer om gifta kvinnor som försörjde sina makar.

Den ogifta moderns försörjningssituation diskuterades i debatten om barnamord på riksdagarna 1778 och 1786. Den vanära som drabbade en ogift kvinna som blev gravid ansågs så svår att hon för att undkomma den kunde försöka hemlighålla sin graviditet och döda barnet när det föddes. Skam ansågs följaktligen som ett grundläggande motiv till barnamord och de reformer som infördes av Gustav III på 1770-talet handlade i princip om att ge ogifta mödrar möjligheter att undkomma den. När reformerna diskuterades i riksdagen lyftes emellertid även kvinnans ekonomiska situation fram som ett centralt motiv till brottet. Som den kunglige sekreteraren Johan von Engeström formulerade det i ett memorial 1778:

Skammen har likväl icke varit ensam vållande till alla barnamord efter lönskaläge. Nöden torde ock hava sin dryga del däruti. Ett fattigt

kvinnfolk har nogsamnt känt, huru svårt det varit att med sitt arbete förtjäna mera, än hon behövt till nödig utkomst för sig allena.⁵⁰⁷

Han framhöll svårigheterna för ogifta mödrar att försörja sig själva och sina barn och menade att männen ofta saknade den redlighet som krävdes för att erkänna faderskapet. För kvinnan väntade då ”svårigheten at ensam få draga största om ej hela tyngden vid barnets framfödande och uppfostran”.⁵⁰⁸ Mot den bakgrunden föreslog Engeström att lönskaläge skulle sluta betraktas som ett brottmål och istället behandlas som ett tvistemål där kvinnan kunde stämma mannen för att få underhåll. Underhållet skulle vara standardiserat och variera beroende på om mannen var ”arbetskarl” eller ”ståndsperson”. Engeström menade att detta skulle vara så kännbart för ”mankönet [...] i synnerhet arbetarna” att de skulle bli mer återhållsamma och – om de ändå gjorde en kvinna gravid – hellre skulle gifta sig med henne än betala underhåll.⁵⁰⁹ Att en ogift kvinna ensam skulle försörja ett barn ansågs inte bara i det närmaste omöjligt utan också moraliskt felaktigt. Fäderna skulle bidra, helst genom att äkta sin sängkamrat, annars med ekonomiskt underhåll.

Tankarna återkom vid riksdagen 1786. Carl Gustaf Ekmansson i prästeståndet menade att orsaken till barnamord varken stod att finna i ”fruktan för skam och blygd” eller ”något slags hat till ett menlöst foster”. Istället ”finnes huvudorsaken [...] uti kvinnans svårighet att bärga och försörja sig och barnet”.⁵¹⁰ Domprosten i Västerås, Johan Michael Fant, ansåg att männen kom undan för lätt vid lönskaläge medan den kvinnliga parten, som låtit ”sig av sin lusta och mankönets förförelser övervinnas”, både riskerade att förlora sin heder – ”som hon anser lika med sitt liv” – och ”förgås av yttersta nöd och elände, då hela tyngden av dess och barnets underhåll ligger henne ensam till last”. Fant ansåg att liv skulle sparas om mannen enligt lag blev skyldig att ”i allt med henne dela lika och bidraga till sitt och barnets underhåll”.⁵¹¹ Den ogifta moderns ekonomiska situation som ensamförsörjare beskrevs som omöjlig och många av debattörerna strävade efter lagändringar som skulle tvinga männen att dela ansvaret för

barnets försörjning med modern. Det togs ofta för givet att dessa kvinnor tillhörde allmogen och många antogs arbeta som pigor.

En annan grupp som var särskilt utsatta för fattigdom och försörjningsproblem var änkor, och uttrycket ”fattig änka” kunde under tidigmodern tid användas som fast uttryck med biblisk koppling. Det refererade inte alltid till fattig i strikt ekonomisk bemärkelse men användes ändå ofta för att peka på änkers ekonomiska utsatthet.⁵¹² Även änkor kunde emellertid förväntas försörja sig själva och sina familjer. Ämbetsmannaänkorna i debatten om kvinnors näringsfrihet 1809–1810 jämfördes ofta med hantverkaränkor som hade rätt att fortsätta sina makars verksamheter och med skepparänkor som hade tillstånd att utöva viss typ av handel. För förespråkarna var problemet inte att ämbetsmannaänkorna inte kunde eller ville arbeta, utan att privilegielagstiftningen hindrade dem från att göra det.⁵¹³ Men det förekom också driftiga och förebildliga änkor i debatten. Kryger tryckte ett (sannolikt fiktivt) brev i sin tidskrift *Den förnuftige fritänkaren* år 1767. Brevet sadades vara från änkan efter en kapten, som tio år tidigare lämnats ensam med ansvar för att försörja två små döttrar och sin gamla mor. Hon hade flyttat till Stockholm där hon levte relativt väl (på sin egendom) tills hon förlorat allt hon ägde i en eldsvåda och ett bedrägeri. Jag beslöt då genast, berättade hon i brevet, att ”försörja mig med mina händers arbete” och fick, tillsammans med sina döttrar, anställning på en silkesfabrik. Nu hade emellertid fabriken lagts ner och änkan blivit tvungen att, under pseudonymen ”Magdal. Sorgbunden”, skriva brev till en ”nådig fru” för att be om hjälp.⁵¹⁴ Kryger var fabriksförespråkare och hade säkert egna syften med historien, men dess huvudperson framstår ändå som ett dygdemönster i sina enträgna försök att ensam försörja sig själv och sina nära. Kaptensänkans förstahandsalternativ var att leva på sina egendomar men när det inte gick var hon beredd att (löne)arbeta för sitt uppehälle.

I David Nehrmans utläggningar av giftermålsbalken som citerats tidigare i det här kapitlet skrev han att makarna var skyldiga att hjälpa varandra om någon av dem blev fattig. Han syftade främst på egendom, men det kunde också gälla arbete. Ling lyfter i sin studie av kvinnors handel i Stockholm 1650–1750 fram exempel på kvinnor

som försörjde sina makar och visar att politikkollegiet förväntade sig att friska och arbetsföra hustrur skulle försörja sina sjuka makar.⁵¹⁵ Men detta gällde vid särskilda tillfällen; det var inte meningen att hustrun ensam skulle försörja sin make.⁵¹⁶ I en tidningsartikel från 1812 vände sig en anonym författare mot dem som var kritiska mot att kvinnor skulle driva värdshus. Han var av motsatt mening och ansåg att värdshuset helt och hållet skulle lämnas till kvinnokönet, inte minst för att manliga värdshusvärdar, enligt artikelförfattaren, utnyttjade sina hustrur och pigor. De blev ”icke annorlunda än såsom tjänstehjon åt en karl, som ofta blir en stor slyngel, när han icke har något att göra, men ändå blir väl född genom sina kvinnfolk”.⁵¹⁷ Författaren ondgjorde sig också över mäns begivenhet på fylleri vilket är ett tema som nu börjar dyka upp i olika sammanhang.⁵¹⁸ I en religiöst präglad, anonym skrift från 1813 med råd till dem som råkat i olyckligt äktenskap beskrevs ”en lat människa” som ett stort problem både för samhället och sina närmaste. En sådan människa kunde ”sitta bland dryckenskapsbröderna, taga dagen som han kommer, som man plägar säga, låta hustrur med barn sitta hemma och med bestänkta tårar äta sitt med bekymmer ihopskaffade bröd”.⁵¹⁹ En hustru kunde alltså befinna sig i en situation som ensamförsörjare om hon hade en lat och på fylleri begiven make, men den typen av män fördömdes tydligt i debatten.

Vissa menade att svårigheterna att försörja sig som ensam kvinna var större i de högre samhällsskikten än i de lägre. I en artikel i *Skrifter af Sällskapet för allmänne medborgerlige kunskaper* från 1794 skrev den anonyme författaren att ”ju högre ett fruntimmer är i anseende till stånd, ju hårdare är dess villkor, när hon är fattig”.⁵²⁰ Döttrar till bönder och torpare kunde, enligt författaren, ta tjänst hos en bonde och på så sätt föda sig med ”det yrke, som hennes föräldrar idkat”, det vill säga med jordbruksarbete. En hantverkardotter däremot, fick inte gå i lära hos en annan hantverkare för att med tiden bli ”mästarinna” och en handelsmans dotter kunde inte stå i hans bod med hopp om att en dag själv få burskap och driva handel på egen hand. Ännu värre var det, enligt författaren, för ämbetsmännens döttrar

som inte alls kunde ”inträda i deras faders yrken”. Flickor i dessa stånd kunde inte göra annat än att hoppas på att bli gifta:

Vad utväg är att ta? Att tjäna hos andra hela sin livstid såsom guvernanter, hushållerskor eller syjungfrur, är hårt och tungt; en sådan är ofta ansedd med förakt; och utom dess är ej sådana tjänster tillräckliga för hela den mängden av fattiga flickor, som finnes.⁵²¹

Författaren tycks dels mena att de sysslor och positioner som ansågs lämpliga för kvinnor från de sociala mellan- och överskikten inte var tillräckligt många, dels att de inte i längden var tillräckligt respektabla. Ensamförsörjning var alltså, enligt denna författare, särskilt knepigt för kvinnor som inte tillhörde allmogen.

I riksdagen 1809 föreslogs ökad näringsfrihet för kvinnor och då fördes också debatt i pressen. I *Dagligt Allehanda* recenserades en av de texter som förespråkade kvinnlig näringsfrihet av en anonym recensent som signerade sin artikel med ”Medborgare”. Han menade att de kvinnor som omtalades – ämbetsmäns änkor och oförsörjda döttrar – kunde försörja sig med sådant de kunde söka tillstånd för (se mer nedan). De borde också med sin ”bättre uppfostran” kunna ”erhålla, framför andra, tjänst hos de flesta folkeklasser, varigenom åtminstone elände undvikes”. Om de inte orkade arbeta, fanns ”ju fattiginrättningarna att tillgå för dem, lika väl som för de andra av kvinnokönet”.⁵²²

”Medborgares” inlägg var uppenbarligen kontroversiellt, för det skapade en våg av inlägg med motargument som publicerades i olika tidskrifter, ofta i form av satir. Ett av dem som jag redan nämnt, i *Journal för Litteraturen och Theatern*, lyfte bland annat fram svårigheterna för kvinnor med ”bättre uppfostran” att tjäna hos andra; tjänandet medförde en underordnad ställning som inte lämpade sig för deras uppfostran. Han raljerade: ”huru lycklig ska hon icke vara, att varje ögonblick behöva lämpa sig efter en annans nycker [...] att för varje liten försumlighet erinras om den lätthet varmed hon ersättes!”⁵²³ Och fortsatte i ironisk ton att peka ut att vissa sysslor ansågs ovärdiga för denna grupp kvinnor:

Jag vill ej nämna den lycka, som väntar ett fattigt fruntimmer, som nödsakas att taga pigtjänst. Huru lätt ska hon icke trotsa den opinion, som, ehuru orätt, vid en del lägre hushållsförrättningar följer en viss missaktning! I det första vattenämbar hon bär, ska hon bära en portion av själva glömskans flod, som på en gång ska dränka minnet av vad hon fordom varit.⁵²⁴

I princip alla inlägg i debatten vände sig mot ”Medborgare” och debatten mellan honom och hans kritiker tydliggör hur nära sammantvinnade frågor om arbete, kön, äktenskap och social ställning var. Å ena sidan framhöll somliga att männen – som lagstiftare – borde ge kvinnor rimliga förutsättningar för att försörja sig på egen hand. Å andra sidan argumenterade många för höjda löner för statliga tjänstemän, så att de skulle ges rimliga förutsättningar för att gifta sig, försörja hustru och barn samt försäkra sig om att de efterlevande inte skulle hamna på bar backe när de dog.

Frågorna om kvinnors näringsfrihet och tjänstemännens löner satt ihop på flera sätt. Om tjänstemän hade för dåliga löner kunde de inte gifta sig. Då skapades en större grupp ogifta kvinnor med ”bättre uppfostran” som behövde försörja sig helt på egen hand. Dessa kvinnor borde – enligt flertalet debattörer – ges tillträde till fler yrken och sysselsättningar.⁵²⁵ Men, undrade vissa, kanske skulle det minska deras vilja att gifta sig. Dessa samband kom också upp i debatten, i form av satir. En debattör menade (på skämt) att bästa sättet att slippa reformer på näringsområdet var att ingen gifte sig. Då skulle ingen efterlämna änkor och barn

och således inga behövande, och om inga behövande gives, så uppkommer ingen uselhet, och om ingen uselhet uppkommer, så behövs också inga anstalter till dess avhjälpande. [...] Att för framtiden utrota alla fattiga änkor och fruntimmer, för att slippa omsorgen om deras uppehälle är en utväg, säkert lika ofelbar, som den att rycka ut tänderna, för att slippa tandvärk.⁵²⁶

Inlägget framstår som ett exempel på det Anna Gustafsson kallar textuell ironi som syftar till att visa att något var irrationellt.⁵²⁷

Tre dagar senare, i *Stockholms Posten*, varnade en annan författare (i satir) för kvinnor:

Kvinnokönet är ett farligt kön. Man må säga vad man vill om förbarmande emot änkor och faderlösa barn; men änkor och faderlösa döttrar kan man aldrig hålla nog på avstånd. De insmyga sig så lätt i hjärtat och näringarna, och verka på intetdera stället annat än oro och intrång.⁵²⁸

De som höjde sina röster i pressen höll, med några få undantag, med om de problembeskrivningar som gjordes av kvinnors försörjningsproblem och ställde sig positiva till de förslag om näringsfrihet för kvinnor som framfördes i riksdagen.

I de texter som studerats här tillskrevs kvinnor förvisso ansvar för sin egen och sin familjs försörjning men att en kvinna ensam skulle stå för försörjningen beskrevs som en undantagssituation. Orsaken kunde vara att hon blivit änka, att hon blivit mor utan att vara gift, att hon var vuxen och måste försörja sig själv eller att hennes make inte bidrog till försörjningen. Oavsett skäl framställdes dessa kvinnors situation som beklaglig; det ansågs i allmänhet svårt för en kvinna att ensam försörja en familj. Men de beskrevs aldrig som helt utblottade passiva offer för omständigheterna eller som personer som endast var i behov av ekonomiskt stöd från myndigheter eller andra. Underlaget är inte så stort, men i de exempel som ges beskrevs istället kvinnor som tog tag i sin situation och klarade sin försörjning, även om det var svårt. Den förebildliga änkan i Krygers tidskrift flyttade till staden och var – trots att hon sannolikt tillhörde ett högre samhällsskikt – beredd att försörja sig och sin familj med sina händer. Även om kvinnor som ensamma fick försörja sina familjer ansågs beklagansvärda, framstår det som en självklarhet i debatten att kvinnor arbetade och tog ansvar för sin egen och familjens försörjning.

Lämpliga utvägar för kvinnokönet

Om nu kvinnor, som ogifta eller änkor, skulle försörja sig själva eller – som gifta – bidra till hushållets försörjning genom ett inkomstbringande arbete utanför hemmet, vad skulle de då göra? Vad tilläts de göra? De frågorna, med fokus på kvinnor i städernas sociala mellanskikt, diskuterades intensivt i riksdagen 1809–1810 och i press, pamfletter och andra trycksaker under samma år. Diskussionen ger inblick i vad kvinnor haft tillstånd att göra innan dess, men också hur vissa debattörer ansåg att kvinnors verksamhetsfält borde utvidgas. I debatten kopplades dessa frågor också samman med frågor om giftermål och gifta kvinnors samhällsuppgifter – eller deras ”ämbeten i staten” som det kunde heta på 1790-talet.⁵²⁹ Utgångspunkten för följande avsnitt är debatten 1809–1810 i riksdagen och pressen, samt några tidningsartiklar och notiser som publicerats i *Skrifter af Sällskapet för allmänne medborgerlige kunskaper* och *Inrikes tidningar*.⁵³⁰

Innan jag går in i diskussionerna ska något sägas om vad som hände i riksdagen hösten 1809 och bakgrunden till reformförslagen. I oktober inkom två förslag om att utöka kvinnors rätt att bedriva näring, ett från borgarståndet och ett från riddarhuset. Förslagen remitterades till allmänna besvärs- och ekonomiutskottet som formulerade ett förslag som sedan diskuterades i de olika stånden. Eftersom förslaget rörde borgerliga näringar ansågs borgarståndets mening väga tungt och därför inväntade de andra stånden deras ställningstagande. När borgarståndet med vissa modifieringar ställde sig bakom förslaget följde de andra stånden efter och expeditionsutskottet skrev ett förslag från ständerna riktat till Kunglig Maj:t. Det bifölls i april 1810 och ledde till en begäran om att en förordning skulle utfärdas i enlighet med förslaget. Förslaget hade alltså bifallits i alla beslutande instanser men här tog det ändå stopp. Enligt Gunnar Qvist berodde det inte på något motstånd mot kvinnors näringsverksamhet utan på att regeringen tyckte att frågan låg för nära andra frågor som också behövde lösas. Kommerskollegium ansåg att den hörde samman med frågorna om allmän näringsfrihet och de löstes inte förrän i 1846 års förordning om fabriker och hantverk och 1864 års förordning om

allmän näringsfrihet.⁵³¹ Trots att både riksdagen, de flesta rösterna i pressen och kungen ville ge kvinnor ökad näringsfrihet redan vid 1809–1810 års riksdag kom det alltså inte till stånd förrän med de allmänna lagförändringarna i mitten av 1800-talet.

Utgångspunkten för riksdagsförslaget var en problembeskrivning där man framhöll kvinnors, särskilt ämbets- och tjänstemäns fattiga änkers och oförsörjda döttrars, problem att hitta lovliga och lämpliga sätt att försörja sig. Innan allmän näringsfrihet infördes på 1860-talet var näringarna genomreglerade. För att bedriva hantverk och handel behövdes tillstånd, i städerna krävdes burskap. Inom hantverket fanns en fast utbildningsgång, från lärling till gesäll och mästare och först som mästare kunde man få burskap. Manufakturerna var undantagna från dessa regler och fick tidvis uppmuntran och stöd. I princip vem som helst med kapital kunde ansöka om att få starta och driva en fabrik och för dem som arbetade där fanns inte samma krav på utbildning som inom hantverket. Kvinnor kunde – som änkor och döttrar till handlare och hantverkare – förvalta hushållets närings-tillstånd och driva verksamheten men de kunde inte själva söka och få burskap. I Sverige kunde kvinnor inte heller följa den formella skråutbildningen och bli hantverksmästare. Men gifta kvinnor och döttrar kunde arbeta, och arbetade, bland annat inom sina makars och faders hantverks-, manufakturs- och handelsverksamheter.⁵³²

Det fanns en rad specialregler som öppnade vissa branscher för olika grupper av kvinnor. Kvinnor kunde söka och få tillstånd att bedriva minuthandel (mångleri) och krognäring. Enligt Stockholms handelsreglemente från 1749 kunde ”kvinfolk, som ägt gott namn och rykte” men saknade försörjning få magistratens tillstånd att ”med varjehanda krams försäljande sig försörja”, det vill säga att bedriva det som kallades för nipperhandel.⁵³³ Andra förordningar gav skepparänkor och änkor efter tjänstemän tillgång till vissa näringar och ”fattiga änkor och värnlösa kvinnor” kunde bland annat få sälja tobak och stöpa ljus för avsalu.⁵³⁴ Kvinnor kunde alltså få behovsprövade tillstånd för att idka viss inkomstbringande handelsverksamhet och de skulle, i möjligaste mån, också skatta för sin verksamhet och bidra till borgerskapets gemensamma utgifter.⁵³⁵

Nu till debatten. Förslagen om näringsfrihet för kvinnor år 1809 utgick ifrån att dessa behovsprövade specialtillstånd var otillräckliga. Motionärerna i borgarståndet, grosshandlarna Berndt Santesson och Niclas Malm, menade, i ett memorial den 12 oktober, att kvinnor borde ges rätt att arbeta för sin försörjning ”utan hinder av handelsreglementet eller skråförfattningar”. Ett av deras inledande argument (med tydlig katedralistisk klang) var att kriget och bristen på arbetare skapade en risk för att rikets jord skulle ligga ”ouppbrukad”. Om kvinnor fick bedriva näring utan begränsningar skulle män frigöras för arbete i jordbruket samtidigt som många ”änkor och faderslösa flicko-barn” kunde försörja sig genom sitt arbete.⁵³⁶ Drygt två veckor senare lämnade friherre Per Adolf Fock och herr Carl Fredrik Stråle in sitt memorial i samma ärende. Som föreståndare för Stockholms fattigvård menade de sig ha god inblick i hur svårt det var för kvinnor att försörja sig och de framhöll att fattigvården var otillräcklig. ”[D]e flesta av de naturligaste vägar för ovannämnde personer [änkor av alla stånd med deras barn] att söka sitt uppehälle genom egen flit, äro för dem tillstängda”, menade de. Dessa hinder borde undanröjas så att kvinnor ”sättas i tillstånd att genom flit och omtanke förskaffa sig tillräcklig bärning, samt tymedelst undvika nöd och elände”.⁵³⁷ Som förslag lämnade de in en anonym pamflett som kommit från trycket strax innan. Den hade titeln *Några ord om nödvändigheten, att, utan hinder av skrå-författningarna, medgiva lämpliga utvägar för kvinnokönet och i synnerhet ämbets- och tjänstemäns samt andra ståndspersoners torftiga änkor och oförsörjda döttrar.*

I skriftens inledning uppmanades den pågående riksdagen att, i väntan på en mer allmän näringsfrihet, uppmärksamma frågan om ”tillräckliga och lämpliga försörjningsmedel för torftiga personer ibland kvinnokönet”. ”[O]bemedlade ämbets- och tjänstemäns änkor och oförsörjda döttrar” var enligt den anonyma författaren särskilt vanlottade.⁵³⁸ En uppräknning av de specialtillstånd som fanns ledde till slutsatsen att de var för få och för begränsade samt att vissa kvinnor – exempelvis de som helt saknade tillgångar – inte kunde bedriva de verksamheter de möjligen kunde få tillstånd för. Fler näringar behövde följaktligen öppnas för kvinnor.

Författaren menade att det fanns borgerliga hanteringar som ”med lätthet kunna bestridas av kvinnokönet, och några, vilka naturligen borde detta kön tillhöra”.⁵³⁹ Han ansåg att kvinnor borde tillåtas att bedriva skräddarhantverk, linnevävnad, snörmakar- och sockerbagerihantering, bagar- och bryggerinäring samt skomakeri.⁵⁴⁰ I vissa fall – som när det gällde skrädleri – framhöll han att arbetsföra karlar hellre borde göra annat: att sitta med synålen passade inte för karlar.⁵⁴¹ I andra fall handlade argumenten mer om att sysslorna, som författaren uttryckte det, hade ”nära likhet med vanliga hushållsgöromål” vilket gjorde dem särskilt lämpliga för kvinnokönet.⁵⁴² Ibland hänvisade författaren till erfarenheten. I vissa mindre städer hade bagar- och bryggerinäringarna fått bedrivas av ”personer, som därå icke använt läro- och tjänsteår och däribland [...] torftiga kvinnor”.⁵⁴³ När det gällde skottillverkning menade han att man

nyligen med nöje sett kvinnspersoner av både bättre och sämre villkor sysselsätta sig med skoarbetens förfärdigande och, efter ganska kort tids handläggning, däruti förvärva sig den övning, att deras tillverkningar av skor, särdeles för fruntimmer och barn, befunnits jämgoda med dem, som av tillärda arbetare åstadkommas.⁵⁴⁴

Författaren framhöll också att ”nådegåvor”, som änkepensioner och fattigvård, inte räckte. Istället behövdes ”en skäligen näringsfrihet” så att de nödställda kvinnorna kunde försörja sig ärligt ”genom eget bemödande och egen omtanke”. Den ”trevliga och rådiga kvinnan” skulle ”ej betagas den på naturlig billighet grundade rättighet, att genom eget arbete ostörd förskaffa sig en tarvlig bärgning”. Han fortsatte med att ”[k]vinnokönet saknar ej skicklighet, arbetsamhet och ihärdighet i sådana företag, som instämma med dess håg, behov eller intresse”. Enligt författaren var den tid kommen, då det för lagstiftarna ”återstår endast, att ett fritt utrymme öppnas för dess verksamhet och industri”.⁵⁴⁵ I skriften, som alltså lades fram som förslag på riddarhuset, beskrevs kvinnor i positiv mening som arbetsamma och skickliga och att de skulle få arbeta för sin försörjning formulerades som en naturgiven rättighet.

Liknande förslag hade framförts i pressen redan på 1790-talet, bland annat i ”Om vissa sysslor och göromål i samhället, som kunde vara kvinnokönet tillhöriga” från 1794. De sysslor och göromål som den anonyme artikelförfattaren då rekommenderade var i korthet läkarsysslor och apotekarnäringar, allt skrädleri, alla hantverk som kvinnorna själva ville utöva och all handel ”så väl *en gros*, som i minut”. Han föreslog också att medicinsk utbildning inrättades ”för fruntimmer”, att döttrar skulle få gå i lära hos sina hantverkande eller handlande fäder och därefter själva kunna få burskap, samt att pojkar skulle förbjudas som lärlingar inom skraddaryrkena så att kvinnor med tiden helt skulle ta över den professionen. Författaren hänvisade vid flera tillfällen till könets skilda natur. ”Fruntimrens större känslfullhet” skulle göra dem till ”ömmare läkare”, deras mer förfinade smak skulle ge riket vackrare kläder och de skulle själva kunna välja att utöva de hantverk ”som bäst vore passande för deras svagare krafter, och lämna de tyngre åt mankønet”.⁵⁴⁶

Att somliga sysslor – som sömnad och vissa typer av upppassning – hellre skulle utföras av kvinnor än av män har betraktats som en typiskt kameralistisk ståndpunkt. Inom kameralismen ansågs allt som drog arbetskraft från det fysiskt krävande jordbruket vara förkastligt och sådana åsikter var vanliga i den svenska debatten.⁵⁴⁷ En tidningsartikel från 1797 lyfte fram behovet av arbetade händer i jordbruket som äntligen erkänts som den ”första av alla näringar [...] på vilken hela den övriga hushållsbyggnaden bör uppresas”.⁵⁴⁸ Den anonyme författaren ondgjorde sig över lagar som hämmade produktiviteten i riket. Det berodde inte bara på folkbrist, menade han, utan även på att den jordbrukande befolkningens barn lämnade landsbygden och rikets huvudnäring. Det var också brist på tjänstefolk vilket fick författaren att kritisera ståndspersoner med stor betjäning:

Det gives familjer som hålla hovmästare, kammartjänare, frisörer, kockar, jägare, taffeltäckare, lakejer, kuskar, spannriddare, portvaktare, m.fl., och större delen av dessa personer, är tagna från landet, eller som det samma är, jordbruket. – Till matlagning, bordets servering och upppassning, synes åtminstone det andra könet kunna göra samma

nytta, – fat- och tallrikshanteringen tyckes höra dem till, och ett glas vin iskänkt av en snygg och välklädd flicka, synes kunna drickas med även så god smak, som av en lakej, vilken förlupit plögen och sin far.⁵⁴⁹

Att som ståndsperson anställa ”rätt” kön för olika arbetsuppgifter (kvinnor för matlagning och uppässning, män för jordbruksarbete) formulerades sedan som en fråga om patriotiskt nit, även det helt i linje med kameralistiska grundtankar.⁵⁵⁰ Liknande resonemang fördes i en tidskrift från 1812 där en anonym författare skrev att män aldrig borde ”få nyttjas som uppässare inomhus”. De skulle istället ”användas till sådana yrken, som bättre anstå dem, och som kvinnfolken icke kunna uträtta”. Även här hänvisades till bristen på ”karlar vid jordbruket” men författaren menade också att män var mer begivna på fylleri och lättja än kvinnor: ”Av kvinnor ser man likväl sällan varken lösdrivare eller så många lata.”⁵⁵¹

I en positiv anmälan av *Några ord* ... kommenterade en anonym författare att skriften föreslog en rad sysslor som borde ses som ”fruntimmersbefattningar” genom sin ”egenskap av hushållsgöromål”. Samtidigt lade han till att det inte kan förnekas att ”ännu flera hanteringar finnas, som fordra vida mindre kroppskrafter än till ex. grövre klädtvätt, varmed dock vanliga fattiga kvinnor sysselsätta sig”. Recensenten menade bland annat att ”fruntimmer” kunde ägna sig åt boktryckeri och sättning, som var ”lätt och snyggt arbete”.⁵⁵² Redan vid denna tid uppmärksammades alltså att kvinnor – i de lägre samhällsskikten – utförde tungt kroppsarbete.

Även om debatten dominerades av dem som var positiva till kvinnors näringsfrihet, förekom en del kritiska röster. År 1794 publicerades en kommentar i *Skrifter af sällskapet för medborgerlige kunskaper* till artikeln om kvinnors sysslor från året dessförinnan. Författaren inledde med att berömma den tidigare artikelförfattarens ambition att ”med patriotisk värme tala för denna vördnadsfulla hälft av mänskosläktet”.⁵⁵³ Han sade sig också hålla med om grundtankarna att bättre odla ”fruntimmrens snille” och informera dem om deras rättigheter. Men, menade han, detta måste ske med försiktighet så att ömheten om kvinnokönets rätt att bedriva näring inte

drar fruntimren ifrån sina angelägnaste göromål inom hushållet, och såmedelst betar hela samhället den nödiga tillsynen vid späda barnens ans och uppfostran: den kloka och oavbrutna tillsynen inom huset: och den ledighet i deras hjärtan från politiska tvister och bekymmer, som så väl kommer oss till gagn att stilla våra av allmänna göromål stundom upprörda sinnen och ingjuta lugn, tröst och rådighet i våra själar.⁵⁵⁴

Författaren framhöll alltså vikten av det arbete kvinnor gjorde med att ta hand om barnen och skapa ett hem där mannen kunde vila från sin verksamhet i offentligheten. Hans bild går i linje med ideologin om separata sfärer men han förankrade denna arbetsdelning i det förflutna när han menade att det fanns en fara i att ”företa en huvudsaklig ändring uti den delning av göromålen könen emellan, vilken själv naturligast synes ha jämkat sig; de finns uti sakens natur, samt av en mångårig sed och erfarenhet”.⁵⁵⁵

Författaren diskuterade sedan vilka sysslor han ansåg var lämpliga för kvinnor. Han tyckte inte att de passade som läkare, bland annat eftersom det krävde långvariga studier och kroppslig och mental styrka att genomföra amputationer. Däremot kunde kvinnor gärna fungera som läkarbiträden och delta i omsorgen om sjuka och skadade. När det gällde skrädarprofessionen tyckte han att det räckte om kvinnor fick syssla med skrädleri för kvinnor och barn. Om de även skulle arbeta med kläder för män kunde det, enligt författaren, uppstå oönskade intima situationer och kanske även olämpliga sexuella relationer. Författaren menade vidare, med hänvisning till 1720 års skråordning, att alla hantverk redan var öppna för kvinnor, men att det var föga känt. Han skrev att denna okunskap ledde till att fruntimmer lät sig jagas som bönhasar ”ehuru de likväl blott berömligen och ärligen genom handslöjd gagna sig och samhället”. Därför borde deras friheter klargöras i en publikation som ärligen skulle kungöras från predikstolarna.⁵⁵⁶

Handel kunde, enligt författaren, bedrivas av både fruntimmer och karlar. Det visades genom att många änkor fortsatte sina avlidna makars handelsverksamheter och av de särskilda tillstånd som kvinnor

kunde få. Han räknade sedan upp en rad andra verksamheter som kvinnor deltog i, tillsammans med sina makar eller fäder:

Härförutan är ju bekant, att hustrurna delta med sina män i bestridandet av vissa handelsgrenar, såsom slaktare och fiskköpare vid kött- och fisk-försäljningen. Trädgårdsmästarnas hustrur med grönsaker, skomakarens hustru i skoporten, och så vidare. Ävensom änkor eller döttrar sitta uti försäljningsbodas, såsom läder-minut-försäljning, snus- och tobaksbodas, klädstånd, med flera. De ringare kvinnor åter kunna få försörja sig med mångleri och kringbärande av varjehanda frukter och matnyttiga varor. Uti förra tiderna såg man, och kanske även för det närvarande får se i Stockholm, fruarna själva stå uti siden- och klädeshandelsbodas, samt med heder och anständighet föryttra varorna. Ja, vi kan uppte svenska exempel på fruntimmer, som både hållit handelsboken på sitt kontor och själva avslutat många betydande handelsaffärer.⁵⁵⁷

Den anonyme författaren avslutade sin framställning med att påpeka att den ”rätta orsaken” till att kvinnor inte bedrev näringsverksamhet egentligen inte var brist på tillstånd, utan brist på kunskap om regelverket, brist på ”tilltagsenhet” och brist på kredit.⁵⁵⁸

Även om författaren inledningsvis påminde om att kvinnors huvuduppgift var att ta hand om barn och hem, grundades hans kritik av förslagen som framfördes i tidskriften 1794 inte i argument om att kvinnor inte borde arbeta utanför hemmet. Tvärtom beskrev han kvinnors näringsverksamheter i mycket positiva termer: det gagnade både dem själva och samhället. I hans verklighetsbeskrivning var det istället okunskap och brist på kapital och initiativförmåga som hindrade kvinnor från att bedriva näring. Han var också tydlig med att kvinnor helst skulle verka i biträdande roller och såg – till skillnad från en del andra i debatten – inga problem om kvinnors verksamheter var helt beroende av fäder, makar eller tillståndsgivande myndigheter.

I riksdagen ledde förslagen om näringsfrihet för kvinnor också till diskussioner. De flesta som tog till orda argumenterade för förslaget.

Huvudargumenten var ekonomiska. Kvinnor behövde fler legala sätt att försörja sig för att undvika nöd och fattigdom, vilket även skulle spara in på fattigvård och frigöra manlig arbetskraft till jordbruket. Vissa betonade också att kvinnors lägre löner skulle leda till lägre priser och gynna konsumenterna.⁵⁵⁹ Men det var också vanligt med ideologisk argumentation. Bättre möjligheter för kvinnor att bedriva näring kunde beskrivas som något detta ”köns behov kräver, samt mänsklighet och rättvisa påvisa” och att kvinnor ”ej bör betagas den på naturlig billighet grundade rättighet, att, genom ett fritt användande av sin arbetsförmåga, bidra till sin bärning”.⁵⁶⁰

Motståndet formulerades däremot aldrig ideologiskt eller med hänvisning till att kvinnor saknade behov att försörja sig med eget arbete. Motargumenten skedde istället med grund i en beskrivning av verkligheten där kvinnor antingen redan hade tillräckligt med möjligheter till försörjning och behovet av näringsfrihet därför inte var så stort eller med hänvisning till de handels- och hantverksintressen som skyddades av skrå- och privilegielagarna. Delar av artikeln i *Skrifter af sällskapet för medborgerlige kunskaper* från 1794 som nyss refererats utgör exempel på det förstnämnda. Ett annat är när borgmästare Landgren framhöll i borgarståndet att kvinnor sällan nekades tillstånd att försörja sig med sina händer vilket enligt hans mening innebar att en generell näringsfrihet för kvinnor inte skulle göra någon större skillnad i praktiken.⁵⁶¹ En annan riksdagsman, kapten Lindgren, var än mer konkret när han förklarade att det i Stockholm, förutom de som hade tillstånd, ”över 1 000 sådana personer [kvinnor utan tillstånd] finnas, som, var för sig idka åtskilliga slags handels- och hantverksmannayrken”. Enligt Lindgren lagfördes de inte för intrång i andras verksamheter trots att det fanns grund för det i lagen. Om dessa kvinnor skulle få näringsfrihet och därmed tvingas skatta för sin verksamhet, innebar det enligt Lindgren en avsevärd försämring för dem. Därför var han emot förslaget.⁵⁶²

Herr Norling, även han ledamot i borgarståndet, var en av dem som snarare såg faror för handlare och hantverkare med en alltför långtgående näringsfrihet för kvinnor. Enligt hans mening skulle inte hantverket kunna existera ”utan bibehållandet av den motsva-

rande friheten, att utan intrång få idka den näring för vilken de böra utgöras”. Mot den bakgrunden fruktade han att ”stora oordningar skola inträffa, om den föreslagna friheten för kvinnokönet icke varder inskränkt inom sina vissa och nödiga gränser”.⁵⁶³ Denna balansgång återfinns också i allmänna besvär- och ekonomiutskottets utlåtande i frågan som återgavs i borgerskapets protokoll i januari 1809.

Å ena sidan klargjorde utskottet att de på ett principiellt plan skulle vilja ställa sig bakom förslaget och att en ökad näringsfrihet för kvinnor skulle kunna rädda många familjer från fattigdom:

Så hade utskottet väl önskat, att utan villkor och till hela dess vidd kunna bifalla de härom angivna memorialer och förslag, såsom åsyftade utvidgade tillfällen för den behövande delen av detta kön att använda sin omtanke, förmåga och verksamhet på sådana yrken vilka naturen synes hava hellre velat överlämna uti dess än mankönets händer, och genom friheten av vilkas utövning många familjer till äventyrs torde kunna räddas från eländets och nödens gruvliga belägenhet eller från lastens och förförelsens bana.⁵⁶⁴

Å andra sidan konstaterade de att friheten måste föra med sig skyldigheten att betala skatt och avgifter; annars skulle kvinnornas näringsfrihet hota de privilegierade hantverkarna och handlarna:

men om det å ena sidan för utskottet utgjort en öm omsorg att, medelst föresläende av sådana författningar, vilka lämna öppen utväg för torftiga kvinnor till fritt begagnande av deras arbetsförmåga, bidra till dessa nödställda varelsers bärgning och välfärd, hyser utskottet likväl å andra sidan den övertygelsen, att näringsfriheten icke kan utvidgas, utan med villkor av deltagande i de utskylder och onera, som hantverks- och näringsidkare i städerna måste vidkännas, så vida rättvisa och billighet skall bibehållas och mångfaldige medborgare icke ska störtas i oskyldigt lidande och fattigdom.⁵⁶⁵

De potentiella inskränkningarna i borgarnas privilegier var också orsaken till att de andra stånden inväntade deras ställningstagande

i frågan. Efter en lång diskussion i borgarståndet den 15 januari 1810 avgjordes saken med votering. Förslaget bifölls med ett par viktiga modifieringar: kvinnor som bedrev näring skulle inte få anställa män, och deras näringsfrihet skulle upphöra om de gifte sig. Trettiofem ledamöter röstade för förslaget, tolv röstade emot.⁵⁶⁶

I riksdagsdiskussionerna om kvinnors näringsfrihet 1809–1810 argumenterade flertalet ledamöter för en lagändring. Alla fyra stånden ansåg att kvinnor, särskilt ogifta kvinnor och änkor i städernas sociala mellanskikt, behövde fler legala möjligheter att försörja sig med eget arbete. En lagändring förutsattes gynna dessa kvinnor och deras familjer, avlasta fattigvården och skapa en könsarbetsdelning som ansågs vara mer ekonomiskt gynnsam för riket som helhet. Samtidigt var det viktigt att en sådan arbetsdelning inte gick för långt, så att den gick ut över det som beskrevs som kvinnors huvudsakliga uppgift i samhället: att ta hand om barn och hem. Samhällets könsarbetsdelning, här konkretiserad i frågan om kvinnors näringsfrihet, var uppenbarligen en politiskt och ekonomiskt relevant fråga, inte bara för de privilegierade borgarna och för enskilda individer och hushåll utan också för riket som helhet.

Könsarbetsdelningen kunde också ges moraliska dimensioner. Det fanns debattörer som lyfte fram sedlighet som en faktor när det gällde vilka sysslor som passade kvinnor, men inga debattörer hänvisade till normer som placerade kvinnor i hemmet med enbart husliga sysslor. Andra framhöll en viss könsarbetsdelning som mer patriotisk än annan. De ideologiska inslagen i diskussionerna handlade i grunden om rättvisa: många skrev att kvinnor tidigare behandlats orättvist och att det var hög tid att ge dem deras naturliga rätt att arbeta så att de lättare kunde försörja sig själva. Detta tema i debatten kan kopplas till upplysningen och ingick i en europeisk tanketradition som bland annat syntes i samband med franska revolutionen. I den svenska debatten återkom den i flera olika sammanhang både före och efter den omvälvande riksdagen 1809.⁵⁶⁷

Debatten om kvinnors näringsfrihet 1809–1810 behandlade framför allt kvinnor i städer och sociala mellanskikt. Ibland kommenterades även andra kvinnors arbete i pressen. I en artikel i *Inrikes Tidningar*

från 1766 menade en anonym författare att ”folkbristen” skulle bli mindre kännbar om ungdomar började arbeta tidigt och alla arbetare gjorde det som passade deras ålder och kroppsstyrka. Dessutom borde ”kvinnsfolken [...] även mera vänjas vid de starkare sysslorna, än hittills skett”, särskilt där de är fler ”till antalet än karlarna, eller ock av mera hälsa och krafter än de sistnämnda”. Han berättade sedan att han under en nyligen gjord inrikesresa sett att dessa principer användes vid bergverken. I åtskilliga koppar- och järngruvor, i Värmland och Västmanland men också i Dannemora i Uppland gick ”kvinnsfolk [...] till lika så tunga arbeten som karlarna”. Han berömde ”hovjunkaren Swab” vid Ädelfors som inte bara lärde upp små gossar, utan också små flickor, till att sortera olika malmsorter och han uppmuntrade dem genom att själv ge dem dricks. De är ”verkets egna arbetares barns” och deras förtjänster var, enligt författaren, till stor hjälp för föräldrarna. Dessutom hade det fördelen att ”direktören lär känna arbetarna från ungdomen” och därför bättre kan ”använda dem till de arbeten, för vilka de finnas bäst fallna”.⁵⁶⁸

Drygt tjugo år senare hittar man en notis i samma tidning som berättar att pigan Eva Mattsdotter i Storkyrö socken i Vasa belönats med en silverkedja av Kungliga Patriotiska Sällskapet för att hon ”utan andras biträde, själv uppbrutit och uppodlat, samt med stengärdesgård hägnat någon åkerjord, samt uppbyggt nödiga hus på Malkamäki nybygges ägor”. Belöningen hade delats ut av landshövdingen ”uti en talrik samling sockenbors närvaro [...] med föreställning och uppmuntran till de närvarande, att av ett så berömligt efterdöme vinnlagga sig mera än förut om jordens uppodling och andra nyttiga företaganden i lanthushållningen”.⁵⁶⁹ I notisen påpekades alltså det berömliga i att en ogift kvinna på egen hand ägnat sig åt nyodling och byggt sig ett hus, samt hur hon för detta framhållits som ett föredöme för sina grannar.

Vilka slutsatser kan dras om inställningen till kvinnors arbete ur dessa diskussioner? Först är det viktigt att notera att det varken i förslagen eller diskussionen uttrycktes några åsikter om att kvinnor inte borde arbeta. När det gäller konkreta sysslor fanns det egentligen inga inskränkningar. Kvinnor ansågs kunna arbeta, och sades arbeta,

inom de flesta områden. Särskilt lämpade ansågs kvinnor vara för verksamheter som, enligt debattörerna, låg nära deras arbete i hushållet, som sömnad och skrädleri och bakning. Men också helt andra sysslor, som sådana som förekom på ett tryckeri eller inom vården, kunde anses lämpliga för kvinnor. Från de nyss nämnda notiserna i *Inrikes Tidningar* kunde det uppenbarligen också gälla sysslor i jord- och skogsbruk. I diskussionerna 1809–1810 betonades emellertid att kvinnor helst skulle ha biträdande positioner och för borgarståndet var det viktigt att kvinnors näringsfrihet inte fick inkräkta på dem som egentligen ägde denna frihet som ett privilegium, nämligen de burskapsägande männen.

I såväl riksdagsdebatten som pressen beskrevs kvinnors arbete nästan uteslutande i positiva ordalag. Det talades mycket om deras flit och att kvinnor behövde få begagna sin arbetsförmåga och skaffa sig bärning genom egen flit och omtanke. Kvinnorna själva, deras nära och samhället i stort sades gagnas av kvinnors berömliga och ärliga handaslöjd och kvinnors handel ansågs bedrivas med hederlighet och anständighet. Den piga som på egen hand nyodlade och byggde sig ett hus prisades och beskrevs som ett föredöme i socknen. I debatten om kvinnors näringsfrihet menade förespråkare att det var lagarna som hindrade kvinnor från att försörja sig själva. De som var emot lagändringar menade dels att kvinnor ändå hade goda möjligheter att arbeta för sin försörjning, dels att ändringarna riskerade att underminera borgarnas exklusiva rättigheter. Endast någon enstaka debattör varnade för att kvinnors försörjningsarbete skulle kunna utgöra ett hot mot deras huvudsakliga sysslor som enligt hans mening var att ta hand om barn, hem och make.

Arbete, äktenskap och oberoende

Innan detta kapitel avslutas ska vi se lite närmare på ytterligare en aspekt i denna debatt, nämligen hur debattörerna kopplade samman kvinnors arbete med deras självständighet och oberoende. Arbete och försörjning har både i historien och i modern tid kopplats samman med oberoende, och i 1900-talets feminism länkades kvinnors arbete

ofta samman med oberoende och självständighet: en kvinna med egna inkomster behövde inte vara beroende av sin man eller någon annan. Denna föreställning har ibland – av såväl forskare som andra – förts över och kopplats till kvinnors arbete i historisk tid. Bland annat har det äldre agrarsamhället där båda makarnas arbete krävdes för gårdens överlevnad betraktats som mer jämställt än senare tider som dominerats av mäns lönearbete och kvinnors oavlönade hemarbete.⁵⁷⁰ Även i debatterna kring sekelskiftet 1800 kopplades kvinnors arbete ibland samman med deras oberoende.

Den anonyma författaren till pamfletten *Om penningbrist och folkbrist* från 1809 ansåg att Sveriges lagar och författningar var orättvisa, ”i synnerhet emot fruntimren”. De behandlades, menade han, som ”ett slags lägre varelser” och kunde ”endast genom giftermål eller särskilt kungligt tillstånd förvärva den rättighet till oberoende, som samfundet lämnar ynglingen vid 21 års ålder”. Genom ett ”evigt förmyndarskap” ansåg han att kvinnor dömdes till ”en huslig trälldom” och att deras bärning därmed kom att bero ”på andras godhet eller nycker”. Författaren menade alltså att kvinnor riskerade att hamna i ett livslångt beroende av andra för att de inte blev myndiga på samma sätt som män. Hos kvinnor fanns, fortsatte han, förvisso ”en livligare känsla för husliga nöjen än hos vårt kön” men det innebar inte att de ägde ett ”mindre begär efter självständighet”.⁵⁷¹ Det citerade partiet handlar om kvinnors myndighet, en fråga som också var uppe för diskussion vid riksdagen 1809–1810, men även om att kvinnor (som döttrar och hustrur) riskerade att hamna i en situation av total och livslång underordning, hänvisade till arbete i hemmet som de inte själva styrde över. Det utmålades av författaren som en oönskad och ovärdig situation och liknar den som beskrevs i termer av ”vigd piga”, ”evigt tjänstehjon” och ”skotrasa” i de texter som analyserades i kapitel 3.

Debatten om kvinnors näringsfrihet 1809 handlade i första hand om kvinnor i städernas sociala mellanskikt. För dem betraktades äktenskap uppenbarligen som en viktig faktor för deras försörjning eftersom deras försörjningsproblem ansågs bli mer akuta när de blev änkor eller faderlösa. Även om det inte innebar att de inte kunde

arbeta utanför hemmet, ansågs deras försörjning uppenbarligen säkrare i äktenskapet än utanför. En fråga som kom upp i debatten var huruvida bättre möjligheter för kvinnor att försörja sig själva genom eget arbete skulle påverka deras vilja att gifta sig. I anslutning till diskussionen om kvinnors näringsfrihet resonerade en anonym författare i *Stockholms Posten* om frågans koppling till giftermål. ”Det är kanske nu oftast utsikten av bärgning, som förmår dem, att vid en giftermålsproposition säga ja”, skrev han och undrade om kvinnor verkligen skulle säga ja till sina friare om ”de kunna föda sig själva”. Det var inte bara giftermålet som var i fara, utan också maktordningen i äktenskapet: ”Och ifall han vinner detta ja, hur kan han alltid räkna på att vederbörligen vara herre i sitt hus, hålla ordning, och bibehålla tukt och aga, om hustrun får möjlighet att bärga sig honom förutan?”⁵⁷² Denna författare kopplade – som senare tiders feminister – samman försörjning, makt och oberoende och såg kvinnors förbättrade möjligheter till självständig försörjning som ett hot mot en ordning där kvinnor – genom äktenskap – fördes in i manligt styrda hushåll.

I en annan artikel i samma debatt raljerade en annan anonym författare över signaturen ”Medborgares” inlägg och skrev om kvinnors (genom näringsfrihetens införande) ”självständighet, vunnen genom en fri arbetsrättighet”. Här råder ingen tveksamhet om orsakssambanden. Denna författare menade sedan (med tydlig ironi) att en sådan självständighet stred mot ”Guds och världslig lag (se brudvigseln och giftermålsbalken)” eftersom kvinnors ”enda och hela bestämmelse är vår tjänst och vårt nöje”.⁵⁷³ I likhet med artikeln i *Stockholms Posten* kopplades kvinnors självständighet samman med deras rätt till arbete, men en viktig skillnad mellan dessa artiklar var att den förstnämnda värnade om mäns makt i hushållet, medan den andra kritiserade och förlöjligade en ordning i äktenskapet där män dikterar villkoren och kvinnor lyder.

Även författaren till artikeln ”Om vissa sysslor och göromål ...” från 1794, som redan refererats ganska ingående, kopplade samman kvinnors arbete med deras självständighet. Efter att han punktvis räknat upp de områden inom vilka han ansåg att kvinnor borde

tillåtas verka, sammanfattade han det hela med: ”Ett mera utvidgat och fördomsfritt tankesätt skulle utan tvivel kunna finna långt flera sysslor och göromål, varmed kvinnokönet kunde sättas i stånd att förvärva sig ett självständigt uppehälle.”⁵⁷⁴ De kvinnor han hade i åtanke i citatet var sannolikt ogifta kvinnor och änkor men i slutet av sin artikel tog han också upp frågan om vad ett sådant självständigt arbete skulle betyda för gifta kvinnor. Han avslutade sin text med orden:

Blev och ett sådant fruntimmer gift, som vore läkarinna, handlande eller hade sin egen verkstad, så vore det så mycket bättre. Jag ser ej någon orsak, varför hon sedan skulle nödgas upphöra med sitt göromål; och varför hon icke, med bibehållande av sin hantering, skulle kunna vara hustru åt en ämbetsman, soldat eller sjöman. Bägges levnad blev därigenom mera fri och lätt, ingendera kände tyngden av att bero av den andra, kärleken vore deras enda föreningsband, och hustrun blev ej med sina barn alldeles brödlös genom mannens död, som nu oftast händer.⁵⁷⁵

Han kopplade tydligt ihop hustruns arbete med ett – enligt hans åsikt önskat – ekonomiskt oberoende även inom äktenskapet. Det gjorde makarna mer jämbördiga och minskade kvinnans sårbarhet om hon blev änka. Det är viktigt att notera de yrkesgrupper han nämner: ämbetsmän, soldater och sjömän. De bedrev verksamheter där deras hustrur inte förväntades delta. Vid denna tid var det troligen självklart att hustrur till män i andra verksamheter – som hantverkare, handlare och bönder – i någon mån deltog i det som många gånger uppfattades som en gemensam verksamhet.

En annan dimension av frågan om kvinnors självständighet handlade snarare om maktordningar kopplade till arbete och social status, än till maktordningen mellan könen. Ovan (i avsnittet ”Född genom sina kvinnfolk”) refererades några texter där författarna lyfte fram den underordning i arbete som kvinnor med lite högre social status (och därmed bättre uppfostran) kunde hamna i om de var tvungna att försörja sig genom arbete i andras hushåll (till exempel som guver-

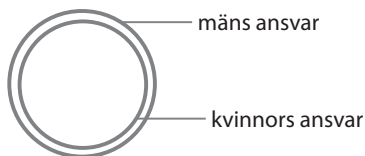
nanter eller – än värre – som pigor). Inläggen visar att man i samtiden var väl medveten om att vissa typer av anställningar innebar en underordnad ställning som varken ansågs lämplig eller vanlig för kvinnor från de övre sociala skikten. Vem som ”varje ögonblick behöva lämpa sig efter en annans nycker”, som en av dem skrev, var en fråga om social status.⁵⁷⁶

I det sena 1700- och det tidiga 1800-talets debatt kunde kvinnors (o)beroende och självständighet kopplas till deras arbete och inkomster. Arbete som innebar underordning ansågs kunna leda till missaktning för kvinnor från de övre sociala skikten. Att hustrur gavs bättre förutsättningar att kunna försörja sig på egen hand kunde ses både som ett hot mot, och ett värn för, äktenskapet och den äktenskapliga sämjan. Oavsett ståndpunkt var kopplingen mellan arbete, kön, äktenskap och social status en självklar utgångspunkt för debattörerna.

Sammanfattning och slutsatser

I de källor som ingått i den här studien – lagar, pamfletter, tidskrifter, rådgivningstexter och riksdagsdebatter – var den övergripande normen att man och hustru skulle dela på ansvaret för hushållets försörjning. Om man enbart ser till lagen, lagtolkningar och normativa kyrkliga texter framstår mannens och kvinnans ansvar som helt lika. Formuleringarna var könsneutrala och ledorden var inbördes hjälp och bistånd. Utifrån de statliga och kyrkliga överheternas perspektiv är det också rimligt att makarna delade på ansvaret och att de – när det var kris – förutsattes stödja varandra.

Även i de pamfletter, tidskrifter, rådgivningstexter och riksdagsdebatter som analyserats framstår normen om delat ansvar för familjens försörjning som stark men här gavs mannen ett tydligare försörjningsansvar än hustrun. Män tillskrevs alltid ett sådant ansvar; det framställdes aldrig som ett undantag och det kunde aldrig bli fel om män axlade ett sådant ansvar. Men även kvinnor tillskrevs uttryckligen ansvar för att försörja sig själva och sina närmaste. Mest synligt blev det i krissituationer, då en kvinna blev änka, då hennes make brast i sitt försörjningsansvar eller när hon fått barn utan att vara gift.

Figur 4.1. Schematisk bild av hur mäns och kvinnors ansvar beskrevs.

Min slutsats är att även om delat ansvar var normen, ansågs mannen vara den förste försörjaren. Om vi låter mannens och hustruns ansvar vara cirklar, kan det illustreras med följande figur (se figur 4.1 ovan).

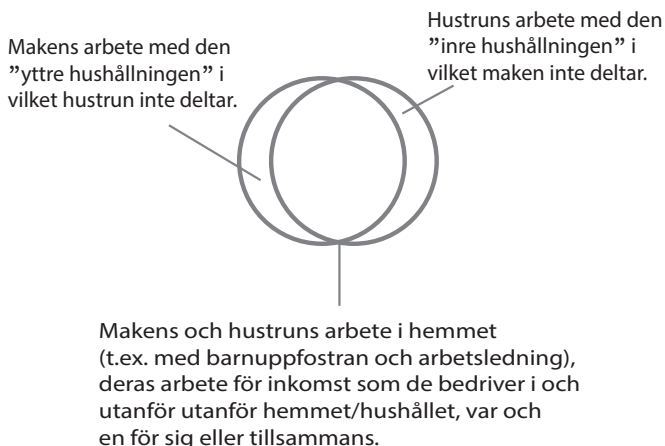
Det fanns en ansvarsmässig gradskillnad mellan könen men den var inte så omfattande. I detta avseende går mina resultat i linje med det Lyndal Roper säger om att den uttalade normen på en övergripande nivå var att makarna gemensamt ansvarade för familjens försörjning.

Vad män skulle göra för att försörja sig själva och sina familjer diskuterades och problematiserades relativt sällan i det material som studerats här. En text från 1787 (citerad i kapitel 2) kan illustrera hur det kunde se ut:

Mannen sysselsätter sig med det yttre av hushållningen. Enligt det stånd, som han en gång har valt, går han antingen ut på fältet, eller sitter i sin bokkammare, eller sköter någon annan hantering.⁵⁷⁷

Att män skulle arbeta för sin och familjens försörjning framstår som självklart även om sysslorna kunde variera och de kunde ske både utanför och i hemmet.

I de debatter som studerats här ägnades mer uppmärksamhet åt hur hustrun skulle kunna uppfylla sitt försörjningsansvar. Hustrun, hennes ogifta systrar och änkor ansågs inte ha samma förutsättningar för försörjning genom eget arbete som män, vilket var utgångspunkten för förslagen om utökad näringsfrihet för kvinnor i riksdagen 1809–1810. I debatten om förslagen – som fördes både i riksdagen och i pressen – sades aldrig att kvinnor inte borde arbeta utanför hemmet. Däremot var man oense om hur man på bästa sätt

Figur 4.2. Schematisk bild av hur mäns och kvinnors arbete beskrivs.

skulle befördra kvinnors självständiga försörjning, exakt vilka sysslor som lämpade sig för kvinnor, hur deras arbete kunde inkräkta på borgerskapets rättigheter och vilka följder det skulle kunna få för äktenskapet. Alla ställde sig dock bakom en verklighetsbeskrivning där många kvinnor (även från besuttna familjer i städerna) redan arbetade utanför sina hem för att försörja sig själva och sina familjer och framhöll att de borde få (fortsätta) göra det. Givet en definition av arbete som innefattar både avlönat och oavlönat arbete i och utanför hemmet, är det uppenbart att normen var att både män och kvinnor skulle arbeta för hushållets och familjens välfärd. Mot bakgrund av resultaten i detta och föregående kapitel skulle makarnas respektive arbete för den gemensamma försörjningen kunna illustreras så här (se figur 4.2 ovan).

Min slutsats är att de debatter och texter jag studerat inte förespråkar en sådan obeveklig och självklar könsarbetsdelning som bland annat Roper ser som typisk för det tidigmoderna Europa. Tvärtom fanns i källorna en väsentlig överlappning i vad män och kvinnor skulle göra. Även om kvinnor tillskrevs huvudansvaret för hemmets skötsel och barnomsorgen, skulle män också delta, och även om mannen betraktades som familjens första försörjare, ansågs det

både positivt och ofta helt nödvändigt att hustrur arbetade både i och utanför hushållet. I de material som studerats här finns både en stor enighet och en kontinuitet över tid när det gäller den positiva inställningen till kvinnors arbete.

Alla rådgivningstexter i det tidigmoderna Europa placerade uppenbarligen inte män och kvinnor i skilda sfärer så entydigt som bland andra Humphries och Sarasúas menat.⁵⁷⁸ De texter som studerats här förespråkade istället en tvåförsörjarmodell som placerade både män och kvinnor såväl i hemmet som i offentligheten. Där många andra historiker, som Shepard, Desan och Micheletto, har pekat på stora skillnader mellan ideal och praktik, menar jag att den här analysen snarare pekar på väsentliga likheter mellan de normer som dominerade debatten och de mönster historiker funnit i tidigmoderna arbetspraktiker.

Slutdiskussion

I det här kapitlet utgår jag från resultaten i de empiriska kapitlen för att resonera om hur äktenskapet och staten knöts samman i Sverige kring sekelskiftet 1800 och vilka uppgifter män och kvinnor gavs i den sammanlänkade helheten. Jag diskuterar relationen mellan praktik och ideal men också hur det kan komma sig att jag, trots att den här studien rör en tid av omfattande förändringar, hittar mer kontinuitet än förändring i de normer som studeras. Det svenska fallet jämförs också genomgående med andra fall i Europa.

Staten och äktenskapet

Äktenskap är ofta en intim och djupt personlig allians samtidigt som det är en institution av fundamental betydelse för samhällsordningen. En rad klassiska historiska studier har visat hur nära länkad regleringen av äktenskapet och det äktenskapliga livet är till övergripande politiska och ekonomiska frågor. I *Makten och kärleken: Om äktenskapet i feodaltidens Frankrike* visade Georges Duby för drygt fyrtio år sedan hur äktenskapet var en central arena för den medeltida striden mellan världsliga och kyrkliga makter. Kampen resulterade i den version av det kristna äktenskapet som dominerat i västvärlden ända in i vår tid.⁵⁷⁹ Lynn Hunts bok om kopplingen mellan monarkens avrättning under franska revolutionen och nedmonteringen av faderns absoluta makt i familjen är ett annat exempel, relaterat till upplysningen och upptakten till den epok vi kallar modern.⁵⁸⁰

Den tid av förändring kring sekelskiftet 1800 som Hunt skrev om – revolutionernas tid, eller *Sattelzeit* – står i centrum även för den här

studien och tidigare forskning har givit exempel på hur regleringen av äktenskapet och könsnormer förändrades i Europa vid denna tid. När den gamla regimen störtades under franska revolutionen reducerades faderns makt i familjen och skilsmässa blev tillåtet i Frankrike, men fadersväldet restaurerades kort därpå under Napoleon, i delvis ny dräkt.⁵⁸¹ I England, som vid samma tid genomgick den förändringsprocess vi vanligen kallar den industriella revolutionen, har historiker visat att även familjelivets normer förändrades. Idealen om det borgerliga hemmet, med en passiv hemmavarande hustru och en make som verkade i offentligheten, formades i tandem med de ekonomiska förändringarna, bland annat som ett sätt för den maktbärande medelklassen att särskilja sig från andra sociala grupper.⁵⁸²

För tysktalande områden beskriver Isabel Hull – genom studier av hur människors sexualitet reglerades – en förändring där hushållet, som i den absoluta staten var en institution öppen för kontroll och inflytande, omvandlades till en privatsfär i det framväxande civila samhället, en sfär där den äkta mannen kunde regera utan statsmaktens inblandning.⁵⁸³ I samhällsdebatterande tyskspråkiga texter ser Marion Gray, trots stark retorisk och språklig kontinuitet, en närmast revolutionär diskursiv förändring. Den kristet förankrade synen på ekonomin med det jordbrukande hushållet som grundmodell ersattes, enligt Gray, under 1700-talet med en bild av ekonomin där marknaden stod i centrum. Den borgerliga familjen blev grundmodell och en traditionell arbetsdelning fick i det marknadsorienterade samhället en ny betydelse. Männens aktiviteter var kopplade till marknaden, och därmed till ekonomin, medan kvinnors aktiviteter i hemmet hamnade utanför: könen placerades i separata sfärer.⁵⁸⁴

Även om det finns gemensamma drag i karaktäristiken av dessa förändringar och av de könsnormer och regler gällande äktenskap som var en del av dem, utgår dessa historiker från att diskussioner och förändringar av normer var relaterade till historiskt specifika omständigheter, idéer och problem som gällde i deras fall. Trots det har en binär förståelse av kön och de könsnormer som dominerade i vissa europeiska länder i början av 1900-talet (läs idealen om separata sfärer) kommit att betraktas som en sorts mer eller mindre univer-

sella och tidlösa (eller traditionella) föreställningar om kön. Enligt Jeanne Boydston har en sådan förståelse av kön inte bara överförts till andra världsdelar och tidsperioder utan använts så att de dolt "the contemporaneous variability and historical transformations of gender discourses also within Europe and the United States".⁵⁸⁵

Visst kan stora delar av Europa sägas tillhöra en och samma kultursfär men det är, i linje med Boydstons kritik och som jag påpekade i bokens inledning, inte rimligt att utgå ifrån att de könsnormer som skapades i samband med samhällsförändringar som pågick i exempelvis det sena 1700-talets England även utvecklades på samma sätt i Sverige vid samma tid. Om vi slutar använda förhållandena i länder som England och Nederländerna som mall för utvecklingen i andra delar av världen, öppnas en möjlighet att se mer variation, skillnader och likheter av analytiskt intresse. De undersökningar som redovisats i de empiriska kapitlen är ett försök att göra just det. Mitt fall är Sverige och studien bygger på pamfletter, rådgivningslitteratur, tidskrifts- och tidningsartiklar, riksdagsdiskussioner samt en del lagar, förordningar och lagtolkande texter. Det är texter av didaktisk eller normativ karaktär: oavsett genre uttryckte de uppfattningar om äktenskapet och budskap om hur män och kvinnor borde leva sina liv. Jag hittar egentligen inga tydligt konkurrerande uppfattningar om äktenskapets betydelse eller alternativa könsnormer i de texter jag studerat. Även om författare och talare kunde polemisera mot varandra och vara oense om hur man skulle uppnå välfärd och ordning i samhället var de förvånansvärt eniga om äktenskapets och könsens roll i detta samhällsbygge.

Ett problem som ofta formulerades i dessa källor rörde rikets befolkning; det fanns en oro för att invånarna var för få och att återväxten var för svag. Normen var att barn skulle födas inom äktenskapet, allt annat var brottsligt och ansågs leda till såväl ekonomisk som moralisk ruin. Enligt tidens ekonomiska tänkande var en stor befolkning ett självändamål och frågan var relaterad till tillgången till arbetskraft, inte minst i jordbruket. Trots att tjänstehjonsstadgorna reglerade hur många drängar och pigor bönderna fick ha och hur människor utan egendom måste ta tjänst för att undkomma tvångsarbete, kla-

gade många arbetsgivare, husbönder och debattörer över att det var svårt att hitta arbetskraft. En annan befolkningsrelaterad oro som formulerades i de källor som studerats här rörde äktenskapen i sig: framför allt fanns det en rädsla för att män skulle välja ungarliv framför äktenskap. I de övre samhällsskikten befarade debattörerna att män skulle förbli ungar för att de tvivlade på om deras tillgångar skulle räcka för ett ståndsmässigt familjeliv och i de lägre för att det var svårt för unga par att få tillgång till en egen jordplätt och ett eget boende där de kunde bilda familj. Oavsett social status var problemen i dessa sammanhang kopplade till frågor om hur familjen skulle försörjas. En del män ansågs dock mest bara vara bekväma och egoistiska och förutsattes vilja utnyttja kvinnor som gratis arbetskraft, kassakor eller sexobjekt. Antalet utomäktenskapliga barn ökade och barnamord betraktades som ett växande samhällsproblem som genererade omfattande diskussioner och ändrade lagar. Även här var det männens agerande som utpekades som huvudproblemet; de lockade in kvinnor i relationer som de sedan inte tog ansvar för.

Det var i diskussionerna om den här sortens samhällsutmaningar som äktenskap formulerades både som ett mål i sig och som ett medel för att uppnå andra mål. Den äktenskapliga föreningen mellan man och kvinna beskrevs som samhällets ”innersta knut”, det som bestämde ”själva karaktären av mänsklighet” och betraktades som helt nödvändig för en civiliserad samhällsgemenskap.⁵⁸⁶ Denna syn på äktenskapet hörde samman med en religiöst förankrad världsbild där såväl den moraliska ordningen som ekonomin och den politiska ordningen var beroende av de hushåll som konstituerades av giftermål. Hushållet beskrevs som den lilla republiken eller det lilla samhället och tillsammans skapade rikets alla små hushåll ”det stora hela, eller vad vi nu vanligen kalla stat” som det hette i en pamflett från 1828.⁵⁸⁷ I hushållen försörjdes och uppfostrades framtidens invånare och det var en administrativ grundenhet för många av de verksamheter – jordbruk, hantverk, slöjdande etcetera – som skapade välfärd både för enskilda hushåll och i den nationella hushållningen. Eftersom män förväntades initiera giftermål vilade hela samhällsordningen på att de faktiskt gjorde det. Och när de knöt den äktenskapliga knuten, fäste

de sig – enligt de debattörer jag läst – också vid staten. Staten bör här (som i resten av boken) förstås i linje med 1700-talets kameralistiska tänkande som det organiserade samhället i vid mening. När mannen gifte sig skapades det hushåll där både han och hustrun, som far och mor, förutsattes verka för sin familjs bästa. Familjens bästa var i dessa diskussioner också statens bästa och liktydigt med det som kallades det allmänna bästa.

Mot den här bakgrunden och med en sådan syn på äktenskapets roll för samhällets ekonomi och ordning utökades möjligheterna för de obesuttna grupperna att gifta sig och bilda egna hushåll i Sverige under 1700-talets andra hälft. En sällan uttalad, men ändå självklar utgångspunkt i förordningar och diskussioner var att ett äkta par behövde ett eget boende. De skulle inte leva i sin husbondes hushåll som tjänstefolk, utan skulle som gifta bilda ett eget hushåll även om de fortfarande utförde arbetsuppgifter som liknade drängars och pigors. Agrara reformer som ökade möjligheter till hemmansklyvning och anläggning av torp var således sammantvinnade med en förståelse av äktenskapet som grunden för ett (relativt) självständigt hushåll med eget boende. Även den sänkta giftermålsåldern för män var ett medel för att på längre sikt öka antalet arbetande händer i jordbruket. Bakom detta fanns en positiv syn på de lägre skiktens vilja att arbeta för sin – och rikets – välfärd. Bara man, via lagändringar, gav dem möjligheter att – genom giftermål och tillgång till självständig försörjning – bli sina egna, menade många debattörer att det som sågs som en naturlig ”parningsdrift” kunde nyttiggöras och den ”oordentliga parningen” utrotas.⁵⁸⁸

Situationen och diskussionerna i Sverige kan jämföras med dem som Mantl lyft fram i österrikiska Tyrolen vid samma tid. Även där betraktades de obesuttnas möjligheter att försörja sig som ett problem men istället för att (som i Sverige) förbättra dessa möjligheter, begränsades tillgången till äktenskap och giftermål blev ett privilegium som inte var för alla. Tillstånd att gifta sig gavs bara till par som ägde jord.⁵⁸⁹ I de svenskspråkiga källorna från senare delen av 1700-talet har jag inte hittat några liknande tankar eller förslag. Snarare formulerades äktenskapet som en rättighet för alla, även för

den som var fattig. Chydenius ord i frågan förtjänar att citeras igen: år 1778 formulerade han ”en fattig arbetares välfärd” som ”frihet att bygga och bo på jorden, försörja sig och de sina, giftas och föröka sitt släkte”.⁵⁹⁰ Fram emot 1830-talet var situationen en annan. Den i grunden positiva synen på de obesuttna och deras förmåga att försörja sig som dominerat tidigare utmanades av en mycket mer negativ syn på dem som en lättjefull och potentiellt farlig underklass. Då uttrycktes också allvarligare oro över en tilltagande fattigdom och vissa debattörer ansåg att det var för lätt för tjänstehjon och andra fattiga att ingå äktenskap.⁵⁹¹ I prästeståndets diskussioner formulerades förslag på villkor som liknade dem i Tyrolen men de tillbakavisades av lagutskottet. Utskottet såg dem som oförenliga med såväl den naturliga lagen som ”statens idé”: det gick inte att inskränka ”en personlig rättighet” (det vill säga rätten att ingå äktenskap) bara för att någon var medellös.⁵⁹² I de debatter som studerats här sågs äktenskapet i grunden som en rättighet för alla.

Rätten att gifta sig ansågs viktig också på ett individuellt plan, inte minst för att giftermålet förutsattes föra med sig en statusförändring. Ogifta män kunde kallas för halva människor; först som gifta blev de hela och kunde utöva ”medborgsmannens plikter”, som det hette i en pamflett från 1828. Endast i äktenskapet kunde kvinnan, enligt samma skrift, gripa ”in i det stora hela, och som maka och mor uppfyll[a] sin rätta bestämmelse”.⁵⁹³ Även för kvinnor ansågs livet som äkta maka innebära en sorts självständighet, olik den underordning hon levde i som ogift. De skillnader i status och självständighet mellan gifta och ogifta som framkommer i debatten stämmer väl överens med den stora betydelse forskningsprojektet ”Gender and Work” tillskriver civilståndet för vad människor i det tidigmoderna samhället gjorde för att försörja sig.⁵⁹⁴ När det gäller konkreta arbetsuppgifter var skillnaden mellan gifta och ogifta i praktiken minst lika skarp som skillnaden mellan män och kvinnor, och hustrutiteln signalerade inte bara att en kvinna var (eller hade varit) gift, utan associerades även med förmåga att ta ansvar och högre status.⁵⁹⁵ En gift kvinna delade positionen som hushållsoverhuvud med sin make och i den rollen förväntades hon utöva och utövade också i praktiken auktoritet.⁵⁹⁶

I boken med titeln *Att hasta mot undergången* visar Runefelt hur nya konsumtionsmönster kunde betraktas som ett hot mot samhällsordningen.⁵⁹⁷ Undergångsscenarier återfinns även i det material jag gått igenom. Utan giftermål skulle samhället, enligt debattörerna, tyna bort, alla goda seder försvinna och människor sjunka ner i brutalitet. Om den äktenskapliga institutionen rubbades, skulle staten ”urarta – skaka – och omsider störtas” som en riksdagsman i prästeståndet uttryckte det 1809.⁵⁹⁸ Hoten mot äktenskapet kom, enligt debattörerna, från olika håll och skilde sig mellan de olika sociala skikten. Reaktionen på dessa hot var emellertid inga omfattande ändringar i regelverken kring äktenskap och inte heller kan jag i de källor jag studerat se några genomgripande förändringar i normerna för hur arbete och ansvar bäst skulle fördelas mellan könen.

Tvärtom verkar lösningarna i det svenska fallet vila tungt på redan existerande normsystem. Debatter och förslag var djupt förankrade i den samhällssyn och de normer som förknippas med det som kan kallas moralisk ekonomi eller hushållskultur där allt hörde samman i en i grunden gudomligt ordnad helhet. Mäns och kvinnors arbete och ansvar, deras rättigheter, skyldigheter och relationer, ansågs oupplösligt förenade med deras kristlighet. Även om debatten var del av en ny, framväxande offentlighet och fördes i relation till omfattande sociala och ekonomiska förändringar, präglades alltså diskussionernas dominerande normer och föreställningar av en stark kontinuitet. Den tidigmoderna periodens lutherskt präglade syn på hushållet, dess roll i samhället och sakralisering av vardagslivet bestod. Fram till slutet av min undersökningsperiod blickade debattörerna främst bakåt inför de samhällsproblem de mötte: reformer gjordes för att bevara den rådande hushållsordningen, inte för att förändra den.

Könens ämbeten i staten

Vad sade då debattörerna om mäns och kvinnors ansvar och uppgifter i det samhälle som länkades samman av äktenskapet? För män var den allra viktigaste uppgiften äktenskapet i sig. Mot bakgrund av att mannen, genom giftermål, fäste sig vid staten, var en man som valde

att leva som ungar en person som levde utanför den organiserade samhällsordningen, utan att bidra till det allmänna bästa. En sådan person lämnade också en kvinna utan friare och fråntog henne möjligheten att bidra till samhället med sitt moderskap och hushållsföreståndarskap. Det här innebar inte att debattörerna ansåg att män skulle kasta sig handlöst in i det äkta ståndet med första bästa kvinna. Tvärtom skulle de, åtminstone enligt de råd som gavs till de sociala mellanskikten, välja en kunnig och arbetsam maka och i det äkta livet ta huvudansvaret för försörjningen och ge hustrun huvudansvar för hem och barn. Men – och det är viktigt – även maken skulle engagera sig i hemmets skötsel och barnens uppfostran. Därutöver skulle han vara herre i sitt hus, men han fick absolut inte behandla sin hustru som en piga utan utöva sin makt på ett sätt som fick henne att av egen vilja oförtröttligt bidra till deras, och det allmännas, bästa.

Mannens första uppgift var alltså att gifta sig och skapa ett väl fungerande äktenskap som utgjorde kärnan i ett hushåll där makarna tillsammans uppfostrade barnen och arbetade för hushållets och det allmännas bästa. Något annat skulle, som det stod i en artikel från 1790-talet, vara en misshushållning med könet (det vill säga kvinnorna) och det var, betonade artikelförfattaren, också en ”riks misshushållning”.⁵⁹⁹

Runefelt menar att retoriken om kvinnan kring sekelskiftet 1800 var mångbottnad och innefattade något nytt (behagplikten) men också något gammalt, dels lyxkritiken (fjollans retorik), dels det kvinnoideal han beskriver som den gammaltestamentliga hustrun, ”en hustru bunden till hemmet”. Med hänvisning till att forskningsprojektet ”Gender and Work” visat att alla människor i det tidigmoderna samhället arbetade, tolkar Runefelt debattens betoning av kvinnans hushållsarbete som en reaktion på vissa kvinnogrupperns minskande hushållsarbete, något som i sin tur var avhängigt av ett ökat välstånd, ökat varuflöde och ett framväxande sällskapsliv.⁶⁰⁰ Här håller jag med Runefelt: det är en rimlig tolkning.

Samtidigt menar han att kvinnan aldrig tillskrevs en aktiv roll. ”Könsmaksordningens diskurs”, skriver han, ”framställde kvinnan som yr och flyktig; den gav henne ett viktigt ansvarsområde – hus-

hållet – men även där var hon passiv eftersom hon var underordnad mannens övergripande ansvar”.⁶⁰¹ Här håller jag inte med. Min slutsats, baserad på texter som delvis överlappar Runefelts, är dels att kvinnors ansvar för hushållningen inte stängde in dem i hemmet, dels att kvinnor tillskrevs en aktiv roll, både i hemmet och utanför. De var förvisso alltid underordnade sina makar, men det implicerade inte passivitet utan de gavs ofta huvudansvaret för den enskilda hushållningen och uppfostran av barnen, uppgifter som dessutom framställdes som avgörande för samhällets ekonomi och ordning. Därutöver menade de texter jag undersökt att kvinnor delade ansvaret för hushållets försörjning med sin make.

En viktig skillnad mellan de diskussioner jag och Runefelt studerat är att hans material främst rörde de övre samhällsskikten. Han är inte ensam om detta: europeiska och svenska historikers beskrivningar av könsmaktsordning, könsarbetsdelning och könsbestämda normer kring sekelskiftet 1800 har ofta utgått från studier av medelklassen och föreställningen om att ideal och normer uppstått där och sedan sipprat nedåt i den sociala hierarkin.⁶⁰² De diskussioner jag analyserat här har även innefattat allmogen och den utgjorde vid undersökningsperiodens slut fortfarande mer än åttio procent av den svenska befolkningen. I debatten uttrycktes en oro över att allmogen skulle inspireras och därmed korrumpas av de mer belevade urbana samhällsgruppernas livsstil. Huvudbudskapet var många gånger det motsatta: att det enkla och arbetsamma livet på landet borde vara en förebild även för de högre sociala skikten i städerna.

Många historiker har framhållit att tidigmoderna kvinnors arbete kunde synliggöras och erkännas som viktigt, men att detta förändrades kring sekelskiftet 1800 då deras samhällsuppgift – på ett diskursivt plan – reducerades till att vara nationens mödrar och de förpassades till reproduktiva sysslor i hemmet.⁶⁰³ Kvinnors huvudsakliga ”ämbete i staten” formulerades också precis så i en text från 1796: de var ”förvaltare av barnuppfostrings- och hushållsämbetena”. Dessa uppgifter var emellertid, lade författaren till, ”de viktigaste ämbeten i Staten”.⁶⁰⁴ Att kvinnors huvuduppgift var att ta hand om hem och barn upprepades om och om igen i de texter som jag studerat liksom att det var

av vikt för samhället som helhet. Hustrun ansvarade tillsammans med sin make inte bara för att befolkningen skulle växa, utan också för att framtidens invånare skulle bli gudfruktiga, arbetsamma och goda människor. När det gällde de sociala mellanskikten framhölls att det krävdes såväl kunskap som självkontroll, auktoritet och god moral för att en kvinna skulle kunna uppfylla denna roll. Motsatsen var ett modegelet fruntimmer som ägnade sin tid åt visiter, kortspel, nattliga nöjen och skvaller. Även avseende allmogen hände det att debattörer lyfte fram behovet av kunskap och kompetens inom ”hushållsvetenskaperna”. Däremot var det – i de texter och diskussioner jag studerat här – mycket sällsynt med utpräglad negativa beskrivningar av kvinnor från de lägre samhällsskikten.

Det sistnämnda är uppseendeväckande med tanke på hur diskussionen såg ut i andra delar av Europa. För Frankrikes del visar Desan att kvinnor från lägre klasser utmålades som ett allvarligt hot mot sedlighet och familjeliv under och efter revolutionen.⁶⁰⁵ Enligt Ulinka Rublack betraktades ogifta kvinnor med stor misstänksamhet i södra Tyskland under 1600-talet och kvinnliga sysslor som spinning, tvättning och amning kom att förknippas med dålig moral, och för kvinnor ur de lägre klasserna levde dessa föreställningar kvar långt in på 1800-talet.⁶⁰⁶ Schmidt och Sarasúa visar för det tidigmoderna Nederländerna respektive Spanien att det fanns starka normer som sade att kvinnor inte skulle arbeta utanför hemmet. Kring sekelskiftet 1800 uppmuntrade den spanska statsmakten kvinnor att arbeta, framför allt att spinna, men det skulle ske i hemmen; endast då kunde deras produktiva arbete kombineras med ansvar för hem och barn.⁶⁰⁷ I det tidigmoderna Nederländerna var arbete och arbetsamhet positivt laddat, både för män och kvinnor, men samtidigt gjordes en tydlig uppdelning mellan könen. Rådgivningslitteraturen sade, enligt Ariadne Schmidt, att allt arbete utanför huset tillhörde män medan det som kunde göras i huset tillhörde kvinnor. Kvinnors arbete utanför hemmet uppmuntrades inte i rådgivningslitteratur från 1500-talet men fördömdes inte heller, men på 1700-talet blev uppdelningen, enligt Schmidt, mer exklusiv: kvinnor förväntades vara flitiga och arbeta, men enbart i hemmen.⁶⁰⁸ Trots denna typ av normer var det

vanligt att kvinnor sysslade med gatuhandel i 1700-talets Europa. Här fanns, enligt Margaret Hunt, en inneboende spänning. Å ena sidan tilläts kvinnor i lagar och praxis att syssla med vissa typer av handel, å andra sidan motiverades inskränkningar i deras handel med associationer mellan handel i allmänhet och handel med sex. Gatuförsäljande kvinnor förknippades också med en bråkig kultur vilket var ett återkommande tema i populärkulturen.⁶⁰⁹

I de texter som studerats här har jag inte funnit några exempel på att kvinnors arbete beskrivits i negativa termer. Ett undantag är när debattörerna ville peka på en obalans mellan kvinnors status och deras arbetsuppgifter. Det kunde gälla klassmässiga skillnader som när författare lyfte fram hur ovärdigt och svårt det var för en kvinna med ståndsmässig bakgrund att utföra sysslor i en permanent underordnad position, särskilt som piga. Men det kunde också handla om att en hustru inte skulle tvingas passa upp på sin make och lyda hans minsta vink. Hustruns status var inte sådan att hon skulle kunna ”nyttjas som en piga” eller utgöra ”pålitlig betjäning” åt sin make. I övrigt beskrevs kvinnors arbete under hela perioden i idel positiva ordalag och det gällde oavsett vilken klass de tillhörde eller vilket civilstånd de hade. Arbetsamheten hos kvinnor i de lägre klasserna framhölls till och med som ett föredöme för kvinnor med högre status.

I debatten om kvinnors näringsfrihet 1809–1810 berömdes kvinnors flit, och det faktum att de kunde ha svårt att försörja sig själva och de sina sågs främst som en följd av juridiska och ekonomiska hinder, inte som en konsekvens av kvinnors brist på kunskap, kompetens eller arbetsförmåga. Även om debattörerna kunde värna om kvinnors möjligheter att ta hand om barn och hem, gavs en mängd positiva exempel på sysslor utanför hemmet som kvinnor redan gjorde och andra som de också borde tillåtas göra. Så länge arbetsuppgifterna var värdiga kvinnans sociala position (klassmässigt eller i hushållet), var den arbetande kvinnan ett mycket tydligt framskrivet ideal i de texter jag studerat. Och i det avseendet verkar de svenskspråkiga didaktiska texterna skilja sig från många av sina motsvarigheter i andra delar av Europa. Här finns kontinuitet inte bara bakåt i tiden,

utan också framåt. Så sent som under 1900-talets mellankrigstid var det i agrara sammanhang idealt för kvinnor att vara arbetsamma, hurtiga, rejäla och raska. Helst skulle de arbeta som en hel karl.⁶¹⁰

Här bör vi, menar jag, relatera innehållet i den svenskspråkiga diskursen till det specifika lokala sammanhanget. I forskning om arbetspraktiker har bland andra Marie Lennersand och Maria Ågren visat hur beroende den tidigmoderna svenska statsmakten var av kvinnors arbete. På ett konkret plan kunde det handla om att män som arbetade i statsapparaten behövde vara gifta. Hustrurnas ekonomiska bidrag till hushållet var nämligen helt avgörande för att statsapparaten skulle fungera. Ett exempel var tulltjänstemän. De behövde ha kapital för att kunna uppfylla sin position och om de var gifta, vilket var regel, användes hustruns egendom som säkerhet i tullarnas tjänsteverksamhet. Lägre ner i tjänstehierarkin fanns hustrur som främst bidrog till makarnas tjänst med sitt arbete. Staten var beroende, inte bara av tulltjänstemännens arbete och kapital, utan också av deras hustrurs.⁶¹¹

Ett annat exempel är soldater. Indelningsverket gav soldater tillgång till ett jordbruk. När de var i fält skulle det skötas av deras hushåll, lett av hustrun. Även värvade soldater var vanligen gifta. Eftersom soldater hade mycket låga löner och ibland fick vänta länge på dem, var inkomsterna från hustrurnas verksamheter nödvändiga. De upprätthöll soldathushållens överlevnad, och därmed även den svenska krigsmakten.⁶¹² Ett tredje exempel är kolare och andra arbetare vid stormaktstidens gruvindustrier vars anställningar kunde ge löner som bestod av både kontanter och tillgång till resurser som hustru och barn skötte.⁶¹³ Hustrurnas roll i krigsmakt, statlig administration och industri var väl känd av statsmakten som på olika sätt understödde den. Den tidigmoderna svenska militärstaten vilade således tungt på tvåförsörjarmodellen.⁶¹⁴

Även senare, på 1800-talet, är det uppenbart att vissa typer av manligt lönearbete krävde att den arbetande mannen hade en hustru vid sin sida. Vid en omorganisering av löneordningen i verksamheten vid Strömsholms slott i början av 1800-talet infördes ställdrängslöner som bestod av en kombination av kontanter, tillgång till ett torp med

en liten jordplätt och betesmark. Ordningen förutsatte att de anställda hade familjer som kunde arbeta på torpen.⁶¹⁵ På liknande sätt organiserades arbetet vid järnbruk på 1840-talet där hammarsmeder fick löner i form av bland annat odlingslotter och spannmål som krävde arbete av andra än smeden.⁶¹⁶ Även för storskaliga industrier som järnbruk och kungliga storgods var äktenskapet långt in på 1800-talet en oundgänglig grund för hur arbetet organiserades.⁶¹⁷

Det sena 1700- och tidiga 1800-talets ekonomi var – både vad gäller den småskaliga verksamheten på bondgårdar, torp och hantverk, i storskaliga industrier och i statsmaktens egen verksamhet – helt beroende av den äktenskapliga institutionen. Det var inte bara på ett symboliskt plan som äktenskapet utgjorde samhällets innersta knut, utan det var djupt integrerat i arbetets organisering och rikets ekonomi även på ett konkret plan. Det var inte heller vilket äktenskap som helst som fungerade i detta sammanhang utan en modell som byggde på att hustrurna arbetade och delade ansvaret för hushållets försörjning med sina makar. Mot en sådan bakgrund vore det underligt om de normer som dominerade debatten hade framställt kvinnors arbete i negativ dager eller förespråkade ett passivt kvinnoideal.

Patriarkatet – kontinuitet, förändring och variation

Medeltidshistorikern Judith Bennett definierar patriarkat som ett generellt system som placerar kvinnor i en underordnad position i relation till män. Hon betonar att kvinnor kan gynnas av och verka för att systemet upprätthålls, samt att patriarkatet också kan underordna vissa grupper av män. I boken *History Matters* från 2006 uppmanar hon historiker att historisera patriarkatet. Som system är det, som hon ser det, både stabilt och föränderligt; stabilt genom att män alltid är överordnade kvinnor i motsvarande sociala grupper och sammanhang; föränderligt för att underordningens former varierar, inte minst över tid.⁶¹⁸ Hon får medhåll av Susan Amussen som i en artikel från 2018 pläderar för att studera patriarkatets olika historiska skepnader. Hon menar att patriarkatets historia, liksom exempelvis kapitalismens, handlar om att förstå och analysera sys-

temens inneboende motsägelser och att studier av hur patriarkatet sett ut under olika tider ger oss bättre möjligheter att förstå andra spänningar och konflikter i samhället.

I det tidigmoderna England (1560–1640) som Amussen använder för att exemplifiera sina resonemang pekar hon på att en sådan grundläggande spänning var att män och kvinnor å ena sidan var lika inför Gud men att kvinnor å andra sidan alltid skulle vara underordnade män. Män förväntades regera över hushåll vars medlemmar de inte helt kontrollerade och kvinnor skulle vara delaktiga i styret av sina hushåll samtidigt som de förutsattes vara ostyriga och svårkontrollerade av naturen. Denna spänning kom, enligt Amussen, till uttryck i rådgivningslitteratur, bland annat i resonemang om hur svårt det kunde vara att hitta en rimlig maktbalans i äktenskapet, och i populärkulturen syntes den bland annat i en upptagenhet vid det hon kallar ”unruly women and failed patriarchs”.⁶¹⁹ Lyndal Ropers resonemang om försörjningsbegreppet, som togs upp i kapitel 4, skulle kunna ses som en annan grundläggande spänning i det tidigmoderna patriarkatet. Å ena sidan fanns en föreställning om att både män och kvinnor skulle försörja hushållet, men, betonar Roper, detta gemensamma ansvar kombinerades med normer om en strikt arbetsdelning.⁶²⁰

Det finns många likheter mellan det Amussen och Roper beskriver och den könsmaktsordning och arbetsfördelning som kommer till ytan i de källor som studerats i den här boken. Men det finns också viktiga skillnader. De handlar dels om maktbalansen, dels om hur arbete och ansvar skulle fördelas. Min slutsats är att underordningen av den gifta kvinnan var mindre tydlig i den svenska debatten än i de sammanhang som beskrivs av exempelvis Amussen, Bennett och Schmidt. Jag menar också att de dominerande normerna varken placerade män och kvinnor i separata sfärer eller stämplade kvinnors arbete utanför hushållet som negativt eller omoraliskt.

Den uppochnedvända ordningen där kvinnan tagit makten över mannen är ett vanligt tema i tidigmodern europeisk populärkultur och Amussen ser det som ett uttryck för en grundläggande spänning i det tidigmoderna patriarkatet. Både den regeringslystna hustrun

och toffeln eller hanrejen (den underordnade mannen) förlöjligades och fördömdes, men huvudansvaret förlades ofta hos männen som misslyckats med att upprätthålla sin makt.⁶²¹ De här negativa stereotyperna fanns, som jag visat i kapitel 3, också i det svenska materialet under den period jag studerat. Men i de svenska texterna tematiserades lika ofta en maktordning som urartat åt andra hållet, där makens makt över hustrun övergått i tyranni. Även i de sammanhangen var det mannen som tillskrevs huvudansvaret och det fanns i texterna inget som kunde rättfärdiga hans alltför långtgående krav på hustrun.

Den maktmissbrukande mannen förekom även i den brittiska rådgivningslitteraturen men verkar inte alls ha varit lika vanlig som i den svenska populärkulturen. Jonas Liliequist har studerat hustrumisshandel i tidigmoderna svenska lagar och populärkultur och visat att den uppochnedvända ordningen i hushållet var ett vanligt tema på 1500- och 1600-talen. I tyska och brittiska pamfletter kunde mannens våld vara motiverat om hans kvinna var oregerlig, men så var det inte, menar Liliequist, i den svenska diskursen där sympatin oftare låg hos kvinnan. Han noterar också att det i Sverige saknades såväl charivari-ritualer som en brottskategori som motsvarar engelskans ”scolding”, sådant som pekade ut, skämde eller straffade makthungriga kvinnor och underdåniga män.⁶²² Enligt Liliequist försvagades och försvann temat med den tyranniske och våldsamme mannen under 1700-talet då den självvåldiga kvinnan kom att framstå som ett större problem. Han bygger slutsatsen på delvis samma texter som jag studerat här, och som jag redan påpekat gör vi lite olika tolkningar av en del av dessa texter. Min slutsats är, av den totala mängden texter jag studerat, att den maktfullkomlige och maktmissbrukande mannen fortsätter att vara en vanlig negativ stereotyp under hela 1700-talet.

Ett centralt inslag i temat med den maktmissbrukande maken, som jag varken sett beskrivet i analyser av rådgivningsmaterial från andra delar av Europa eller som lyfts fram av Liliequist, är den överdrivet underordnade hustrun. I de texter som studerats här var hon vanligt förekommande. Hon omtalades i termer av evigt tjänstehjon eller vigd piga, men framställdes inte som en avskräckande figur utan

som en kvinna som förtjänade sympati och upprättelse. Istället var det hennes maktfullkomlige make som fördömdes.

Kekke Stadin har uppmärksammat att hustrun hade en ovanligt stark ställning i hushållet i svenska rådgivningstexter och predikningar från stormaktstiden. Där tyska skrifter betonade hustruns närmast villkorlösa underordning, gav svenska skrifter exempel på tillfällen då hustrun tilläts argumentera för sin sak och maken borde låta henne råda. Stadin pekar också på skillnader mellan tyska texter och deras översättningar till svenska. I de tyska verken motiverades kvinnans underordning med att det var Guds vilja, medan de svenska menade att mannens överordning grundade sig i hans överlägsna förstånd. Då fanns det också, enligt Stadin, utrymme för tolkning och undantag: vid de tillfällen hustrun var förständigare än sin make borde hon få bestämma.⁶²³ Stadin drar slutsatsen att den kvinnliga underordningen tonades ner i den svenska 1600-talsdiskursen och att den manliga överordningen framstod som mer villkorad än i den tyska diskursen.⁶²⁴ Det material jag studerat från decennierna kring sekelskiftet 1800 skriver också fram en – i europeisk jämförelse – ovanligt myndig hustru. Eftersom Stadin ser motsvarande skillnad i 1600-talets diskurser utgör detta, liksom flera andra förhållanden jag pekat på, ett exempel på kontinuitet bakåt i tiden.

Den andra skillnaden värd att notera rör könsarbetsdelningen: de normer som dominerade i de texter som studerats här gjorde inte en så strikt uppdelning mellan mäns och kvinnors arbets- och ansvarsområden som Roper, men även exempelvis Schmidt, Sarasúa och Amussen lyft fram i motsvarande material från det tidigmoderna Tyskland, Nederländerna, Spanien och England. Ser man närmare på vilka sysslor som rekommenderas för män och kvinnor i den svenska debatten, är det tydligt att de i stor utsträckning överlappade varandra och att även det konkreta ansvaret för familjens försörjning och hushållets välfärd tillskrevs båda makarna gemensamt. Hustrun hade huvudansvaret för att sköta hem och uppfostra barn, men rådgivningslitteratur och pamfletter var tydliga med att hon delade detta ansvar med sin make och att han också i realiteten borde engagera

sig i omsorgen och uppfostran av barnen samt att huslighet var en eftersträvansvärd egenskap hos både män och kvinnor.

Mannen hade å sin sida huvudansvaret för att försörja familjen men även hans hustru tillskrevs ett sådant ansvar, såväl juridiskt som moraliskt och ekonomiskt. Forskning om arbetspraktiker har visat att den typen av överlappande könsarbetsdelning dominerade i Sverige under den period som studeras här: män engagerade sig i barnomsorgen och kvinnor deltog i försörjningen, ibland med självständiga verksamheter.⁶²⁵ Jag menar att det var huvudbudskapet också i de politiska diskussionerna och den didaktiska litteraturen i Sverige. Schmidt, Sarasúa, Amussen och många andra har funnit att kvinnors arbete utanför hemmen gjordes till ett problem och fördömdes i den tidigmoderna rådgivningslitteraturen. I de texter som studeras här beskrevs istället kvinnors arbete, både i och utanför hemmet, och oavsett klass och civilstånd, nästan enbart i positiva termer. Kvinnor skulle vara flitiga och arbetsamma och de kvinnor som arbetade självständigt utanför sitt hem berömdes.

Där många andra historiker har identifierat stora skillnader mellan norm och praktik, ser jag snarare likheter. Inledningsvis konstaterade jag att historiker idag är relativt överens om att separata sfärer inte är ett bra sätt att beskriva mäns och kvinnors liv i det tidigmoderna Europa. Samma historiker menar dock att de separata sfärerna var viktiga som norm och ideologi och på det sättet också påverkade människors liv och levnadsvillkor. Den här boken visar att det inte stämmer för Sverige kring sekelskiftet 1800: separata sfärer var inte en gångbar metafor för de normer som diskuterades i den svenska samhällsdebatten decennierna kring sekelskiftet 1800. Humphries och Sarasúas påstående om att varenda rådgivningstext i det tidigmoderna Europa placerade kvinnor (enbart) i hemmet och män (enbart) i det offentliga är helt enkelt alltför kategoriskt.

Patriarkatet är således inte bara föränderligt över tid, utan skiljer sig också åt mellan olika geografiska platser, även inom den tidigmoderna västerländska kultursfären. Vi har varit dåliga på att uppmärksamma detta, framför allt för att vi ofta använt den kunskap som finns från andra länder som mall i studiet av andra fall. I de svenskspråkiga

texter jag studerat från decennierna kring sekelskiftet 1800 framstår den inneboende spänningen i det tidigmoderna patriarkatet lösas på ett lite annorlunda sätt än i vissa andra delar av Europa. De normer som cirkulerade i den svenska diskursen lade några extra vikter i hustruns vågskål i den knepiga maktbalansakten: hennes underordning under maken tonades ned och hennes ansvar och sysslor begränsades inte till hemmet. Detta framstår också som ett förhållande som har kontinuitet både bakåt och framåt i tiden.

Den myndiga matmodern fanns såväl i lagar som i det vardagliga arbetet och den här studien visar att hon, åtminstone en bit in på 1800-talet, var ett levande ideal. Jag hävdar också att ett kvinnoideal som innefattar arbetsamhet, auktoritet och viss självständighet är rimligt mot bakgrund av samhällsordningen och hur arbetet organiserades i Sverige vid denna tid. Det handlade emellertid inte om någon jämställdhet – hustrun var fortfarande underordnad sin make – men man skulle kunna tala om det som en lägre grad av underordning. I den version av patriarkatet jag tecknat för det svenska samhället kring sekelskiftet 1800 var det också av yttersta vikt att män gifte sig eftersom de därmed inordnade sig själva, sin hustru, familj och hushåll i den gudomligt förankrade ekonomin. Äktenskapet var fundamentalt också på ett politiskt plan. Endast som gifta kunde män utöva ”medborgsmannens plikter”. Då hade de knutit samhällets innersta knut och fäst sig vid staten.

Det svenska fallet

I det här avslutande kapitlet har jag bland annat jämfört de normer och föreställningar om äktenskap och de äkta makarnas arbete och ansvar som jag funnit i den svenska debatten med vad historiker sagt om andra områden i Europa, framför allt England, Tyskland, Frankrike, Nederländerna och Spanien. Jag har hävdad att Sverige skilde sig från dessa länder, men situationen i Sverige var sannolikt inte unik. Det finns mycket som talar för att liknande föreställningar och normer fanns i andra skandinaviska länder, särskilt i Norge. Även där hade gifta kvinnor en stark ställning i det tidigmoderna

samhället och den arbetande kvinnan var ett ideal även under 1800- och 1900-talen.⁶²⁶ Men här behövs mer forskning för att fördjupa jämförelser och diskussioner.

En fråga jag ännu endast snuddat vid är hur ska vi förklara de specifika dragen i den svenska samhällsdebatten: mäns och kvinnors överlappande arbetsuppgifter och ansvar, den positiva inställningen till hustrurs arbete och den nedtonade underordningen av gifta kvinnor. En viktig faktor som jag lagt vikt vid är de ekonomiska förhållandena. Sverige var ett agrart land och den modell av äktenskapet och de könsnormer jag funnit var djupt integrerade i stora delar av ekonomin, i den tvåkönsmodell som upprätthöll såväl det hushållsbaserade småskaliga jordbruket som de storskaliga verksamheter som drevs av staten och andra aktörer.

Nära relaterat till detta var sannolikt flera andra sociala, politiska och kulturella faktorer. Specifikt för Sverige var att allmogen genom bondeståndet hade politisk representation i riksdagen vilket innebar att de som brukade jorden inte bara var ekonomiskt oundgängliga, utan också politiskt betydelsefulla: såväl deras levnadsförhållanden som deras åsikter var politiskt relevanta. Under den tid som studerats betraktades befolkningen som en av rikets viktigaste resurser, men befolkningstillväxten ansågs otillräcklig och det fanns en både (tidvis) verklig och befarad brist på arbetskraft. Det behövdes mer folk och det krävde, enligt tidens moraliska grundsyn, fler äktenskap.

Den sociala omvandlingen av befolkningen som pågick under denna tid – den så kallade proletariseringprocessen – karaktäriserades i Sverige av att stora delar av den besuttna bondebefolkningen genomgick en social ”nedgradering” och blev obesuttna.⁶²⁷ Många av de reformer från senare delen av 1700-talet som beskrivits här skulle göra det möjligt (eller lättare) för dessa grupper att gifta sig, skaffa eget boende och skapa självständiga hushåll. Att det var de obesuttna som stod för befolkningstillväxten betraktades till skillnad från i vissa andra delar av Europa (ännu) inte som ett problem och möjligen var det kopplat till att de vid denna tid fortfarande stod nära gruppen besuttna bönder. De obesuttna kunde fortfarande vara deras barn och barnbarn. Den gräns som pekades ut i den svenska debatten gick

istället mellan den ordentliga och oordentliga ”parningen”: så länge barn föddes inom äktenskapet var de välkomna.⁶²⁸ Då betraktades de – oavsett föräldrarnas sociala ställning – som en del av staten.

I de texter som stått i fokus för den här studien beskrevs och behandlades de obesuttna alltså ännu inte som en farlig underklass utan som en del av allmogen, den närande delen av befolkningen. Den process vi utifrån dagens perspektiv ser som en permanent omvandling av landsbygdens ekonomiska och sociala förhållanden – proletariseringen – framstod sannolikt som en mer öppen och påverkbar process medan den pågick. En utgångspunkt i debatten var att ordningen och välfärden i samhället skulle bevaras, bara hela den växande befolkningen kunde styras in i väl fungerande äktenskap och hushåll där män och kvinnor gemensamt arbetade för och tog ansvar för försörjningen. Mot den bakgrunden blev det också rimligt att göra den enkla arbetande landsbygdsbefolkningen till ett föredöme för de högre samhällsskikten i städerna. Kring sekelskiftet 1800 kunde den här världsbilden fortfarande vara visionär medan den mot slutet av samma sekel – i mötet med en världsbild där det var individen, inte hushållet, som stod i centrum – istället kom att framstå som djupt konservativ.⁶²⁹

Att variationer i jordbruksrationaliseringens tempo och regionala förlopp kan ha givit upphov till olika nationellt präglade könskonstruktioner har förts fram som en hypotes av Lena Sommestad.⁶³⁰ Resultaten av den här studien stödjer den hypotesen. I linje med att den borgerliga familjens könsideal – med separata sfärer och en passiviserad hemmavarande kvinna – betraktats som en könsideologi som växte fram i tandem med en kapitalistisk ekonomi och en kulturellt normerande urban medelklass, skulle man kunna tolka de normer jag funnit – låt oss kalla dem det agrara hushållets könsideal, karaktäriserat av könsmässigt överlappande arbets- och ansvarsområden och en aktivt arbetande kvinna – som en ideologi som gynnade en i huvudsak agrar ekonomi med en politiskt inflytelserik landsbygdsbefolkning.

I tidigare forskning har den period som behandlats i den här boken beskrivits som den tid då kvinnors roll i staten reducerades till att bli

den kärleksfulla moderns. Om kvinnan tidigare givits erkännande även för sitt arbete och bidrag till produktionen, förpassades hon nu till hemmet och omsorgen om det uppväxande släktet. Jag har argumenterat för att en sådan utveckling inte är synlig i det material som undersökts här. Istället betonades hur viktigt det var att båda föräldrarna deltog i såväl omsorgen om barnen som deras försörjning och fostran. Varje människa – man som kvinna – gavs ett ansvar men det var mäns bristande ansvarstagande som framställdes som det största samhällsproblemet. Män övergav sina gravida flickvänner, skyggade äktenskapet och friade på fel sätt eller till värsta sortens kvinnor. I äktenskapet var de antingen alltför undflyende mot sina hustrur eller tyranniska. I politiken behandlade de kvinnor som ”ett slags lägre varelser”, stiftade lagar som gynnade dem själva och dömde det andra könet till ”en huslig trälldom”.⁶³¹ En bättre värld krävde, enligt debattörerna, bättre män, män som gifte sig med flitiga och sedliga kvinnor och skapade äktenskap där makarna gav varandra inbördes hjälp. De behövde knyta samhällets innersta knut, fästa sig vid staten och axla sin roll som det patriarkaliska samhällets ansvarstagande fäder.

Bilagor

Bilaga 1. Publikationer som ingått i studien, kronologiskt ordnade

Exklusive lagar, förordningar och riksdagstryck.

Verk markerade med * är översättningar.

- 1746 [Jacob Faggot & Carl Härleman] *Svenska landtbrukets hinder och hjälp*, Stockholm 1746.
- 1749 *Herde-qwäde om den svartsjuka Tyrsis*, Stockholm 1749.
- 1750 *Riksrådet Grefve Anders Johan von Höpkens skrifter, samlade och i urval utgifna af Carl Silfverstolpe, förra bandet, minnes-anteckningar, tal, bref*, Stockholm 1890.
- 1751 [Jean François Melon] *Et Politiskt Försök om Handel, Öfversatt ifrån Fransöskan Efter Nyaste uplagan, Hvilken är tilökt med sju Capitel, och upfylld på de ställen, som i de förra uplagorna blifvit lemnade Öpne*, Stockholm 1751.*
- 1751 [Olof Bideni Renhorn] *Jungfru-lära uti en Grafskrift*, Stockholm 1751.
- 1753 [Johan Fredrik Kryger] *Sinceri bref til fru N.N. angående barna-uppfostran*, Stockholm 1753.
- 1754 [Carl Estenberg] *Swenska folkbristens orsaker och botemedel; eller Swar på den 29:de frågan i Stockholms Weckoblad för år 1752*, Stockholm 1754.
- 1754 *En banqueroute-spelares berättelse, om en sin goda wäns besynnerliga öden och lefwerne*, N:o XLVI, Stockholm 1754.
- 1755 [Petrus Munck] *Samtal om det oinskränkta Qwinno-Wäldet*, Stockholm 1755.
- 1755 *Tragedie-Comedie, uti en act, kallad: Ris-Bastugan*, Stockholm 1755.
- 1756 [Olof Justinus Giöding] *Kärleks-dryck, eller Et nyligen upfunnit gammalt recept. Alle förnuftige fruentimber intyga enhälligt, at de til sin fördel hafwa denna kärleks-dryck brukat, och wunnit sine mäns, jämwäl andras kärlek, om de än warit aldrig så kallsinnige: och underlige, och brukat framdeles til sin besynnerliga fördel. Wära kjäckaste herrar medici weta ej något bättre läkemedel eller philtron, hwilket de sjelfwe tilstå. Utgifwit alla förnuftiga qwinnor til tjenst, hwilka äro måne om sine: mäns kärlek*, Stockholm 1756.
- 1756 *På Thomas-mäszo marknad, år 1756. Så nötes Iris tid och många flickors lefnad, om lyckan är dem blid, nog äga de sin trefnad*, Stockholm 1756.
- 1758 [Carl Michael Bellman] *Tankar om flickors ostadighet*, Stockholm 1758.
- 1758 *Ytterligare svar på skriften kallad Tankar om flickors ostadighet*, Stockholm 1758.

- 1758 *Sanningens granskning så öfwer flickors ostadighet, som emot det deröfwer gifna försvar*, Stockholm 1758.
- 1758 *Damons förklaring emot förswaret och det ytterligare swaret på Tankar om flickors ostadighet*, Stockholm 1758.
- 1758 *Blindbockens wälde öfwer flickan, som obuden tagit sig an könets försvar*, Stockholm 1758.
- 1758 [Esaias Zachariae Plantin] *Genljud mot ytterligare svar på skriften, Tankar om flickors ostadighet*, Stockholm 1758.
- 1758 Palmberg, Eva, *Afmålning af en Petit-Maitre til flickors försvar emot deras tadlare. Utgifwen på könets wägnar af Eva Palmberg*, Stockholm 1758.
- 1758 [Johan Malmström & Carl Michael Bellman] *Flickors yttrande til Venus, angående änkorne*, Stockholm 1758.
- 1758 [Johan Malmström] *Ungkarlars yttrande för Astrild, angående änkringar*, Stockholm 1758.
- 1758 [Christer Bergdahl] *Mediation emellan ungarlar och änkringar å ena, samt jungfrur och änkor å andra sidan. Med få ord och god mening*, Stockholm 1758.
- 1758 [Johan Malmström] *Några lustiga anmärkningar Förwett Wanen Olyckan gifter Jungfrun Änkian Kiäringen. Naturen lockar man- och kvinnokön till giftermål; upstälte af Den semper lustige Clarimond*, Stockholm 1758.
- 1758 [Johan Malmström] *Den nordiska herden Johan Metares tankar, om åtskillig slags midsommars-ro, på en Djurgård eller annan grön park*, Stockholm 1758.
- 1758 *Samtal imellan mouchen och poudret*, Stockholm 1758.
- 1758 [Johan Niclas Zetherström] *Korta lefwernes beskrifningar, inskickade ifrån gäldstufwan*, Stockholm 1758.
- 1758 [Johan Niclas Zetherström] *Tankar öfwer Gäldstufwan, yttrade af en därstädes boende*, Stockholm 1758.
- 1758 *Något lustigt at skratta åt*, Stockholm 1758.
- 1758 *Tanckar om Giftermåls Förhinder, yttrade i Twänne dygdiga jungfrur, Solas och Stiernas samtal*, Stockholm 1758.
- 1758 *Tal Om Folkbristens Orsaker, Verkan och Hjelp; Hållit för Kongl. Vetenskaps-academien vid Presidii Nedläggande Den 10 Maji, år 1758. Johan Frederic Kryger, Commissarius Riks. Höglofl. Ständers Manuf: Contoir, På Kongl. Vetenskaps Academiens befallning*, Stockholm 1758.
- 1759 [Lars Johansson (Lucidor)] *Et hemligt samtal emellan Anna och Phillis om en mös plikt, tryckt i Norrköping på egen bekostnad, af Johan Edman, år 1759, Norrköping 1759.*
- 1759 [Leander] *Perscrutator. Eller: Den upptäckta flärden*, Stockholm 1759.
- 1759 [Sigismund Scher-Erz] *Ett rätt christeligt ägtenskaps korta handbok, hwilken uti twänne betractelser föreställer 1:o huru christeliga ägta folk, utan särdeles sorg och oro, kunna lefwa tilsamman, och i Gudi föra en glad lefnad. 2:o huru man skal begynna: ägtenskapet, at det ej, igenom bekymmer och sorg, må blifwa förwärrat. Dem enfaldigom til underwising och upmuntran. Af tyskan på svenska öfwersatt. Stockholm 1759.**
- 1759 *Följande svar på det i förra wecko-tidningen införda. En moders råd till sin kära dotter Lisette, är ankommit med denna tillskrift, [okänd tryckort] 1759.*
- 1760 [Johan Stagnell] *En wisa, om en ärlig man [.] Hwad gör en ärlig man? Han*

- tänker rätt och talar rätt och skadar ingen a'n, och sådant är hans lefnadssätt, Kalmar 1760.
- 1761 [Johan Moraenius] *Hwad nytt, förut ej sedt?*, Västerås 1761.
- 1761 [Olof Gråberg] *Oförgripeliga tankar om äktenskaps skilnad, eller när en äkta maka må med rätta den andra ifrån sig skilja*, Stockholm 1761.
- 1761 [Samuel Cronander] *Oförgripelige tankar om giftomanna rätten och de brott, som deremot begås, samt huru allmänna säkerheten fordrar, at desse med hårdare straff beläggas, i synnerhet, då mö ifrån fader eller moder läckad och bortförd warder*, Stockholm 1761.
- 1761 [Samuel Cronander] *Billiga påminnelser wid Oförgripeliga tankar om giftomanna rätten och de brott, som deremot begås*, Stockholm 1761.
- 1761 *Tankar wid Lediga Stunder, första delen; upsatte af Johan Fredric Kryger, Commis. i Riks. Ständ. Manuf. Contoir Och Kongl. Swenska Wet. Acad. Medlem*, Stockholm 1761.
- 1761 *Stiernas strödda sanningar om onda och obehageliga saker*, Stockholm 1761.
- 1762 [Samuel Cronander] *Wägwisare til Norje, efter et nyligen igenfunnit, åtta hundra åra gammalt isländskt manuscript, resandom och wettgirigom til tjenst, framgifwit af Hodosopho Scytha*, Stockholm 1762.
- 1763 [Johan Stagnell] *Aprils-narren, beskrifven af Heraclito Democritulo*, Stockholm 1763.
- 1763 [Samuel Cronander] *Förklaring öfwer Wägwisaren til Norje, hwaruti tillika meddelas swar uppå Pehr Grannsynts Påminnelser och gen-swar på en wäns swar från Stockholm &c. angående swenska fabriquerna, synnerligen de i siden, jemte nyttiga reflexioner uti: yppighets och sparsamhets-läran, framgifwen af Hodosophus Scytha*, Stockholm 1763.
- 1765 [Bengt Holmén] *Orsaker til ungtarlarnas hinder från giftermål, ur et nyligen ankommit bref til mademoiselle N.N. Des Beaux Discours, til trycket befordrade af Fruntimrens Favorit*, Stockholm 1765.
- 1765 [Magnus Orrelius] *Tankar om Swenska nitet*, Stockholm 1765.
- 1765 [Jacob Gabriel Rothman] *Thor Frimans underliga lefnad och sällsamma tänkesätt, fjerde arket*, Stockholm 1765.
- 1766 [Carl Nygren] *En Petit Maitre, på Swenska Snushane*, Stockholm 1766.
- 1766 *Bref til Auctoren af Petit Maitren*, Stockholm 1766.
- 1767 [Magnus Orrelius] *Ungkarlarnas lama skäl til hinder från giftermål, å daga lagde af alla rättsinta flickors upriktiga tolkare Parthenophilus; til swar på et tryckt bref härom til mademoiselle N.N. de B.D.*, Stockholm 1767.
- 1767 [Johan Frederic Kryger] *Den förnuftige fritänkaren*, 1767.
- 1767 [Mathias Säf] *Misch Masch*, Stockholm 1767.
- 1767 [Samuel Gagnerus] *Blandade sanningar. Variatio delectat*, Stockholm 1767.
- 1767 Hume, David, *Herr David Humes Politiske Afhandlingar Om Handel Och Yppighet*, Stockholm 1767.*
- 1768 [Charlotta Frölich] *Den utflugna bisvärmen, eller högvälborna Fru grevinnan - - N.N:s berättelse til herr - - - - N.N. En av honom given, men år 1768 förolyckad bistock eller bikupa. Jämte herr - - - - N.N:s svar på samma berättelse*, Stockholm 1768.
- 1768 [Charlotta Frölich] *Poëme, Till Allmänheten, Om Folck-ökningen i Swerige*, Uppsala 1768.

- 1769 *Auctoren til öfwersättningen af En svensk mans tankar 1765. helsar utgifwaren af Aristarchus, med en lärd kysz, Stockholm 1769.*
- 1770 *Et nytt och i sitt slag oförlikneligt fynd, bestående uti efterföljande bref, skrifwit af et fruentimmer C.P. til hennes älskare, hwilket under bortfarandet ifrån kongl. bällhuset d. 25 oct. sistl. om aftonen blef uphittadt uti en hyrewagn; i ljuset framgifwit, såsom et prof af våra seders renhet och oskyldighet uti närwarande tide-hwarf, Stockholm 1770.*
- 1770 *Fastelags Ris från Nympherna, til Ungherrarna [1770-tal].*
- 1771 *Bref från en okänd til en far, hwars dotter ingått äktenskap utom hans wilja och wetskap, Stockholm 1771.*
- 1772 *Medborgerlige ämnen; til nöje och nytta, för landt- och stads-män, Stockholm, 1771-1772.*
- 1772 *Den ogudaktige, samwetslöse och skrymtaren. Rätteligen afskildrade, Stockholm 1772.*
- 1772 *Wet hut och skäms!, Stockholm 1772.*
- 1772 *Zetherström, Johan Niclas, Fruntimmers-ödet, i flere konunga-riken. Översättning och tilökning af Joh. Nic. Zetherström, Archlie-Mästare vid kongl. Ammiralitetet, Stockholm 1772.**
- 1773 *Nytt sätt till at fria. Yttrat genom en herre i bref til en sin wän, Stockholm 1773.*
- 1773 *Swar uppå nytt sätt at fria, samt anwisning til lyckligt ägtenskap, Stockholm 1773.*
- 1773 *Sanning och rättvisa, 1773.*
- 1774 *[Pehr Johan Höpener] Bonde-cur för den sjuka riks-kroppen. Inom hus, Stockholm 1774.*
- 1775 *För Fyra Styfwer! Stockholm 1775.*
- 1778 *Juleklapp och nyårs-gåfwa, för alla dygdiga jungfrur och ärliga pigor, Stockholm 1778.*
- 1778 *Tankar om husbönders och tienstehions naturliga rätt; upgifne af Anders Chydenius, Stockholm 1778.*
- 1779 *[Josias Carl Cederhielm] Sanning och nöje, Stockholm 1779.*
- 1780 *Anecdoter, eller märkwärdiga berättelser, för christna och ochristne, Första stycket, Stockholm 1780.*
- 1781 *[Michael Enelund] Försök til en systematisk indelning, på fruntimmers svagheter, af Malachia Luræo, Åbo 1781.*
- 1782 *Medborgerliga nöjen, Stockholm 1782.*
- 1782 *Kryger, Johan Fredrik, Svar på frågan: om svenska folket denna tiden är i af- eller tiltagande i christeliga seder; samt däräst det förra finnes, hvordan det kommer, och hvad däråf vill följa, i anseende till den borgerliga sammanlefnaden? Af framledne commerce: rådet ... Johan Fredric Kryger, Uppsala 1782.*
- 1786 *En resande mans tankar, som ärnar gifta sig i Stockholm, Stockholm 1786.*
- 1786 *Några Nyttiga upfostrings-reglor, som wisa en moders plickt wid sin dotters upfostran, Stockholm 1786.*
- 1787 *En fullkomlig ägta hustrus bild, tecknad efter den målning, som finnes i Ord-språks-bokens sidsta Capitel. Öfwersättning från Tyskan. Af Eric Forssén, Göteborg 1787.**
- 1787 *Meyer, Andreas, Huru skal et ungt fruntimer wärdigt bilda sig? Ofwersättning från den fjerde tyska uplagan. Af E.F, Göteborg 1787.**

- 1790 *De förnämligaste orsaker til missnöjda och olyckliga äktenskap*, Stockholm 1790.
- 1790 *En friares bref, däruti han söker sig en maka, och afmålar sin egen, och sin tilkommande bruds character*, Stockholm 1790.
- 1790 *Julklipp til friaren, eller swar på des bref af den 2:dra september, uti tvenne kärleks-bref ifrån två unga fruntimmer*, Stockholm 1790.
- 1790 *Om affectations skadlighet både för kroppens och själens skönhet*, Stockholm 1790.
- 1790 *Om unga fruntimmer, som gifta sig, utan deras föräldrars samtycke*, Stockholm 1790.
- 1790 *Om unga fruntimmer, som hafwa friare, men äro willrådigas; jämte et bref ifrån en borgersman, som wil skiljas wid sin hustru*, Stockholm 1790.
- 1791 [Fredrik Herman von Walden] *Tankar om sättet at bli lyckelig och förena menniskor i et samhälle*, Köpenhamn 1791.
- 1791 *Tredje swaret på friarens bref af den 2:dra september sistledne*, Stockholm 1791.
- 1793 *Grundade sanningar, rörande ursprunget och driffjädern til all samfunds-sällhet, rättskaffens dygd och goda seder*, Stockholm 1793.
- 1794 [Olof Gråberg] *Kort och enfaldig anvisning at med lätthet känna de leder af skyld- och svågernesskap, inom hwilka, dels efter Guds ord, dels ock dessutom efter Sweriges lag, är förbudet ingå äktenskap. Andra uplagan*, Stockholm 1794 (1:a upplagan 1761).
- 1794 *Skrifter af Sällskapet för allmänne medborgerlige kunskaper*, Stockholm 1794–1798.
- 1796 [Johan Möller] *Oförgrifliga tankar om barnamord, til desz orsaker och anledning, samt de medel och utvägar, som böra användas til desz förekommande*, Stockholm 1796.
- 1800 *Gustaf och Hedda, eller den bedragne girige. En sannfärdig berättelse*, Nyköping 1800.
- 1802 *Saga, eller samtal emellan en bonde och dess twenne grannar, som lærer huru oförsiktigt det är at icke antaga förnuftiga råd, och huru man genom en sjelfklok hustrus förförande kan råka i armod och förakt*, Gävle 1802.
- 1802 [Johan Stagnell] *Lefnads-reglor, gifne af en huld fader til des dotter*, Gävle 1802 (1:a upplagan 1794).
- 1803 [Johan Christian Siede] *Patriotisk cateches. Läsebok för hwar man, i synnerhet för ungdomen af medel- och arbets-stånden, Utgifwen af Carl C. Gjörwell*, Stockholm 1803.*
- 1804 *Dessa äktenskap – ? woro wäl icke beslutna i himmelen, Översättning från tyskan av C. N. Humble. Förra bandet*, Stockholm 1804.*
- 1806 *Några strödda ord, i hast, om äktenskapet, oordentliga sammanlefnaden emellan begge könen och den senares inflytande på samhället*, Karlskrona 1806.
- 1807 Berg, F. *Moralisk afhandling om konsten att lefwa lycklig i äktenskap. En skrift för föräldrar, makar och den mognare ungdomen, af F. Berg*, Lund 1807.
- 1809 *Några ord om nödwändigheten, att, utan hinder af skrå-författningarne, medgifwa lämpelige utvägar till försörjning för qwinno-könet och i synnerhet embets- och tjenste-mäns samt andre stånds-personers torftiga enkor och oförsörjda döttrar*, Stockholm 1809.
- 1809 *Om penning-brist och folk-brist*, Stockholm 1809.

- 1809 *Dagligt Allehanda*, Stockholm 1809.
- 1809 *Journal för Litteraturen och Theatern*, Stockholm 1809.
- 1809 *Stockholms Posten*, Stockholm 1809.
- 1811 [Jonas Johan Lagergren] *Oförgripliga tankar om trolofningar och andra äktenskaps-förbindelser, samt om äktenskaps-skillnader*, Jönköping 1811.
- 1812 *Trompeten*, 13, 7 februari 1812.
- 1813 *Ett bref till en som råkat i ett olyckligt äktenskap*, Stockholm 1813.
- 1815 [Carl Gustaf Wahlberg] *Skär-torsdags-färden, Present till wederbörande*, Stockholm 1815.
- 1815 *Giftermålet utan wigsel, eller Äktenskaps Brott eller Straff*, Stockholm 1815.
- 1815 *Narragtigheter*, Stockholm 1815.
- 1816 *Läsning till utbredande af medborgerliga kunskaper* [utg. af J. C. Askelöf & Claes Livjin] Stockholm 1816.
- 1816 [Carl Gustaf Walberg] *Ullas händelser, sann historia samt Fina bedragare i Stockholm*, Stockholm 1816.
- 1828 *En svensk mans reflexioner om giftermål, isynnerhet i afseende på vår tid och vårt land. Hemtade ur en afliden persons manuskripter, och, med några tillägg, utgifne af en uppriktig fäderneslandets vän*, Jönköping 1828.
- 1828 *Fruentimnerna, sådana de warit, äro och skola blifva: eller Qvinnökönets Böjelser, Vanor, Svagheter, Seder och Passioner; för Giftaslystna och Giftasfiender, för Ynglingar, Männer och Gubbar; med Anmärkningar, Exempel och Tillämpningar försedd af en erfaren Fruentimmerskännare*, Stockholm 1828.
- 1830 [Daniel Ehrenfried Gravallius] *Husfriden: En spegel för gifta och ogifta af båda könen / Nordens qvinna. Sång af Gustaf H. Thomée*, Stockholm 1830.

Bilaga 2. Publikationer som ingått i verbanalysen

Förkortade titlar, i bokstavsordning efter författare eller titel.

- Anecdoter, eller märkvärdiga berättelser ...* Första stycket 1780.
 Berg, F, *Moralisk afhandling om konsten att lefva lycklig i äktenskap ...*, Lund 1807.
Bref från en okänd til en far ... 1771.
Dagligt Allehanda 1809, Stockholm den 10 november 1809, nr 262.
Dagligt Allehanda 1809, Stockholm den 15 november 1809, nr 266.
Dagligt Allehanda 1809, Stockholm den 25 november, nr 275.
De förnämligaste orsaker til missnöjda och olyckliga äktenskap 1790.
Den förnuftige fritänkaren 1767, No 5, s. 41–46; No 6, s. 49–56; No 17, s. 137–144; No 23 s. 185–192; No 48, s. 385–393.
En friares bref ... 1790.
En fullkomlig ägta hustrus bild ... 1787.
En Petit Maitre ... 1766.
En resande mans tankar ... 1786.
En svensk mans reflexioner om giftermål ... 1828.
Ett bref till en som råkat i ett olyckligt äktenskap 1813.
Ett nytt och i sitt slag oförlikneligt fynd ... 1770.
Ett rätt christeligt ägtenskaps korta handbok ... 1759.
Fastelags Ris från Nympherna, til Ungherrarna [1770-tal].
Friare-lista ... 1791.
För Fyra Styfwer! 1775.
Förklaring öfwer Wägwisaren til Norje ... 1763.
Giftermålet utan wigsel ... 1815.
 Meyer 1787.
Oförgripliga tankar om barnamord ... 1796.
Journal för Litteraturen och Theatern, nr 50, 8 november 1809; nr 56, 18 november 1809; nr 57, 20 november 1809.
Julklapp til friaren ... 1790.
 Kryger 1761.
 Kryger 1782.
Kärleks-dryck, eller Et nyligen upfunnit gammalt recept ... 1756.
Lefnads-reglor, gifne af en huld fader til des dotter 1802.
Misch Masch 1767, Nr 4.
Narragtigheter, åttonde portionen 1815.
Nytt sätt till at fria ... 1773.
Några Nyttiga upfostrings-reglor ... 1786.
Några ord ... 1809.
Oförgriplige tankar om giftomanna rätten ... 1761.
Om penning-brist och folk-brist 1809.
Orsaker til ungarlarnas hinder från giftermål ... 1765.
Poëme, Till Allmänheten, Om Folck-ökningen ... 1768.
Saga, eller samtal emellan en bonde ... 1802.
Samtal om det oinskränkta Qwinno-Wäldet 1755.

BILAGOR

- Sanningens granskning* ... 1758.
Sinceri bref til fru N.N. angående barna-uppfostran 1753.
Skrifter af Sällskapet för allmänne medborgerlige kunskaper, I bandet, II stycket, 1794;
I bandet IV stycket 1794; III bandet I stycket 1796; III bandet II stycket 1796.
Swar uppå nytt sätt at fria ... 1773.
Swenska folkbristens orsaker och botemedel ... 1754.
Tankar om flickors ostadighet 1758.
Tredje swaret på friarens bref ... 1791.
Trompeten, nr 13, 7 februari 1812.
Ungkarlarnas lama skäl til hinder från giftermål ... 1767.
Wet hut och skäms! 1772.
Wägwisare til Norje ... 1762.
Zetherström 1772.

Noter

1. Inledning

- 1 Lagutskottets betänkande över Kungl. Maj:ts proposition om straffet för barnamord, *Prästeståndets riksdagsprotokoll ... 1786*, s. 227. Stavningen i citat ur källmaterial har genomgående moderniserats.
- 2 Ordet ”staten” har här en vidare mening än vi ger det idag och bör, i enlighet med kameralistiska idéer, förstås som det organiserade samhället i vid mening. Isabel V. Hull beskriver det med orden ”the organized social order, not simply government”. Hull 1996, s. 143. Marion Gray menar att kameralisterna med staten menade *civil society/bürgerliche Gesellschaft* (Gray 2000, s. 95).
- 3 Anförande av Hambræus, avskrift i *Protocoller hållne hos högloflige Ridderskapet och Adeln ... 1809, Fjerde Bandet*, s. 791–792.
- 4 T.ex. Hobsbawm 2000, Jones & Wahrman 2002, Wahrman 2004.
- 5 Empiriskt har denna forskning behandlat bland annat hur kvinnor aktivt deltagit i de mer eller mindre revolutionära förändringarna, hur förändringarna gestaltats och beskrivits i könstermer, och hur könsordningens förändring varit en integrerad del i de politiska förändringarna. Se t.ex. Gleadle & Richardson 2000, Hunt 1992, Kann 1999, Kerber 1998, Landes 1988, Maza 2005, Melzer & Rabine 1992, Outram 1995, Weil 1999.
- 6 Hunt 1992.
- 7 Desan 2004, s. 16.
- 8 Hull 1996, s. 1–7.
- 9 Se inledningarna i respektive verk, dvs. i Hunt 1992, Hull 1996, Desan 2004.
- 10 Davidoff & Hall 2002 [1987], passim, t.ex. s. 450–451.
- 11 Denna forskning finns väl sammanfattad i flera sammanhang. Förutom de verk som nämns nedan, se t.ex. författarnas förord till 2002 års utgåva av *Family Fortunes*, Davidoff & Hall 2002 [1987], s. xiii–l och flera av artiklarna i antologin *The Routledge history of the domestic sphere in Europe* från 2020, t.ex. Eibach & Lanzinger, s. 5–8 och Joris, s. 369–371.
- 12 Vickery 1993. Se även Vickery 1998.
- 13 Tosh 1999, s. 4–8.
- 14 Wunder 1998. (Jag hänvisar till den engelska versionen. Det är en översättning från det tyska originalet som kom 1992.)
- 15 Eibach 2020, s. 358.
- 16 Ulvros 1996, s. 333–335.
- 17 Ågren 2018, s 237.
- 18 Sarasúa 1997, s. 351.
- 19 Humphries & Sarasúa 2012, s. 47.

- 20 Schmidt 2011, s. 46.
- 21 Clark 1995, s. 7.
- 22 Morgan 2011, s. 1198; Simonton 2017, s. 3.
- 23 Qvist 1960; Qvist 1978; Nilsson 1973.
- 24 Bladh 2000, s. 191–217, citat s. 217.
- 25 Tjeder 2003, passim, t.ex. s. 133, 283.
- 26 Berg 2009, s. 31–50.
- 27 Helmius 2022, s. 26–30.
- 28 Helmius 2022, s. 214.
- 29 Helmius 2022, s. 214.
- 30 Edgren 2001, s. 166–167.
- 31 Bondestam 2002.
- 32 Runefelt 2015, s. 17–20.
- 33 Runefelt 2015, s. 279.
- 34 Runefelt 2015, s. 282.
- 35 Jansson 2024.
- 36 Gadd 2011, s. 134–143.
- 37 Se t.ex. Söderberg 1972, s. 14, 90, 94–95; Carlsson 1973, s. 198, 254–273.
- 38 Runefelt 2011, s. 19–20.
- 39 Macleod et al. 2023.
- 40 Ågren 2017c; Ågren (under utgivning).
- 41 *Den förnuftige fritänkaren* 1767, nr 1, s. 7.
- 42 Johan Fredrik Kryger, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/11836>, *Svenskt biografiskt lexikon* (art. av Tore Frängsmyr), hämtad 2023-11-06.
- 43 Johan Fredrik Kryger, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/11836>, *Svenskt biografiskt lexikon* (art. av Tore Frängsmyr), hämtad 2023-11-06.
- 44 Se t.ex. Nordbäck 2009, s. 376–384; Rydén 2017, s. 189–190.
- 45 *Tragedie-comedie, uti en act, kallad: Ris-Bastugan* 1755. I noterna används en kortversion av titeln på tryckta pamfletter och andra småtryck samt tryckår. Många av dem publicerades anonymt men vissa av verken har senare attribuerats till en författare. I de fallen anges författaren inom hakparentes i litteraturförteckningen.
- 46 Se t.ex. Vegesack 1995.
- 47 De verk jag gått igenom finns i Bilaga 1. De verk som jag vet är översättningar har markerats med * där.
- 48 Se t.ex. Liedman 1986; Johannisson 1988; Runefelt 2011, kap 3. Om biopolitikens praktik och utveckling i Europa, se t.ex. Rusnock 2002.
- 49 Hur dessa politiska, ekonomiska och administrativa idéer och praktiker bäst ska betecknas är omdiskuterat och jag ska inte fördjupa den diskussionen här. Se t.ex. Liedman 1986, s. 27–35, Seppel 2017, s. 5–7. Att jag väljer att tala om tidens ekonomiska och administrativa tänkande i termer av kameralism bottnar i att mycket av det jag funnit i källorna går i linje med de tankesätt och det språkbruk som i senare forskning främst förknippats med kameralism.
- 50 Seppel 2017, s. 5.
- 51 Jansson 2024; Koefoed 2021, s. 137–165.
- 52 Wahrman 2004, s. xv–xvi.
- 53 Jag har sökt efter tryck förvarade på Uppsala universitetsbibliotek i Libris databas över Äldre svensktryck (Svensk bibliografi 1600–1829 och Svenskt offentligt tryck

- t. o. m. 1833) men också i Katalog –1962 (böcker, tidskrifter och publikationer som förvärvats till Uppsala universitetsbibliotek från 1600-talet fram till och med år 1962). Sökord (med olika stavningar) har varit bland annat äktenskap, giftermål, hustru, make, fader, moder, familj, hushåll, kvinna, man, fruntimmer och jungfru.
- 54 Jag har bläddrat igenom *Blandade sanningar, Den förnuftige fritänkaren, Skrifter af Sällskapet för allmänne medborgerlige kunskaper, Läsnig till utbredande af medborgerliga kunskaper, Medborgerliga nöjen, Sanning och nöje, Sanning och rättvisa*. Det gjordes innan Kungliga bibliotekets sökbara databas över svenska tidskrifter fanns tillgänglig. Jag har medvetet valt bort så kallade fruntimmers-tidningar eftersom jag vad gäller dem kunnat utgå från tidigare forskning.
- 55 Riksdagstrycket är enligt mediehistorikern Jonas Harvard ”långtifrån en mekanisk avspeglning av vad som sades i riksdagen” men ändå de mest tillgängliga källorna vi har till riksdagens diskussioner kring sekelskiftet 1800. Harvard 2011, s. 25–38, citat s. 38.
- 56 *Tragedie-comedie, uti en act, kallad: Ris-Bastugan* 1755.
- 57 Debatten har studerats av bland andra Agneta Helmius (Helmius 1993; Helmius 2022).
- 58 Gustafsson 2009, s. 54–55, 139–166, citat s. 147.
- 59 Ågren 2005.
- 60 Ibland har författarna kunnat identifieras i efterhand och jag har använt de identifieringar som finns i etablerade bibliografier. I referenslistan finns författare som identifierats i efterhand inom hakparentes.
- 61 Se t.ex. Helmius 1993 och Öhrberg 2003.
- 62 Berg 2009, s. 33; Berg 2011, s. 269; Helmius 2022, kap 1.
- 63 Se även Bladh 2000, s. 191.
- 64 Davis 1995, s. 23–29; Bondestam 2020a.
- 65 *En fullkomlig ägta hustrus bild ...* 1787, s. 13. När pamfletter och andra småtryck har långa titlar används en kortversion av titeln samt tryckår i noten.
- 66 *Svenska Akademiens ordbok* (SAOB) uppslagsord ”norm” (tryckår 1947). Ordet ”normal” har däremot enligt SAOB tre huvudbetydelser. Den första – vinkelrät – används inom matematik, den andra är kopplad till norm i betydelsen regel och den tredje till den betydelse som Davis lägger i begreppet, som normaltillstånd eller medelnivå (SAOB uppslagsord ”normal” (tryckår 1947).
- 67 Jag har diskuterat denna normkonflikt i andra sammanhang. Se t.ex. Lindström & Jansson 2017 och Jansson 2024.
- 68 Herbertsson & Svebilius 2017, s. 28, 91.
- 69 *Den förnuftige fritänkaren*, Stockholm 1767, nr 17, s. 137–144 (”Om gamla ogifta karlars tvekan vid giftermål”); *Ungkarlarnas lama skäl til hinder från giftermål ...* 1767.

2. Äktenskap som samhällsfundament och problem

- 70 Se t.ex. Lindström & Jansson 2017; Jansson 2015; Koefoed 2021; Koefoed & Holm 2021; Jansson 2024.

- 71 Detta stämmer också väl överens med hur John Hajnal såg på de samhällen som dominerades av det han kallade ”Northwest European simple household systems” (Hajnal 1982, s. 452).
- 72 Markussen 2013, s. 45.
- 73 Desan 2004, 18–27.
- 74 *Sveriges rikes lag ... 1734*, Äktenskapsbalken, Cap 1 och 2. Bonnie Clementssons avhandling är en utmärkt studie av släktskapsförbuden i lag och praxis från 1600- till 1900-talet (Clementsson 2016).
- 75 Åhlman 2019, s. 85–89.
- 76 Mantl 1999, s. 186.
- 77 Se t.ex. Lundh 2003, s. 8–9; Borenberg 2020, s. 236–238; Widstrand 2023.
- 78 Nehrman 1747, förordet.
- 79 Laguskottets betänkande över Kungl. Maj:ts proposition om straffet för barnamord, *Prästeståndets riksdagsprotokoll ... 1786*, s. 227.
- 80 Se t.ex. Hull 1996, bl.a. s. 236–245; Foster 2006, s. 5–6.
- 81 Det första citatet är hämtat ur *Några Strödda Ord ...*, Karlskrona 1806, s. 10, det andra ur ett anförande av Faxe i diskussionen om skilsmässa i riksdagen 1809, *Protocoller hållne hos högloflige ridderskapet och adeln ... 1809, Andra bandet*, s. 644.
- 82 Anförande av Hambræus, avskrift i *Protocoller hållne hos högloflige Ridderskapet och Adeln ... 1809, Fjerde Bandet*, s. 793.
- 83 Nehrman 1747, s. 182–183.
- 84 Bring 1817, s. 141. Bring var inte enbart krass utan kompletterade lagens definition med äktenskapsidé, vilken bland annat innefattade kvinnlig kärlek och manligt ädelmod.
- 85 Se t.ex. Liedman 1986, s. 198–202; Johannisson 1988, s. 96–108; Seppel 2017, s. 13.
- 86 *Ungkarlarnas lama skäl til hinder från giftermål ...*, Stockholm 1767, s. 7.
- 87 Gustaf Reuterholms skrivelse den 3 juni 1786 till laguskottet om straffet för barnamord, *Prästeståndets riksdagsprotokoll ... 1786*, s. 251.
- 88 Se t.ex. citat av Kryger på s. 51.
- 89 Laguskottets betänkande över Kungl. Maj:ts proposition om straffet för barnamord, *Prästeståndets riksdagsprotokoll ... 1786*, s. 226.
- 90 Petrus Hillbergs memorial i laguskottet om straffet för barnamord, *Prästeståndets riksdagsprotokoll ... 1786*, s. 261–262.
- 91 Vissa såg barnhus som en lösning på många problem. Där kunde utomäktenskapligt födda barn placeras, omhändertas, uppfostras och lära sig arbeta så att de blev nyttiga för samhället. Även andra barn, från hushåll där de riskerade att lida brist på föda, omsorg och uppfostran, skulle kunna placeras på barnhus. Se t.ex. Kryger 1758, s. 16–18; Kongl. Maj:ts Nådiga Kundgiörelse, Angående Then i Westmanland och Lundby Sockn år 1757 giorde Barnhus Inrättning ... Gifwen Stockholm i Råd-Cammaren then 1. September 1766, i Modée et al. 1774 [Del 8], s. 7203; *Oförgripliga tankar om barnamord ... 1796*, s. 29.
- 92 Johannisson 1988, s. 107.
- 93 Nehrman 1747, förordet.
- 94 Anförande av Hambræus, avskrift i *Protocoller hållne hos högloflige Ridderskapet och Adeln ... 1809, Fjerde Bandet*, s. 791–792.

- 95 Lagutskottets betänkande 10/8 1809, *Protocoller hållne hos högloflige Ridderskapet och Adeln ... 1809, Andra bandet*, s. 1255.
- 96 Berg 1807, s. 4. Liknande påståenden om betydelsen av lyckliga äktenskap fanns även i den medicinska diskursen kring sekelskiftet 1800 (Bondestam 2002, s. 138).
- 97 Berg 1807, s. 17.
- 98 *Protocoll hållna hos högvördiga preste-ståndet ... 1829, Tredje bandet*, s. 31. Enligt Heide Wunder betraktades äktenskapet i det tidigmoderna Tyskland som samhällets mest grundläggande enhet. (Wunder 1998, s. 203.)
- 99 Nehrman 1747, förordet.
- 100 Nehrman skriver om att kivande makar uppehåller domstolar på andra ställen, t.ex. Nerhman 1747, s. 183.
- 101 Se t.ex. Östman 2001.
- 102 Nehrman 1747, förordet. Se även t.ex. Memorial av Strokirch, *Protocoller hållne hos högloflige ridderskapet och adeln ... 1809 [Del 1]*, s. 653; Anförande av Hauswolff, *Protocoller hållne hos högloflige ridderskapet och adeln ... 1809, Tredje bandet*, s. 146.
- 103 Memorial av Strokirch, *Protocoller hållne hos högloflige ridderskapet och adeln ... 1809 [Del 1]*, s. 653.
- 104 Ständernas förslag till Kungl. Maj:t, *Protocoller hållne hos högloflige ridderskapet och adeln ... 1809, Fjerde Bandet*, s. 948.
- 105 Gustaf Reuterholms skrivelse den 3 juni till lagutskottet om straffet för barnamord, *Prästeståndets riksdagsprotokoll ... 1786*, s. 253–254.
- 106 Memorial av Strokirch, *Protocoller hållne hos högloflige ridderskapet och adeln ... 1809 [Del 1]*, s. 646–654.
- 107 Anförande av Faxe, *Protocoll, hållna hos högvördiga prest-ståndet ... 1809, Andra bandet*, s. 642. Wilhelm Faxe (1767–1854) bodde i Skåne och är en av brevskrivarna som figurerar i Eva Helen Ulvros avhandling. Där återges bland annat brevväxling inför giftermålen mellan Faxe och Helena Hollström (hans andra hustru) i början av 1800-talet. Eftersom Faxe friar till Hollström utan att de träffats, menar Ulvros att frieriet omöjligt kommit till stånd av kärlek. Hon betonar istället praktiska omständigheter (Faxe var änklings med fem små barn) och menar att Faxes friarbrev skiljer sig från andra. ”Här [i Faxes brev, 18060626] framträder äktenskapet som en institution med mer officiell prägel. Det var viktigt att makarna hade ett gott anseende hos andra, och partiet borde i allmänhetens ögon te sig respektabelt.” (Ulvros 1996, s. 112–119, citat s. 113.)
- 108 Anförande av Faxe, *Protocoll, hållna hos högvördiga prest-ståndet ... 1809, Andra bandet*, s. 644.
- 109 Fler exempel på detta ges i andra delar av boken. Se även t.ex. *Patriotisk Cateches: Läsebok ... 1803*.
- 110 *Protocoller hållne hos högloflige ridderskapet och adeln ... 1809, Femte bandet. Andra afdelningen*, s. 1566.
- 111 Se Kap 1, not 2. [intern referens]
- 112 Anförande av Gyllenstierna, *Protocoller hållne hos högloflige ridderskapet och adeln ... 1809, Fjerde Bandet*, s. 1466–1470, citat s. 1470.
- 113 Herbertsson & Svebilus 2017, s. 15.
- 114 Se t.ex. Österberg 1992, Lindström & Jansson 2017; Mathiasen Stopa 2019; Koefoed 2021; Jansson 2024.

- 115 *Prästeståndets riksdagsprotokoll ... 1786, s. 222–304.*
- 116 Om svensk lagstiftning om barnamord, se Bergenlöv 2004, s. 245–267.
- 117 Kungl. sekreteraren Johan von Engeströms memorial om barnamord, [Landahl] *Sveriges ridderskaps och adels riksdagsprotokoll ... D. 32 1778–1779, 526–530.*
- 118 Bengt Ferrners utlåtande i lagutskottet den 27 maj 1786 om straffet för barnamord, *Prästeståndets riksdagsprotokoll ... 1786, s. 240.*
- 119 Lagutskottets betänkande över Kungl. Maj:ts proposition om straffet för barnamord, *Prästeståndets riksdagsprotokoll ... 1786, s. 227.*
- 120 Gustaf Reuterholms skrivelse den 3 juni till lagutskottet om straffet för barnamord, *Prästeståndets riksdagsprotokoll ... 1786, s. 252.*
- 121 Gustaf Reuterholms skrivelse den 3 juni till lagutskottet om straffet för barnamord, *Prästeståndets riksdagsprotokoll ... 1786, s. 253.* Isabel Hull lyfter fram liknande resonemang hos de tyska kameralisterna men där betonades framför allt mäns sexualitet och att den behövde kanaliseras in i äktenskapet (Hull 1996, s. 162–163, 176–184).
- 122 Berg 1807, s. 18.
- 123 *En svensk mans reflexioner om giftermål ... 1828, s. 26–27.*
- 124 *En svensk mans reflexioner om giftermål ... 1828, s. 32.*
- 125 *En svensk mans reflexioner om giftermål ... 1828, s. 33.*
- 126 Desan 2004, s. 15–46.
- 127 *Den förnuftige fritänkaren 1767, nr 17, s. 144.*
- 128 *Den förnuftige fritänkaren 1767, nr 6, s. 54.* Kryger skrev dessa hårda ord om ungarlar trots att han själv var 60 år och ogift.
- 129 *Unkarlarnas lama skäl til hinder från giftermål ... 1767.*
- 130 Foster 2006, kap. 5, särskilt s. 109.
- 131 Desan 2004, s. 55–56. Se även Hull 1996, t.ex. s. 183–184.
- 132 Tosh 1999, s. 108, 173, citat s. 173.
- 133 Se t.ex. Eriksson & Rogers 1978, s. 108–117.
- 134 Andelen ogifta män var i procent 1750 36,1; 1760 35,1; 1770 37,8; 1790 38,0; 1800 37,8; 1810 39,4; 1820 39,7; 1830 38,0. (*Historisk statistik för Sverige, Del 1* 1969, s. 79.)
- 135 Befolkningsuppgifter om Stockholms stad är hämtade ur databasen *Tabellverket 1749–1859*, Demografiska databasen, Umeå.
- 136 Det finns ännu mycket begränsat med forskning om ogifta män i det tidigmoderna samhället och deras fördelning mellan olika sociala skikt. Ett undantag är Lindström 2015.
- 137 Domprosten i Västerås, Johan Michael Fant, i *Prästeståndets riksdagsprotokoll ... 1786, s. 49.* Se även samma diskussion, s. 152.
- 138 *Några strödda ord, i hast, om äktenskapet ... 1806, s. 3.*
- 139 *Protocoll hållna hos högvördiga preste-ståndet ... 1829, Tredje bandet, s. 29–30.*
- 140 Se t.ex. Stadin 2004, s. 43; Jansson 2009b.
- 141 Hull 1996, s. 176–179.
- 142 Lundstedt 1896, del 2, post 10.
- 143 *Narragtigheter, åttonde portionen 1815.*
- 144 *Narragtigheter, åttonde portionen 1815.*
- 145 Se t.ex. Goodman 2001; Frängsmyr 2000, kap. 3. Många av de texter som jag studerat innefattar sådana föreställningar som Carl Frängsmyr karaktäriserar som ”medborgarpatriotism”. (Frängsmyr 2000, s. 142.)

- 146 Bondestam 2002, s. 138–142.
- 147 Kryger 1758, s. 15.
- 148 Chydenius 1778, § 4. Chydenius skrift är i stora stycken återgiven i *Skrifter af Sällskapet för allmänne medborgerlige kunskaper* 1796 II bandet, VI stycket.
- 149 Chydenius 1778, § 6. Även om många av Chydenius tankar om drängars frihet ansågs radikala, hade han föregångare. Redan 1752 propagerade en anonym pamflett mot tjänstehjonsstadgans tvång (*Svenska folkbristens orsaker och botemedel* ... 1754).
- 150 Det fanns inget i tjänstehjonsstadgorna som förbjöd giftermål för tjänstehjon. I flera av dem sades att giftermål inte utgjorde skäl för att lämna tjänsten direkt utan först när laga tjänstetid gått ut, eller när tjänstehjonet skaffat fram någon annan som kunde ta över tjänsten. Se t.ex. Kongl. Maj:ts Förnyade Stadga Och Förordning, Angående Tienstefolck och Legohion... 1739, i Modée et al. 1746 [Del 2], s. 1593.
- 151 Bengt Ferrners utlåtande i laguskottet den 27 maj 1786 om straffet för barnamord, *Prästeståndets riksdagsprotokoll* ... 1786, s. 237.
- 152 Laguskottets betänkande över Kungl. Maj:ts proposition om straffet för barnamord *Prästeståndets riksdagsprotokoll* ... 1786, s. 226.
- 153 Laguskottets betänkande över Kungl. Maj:ts proposition om straffet för barnamord *Prästeståndets riksdagsprotokoll* ... 1786, s. 228.
- 154 Laguskottets betänkande över Kungl. Maj:ts proposition om straffet för barnamord, *Prästeståndets riksdagsprotokoll* ... 1786, s. 228. Att ogifta skulle skatta mer än gifta, för att befodra befolkningstillväxten, framfördes också i adelsståndets diskussioner om bevillningen riksdagen 1761 ((Landahl) *Sveriges ridderskaps och adels riksdagsprotokoll* ... D. 22 1760–1762, 3, s. 457).
- 155 Olika sorters ”ungkarlsskatter” verkar ha diskuterats i flera andra länder, mer eller mindre seriöst. Se t.ex. Hull 1996, s. 183; Desan 2004, s. 55–56; Foster 2006, s. 103–104, 108–109.
- 156 Kryger 1758, s. 15–16.
- 157 Utdrag ur laguskottets protokoll den 27 maj med Peter Ekströms yttrande om straffet för barnamord, *Prästeståndets riksdagsprotokoll* ... 1786, s. 233.
- 158 Olof Malmerfeldts skrivelse till laguskottet om straffet för barnamord, *Prästeståndets riksdagsprotokoll* ... 1786, s. 251.
- 159 Även på 1890-talet motionerades det i riksdagen om införandet av en ungarlsskatt (Bondestam 2002, s. 132).
- 160 Se t.ex. Rublack 1999, s. 153–162, 256; Desan 2004, s. 211.
- 161 Se t.ex. debatten om barnamord i *Prästeståndets riksdagsprotokoll* ... 1786, s. 222–304.
- 162 Hull 1996, s. 182–183.
- 163 Tosh 1999, s. 173.
- 164 Se t.ex. Liliequist 2001, s. 95; Stadin 2004, s. 38–88.
- 165 Även i Sverige diskuterades ämbetsmäns giftermål särskilt intensivt och i relation till både deras löner och deras särskilda relation till staten (Jansson 2009a, s. 189–190).
- 166 Hull 1996, s. 190.
- 167 Lindström & Mispelaere 2017; Fertig 2019. Ett särskilt tack till Jonas Lindström som gjort mig uppmärksam på och tipsat mig om litteratur om denna modell.

- 168 Laslett 1966, s. 90–91; Fertig 2019, s. 74.
- 169 Se t.ex. Fertig 2019.
- 170 Lindström & Mispelaere 2017.
- 171 Se t.ex. *Svenska folkbristens orsaker och botemedel ... 1754*, s. 5 (”ingen hushållare gärna tager någon gift dräng i sin tjänst”); Chydenius 1778, § 4 (Citerat ovan på s. X); *Högvördiga preste-ståndets protokoll ... 1834, Fjerde bandet*, s. 222. Att tjänstefolk som gifte sig förväntades flytta från sina husbönder framstår också som en outtalad grundtanke när tjänstehjonsstadgan 1739 anger att den piga eller dräng som gifter sig inte får flytta förrän på ordinarie flytttag i september (Kongl. Maj:ts Förnyade Stadga Och Förordning, Angående Tienstefolck och Legohion... 1739, Modée et al. 1746 [Del 2], s. 1593).
- 172 Alternativet var att barnen skulle växa upp på barnhem. Några sådana fanns i Sverige, och uppmuntrades under perioden, men de flesta såg dem som ett sämre alternativ för barnen än en uppväxt hos föräldrarna. Frågan kom upp i många sammanhang och det är ett av de ämnen jag valt bort i detta avsnitt.
- 173 *Svenska landtbrukets hinder ock hjälp ... 1746*. För Faggots betydelse, se t.ex. Utterström 1957, s. 258, Hanssen 2010 [1942].
- 174 *Svenska landtbrukets hinder ock hjälp ... 1746*, s. 54–55.
- 175 Bondestam 2020b, s. 129–149.
- 176 Förordning, angående minderårigas ansökningar, at få träda i äktenskap 18/3 1748, i Modée et al. 1754 [Del 4], s. 2666.
- 177 Förordning, angående minderårigas ansökningar, at få träda i äktenskap 18/3 1748, i Modée et al. 1754 [Del 4], s. 2666–2667.
- 178 Til Directionen öfwer Ecclesiastique-werket i Lappmarken, angående lapparnas giftermål 15/2 1745, i Jusleen 1787, s. 143–144.
- 179 Til Directionen öfwer Ecclesiastique-werket i Lappmarken, angående lapparnas giftermål 15/2 1745, i Jusleen 1787, s. 143–144. Christoffer Åhlman har uppmärksammat en liknande formulering, om att det ibland var tillräckligt om den ena maken hade tillräckliga kunskaper och den andra snart lärde sig, i en skrift av en kyrkoherde i Strängnäs från 1767, samt ger exempel på att sådana principer också användes i praktiken (Åhlman 2019, s. 86).
- 180 Kongl. Maj:ts ytterligare förordning angående minderårigas giftermål 8/12 1756, i Modée et al. 1761 [Del 6], s. 4181.
- 181 [Sjöberg] *Borgarståndets riksdagsprotokoll 11 1755–1756. D. 1*, s. 493.
- 182 [Sjöberg] *Borgarståndets riksdagsprotokoll 11 1755–1756. D. 1*, s. 494.
- 183 [Sjöberg] *Borgarståndets riksdagsprotokoll 11 1755–1756. D. 1*, s. 494–495.
- 184 [Sjöberg] *Borgarståndets riksdagsprotokoll 11 1755–1756. D. 1*, s. 496.
- 185 Troligen såg lagstiftarna framför sig en ung arvtagare som skulle ta över jordbruk och behövde ha en hustru vid sin sida. (För en senare bild av det slaget, se t.ex. *Högvördiga preste-ståndets protokoll ... 1834, Fjerde bandet*, s. 225.) År 1749 ansökte Anders Larsson i Snevringe häradsrätt om att få gifta sig trots att han bara var sexton år. I ansökan angavs att han hade hemmansbruk men saknade ”hjälp till dess behöriga vårdande ock skötsel”. (Databasen ”Gender and Work”, fall 22564. Ett särskilt tack till Linnea Henningsson som gjorde mig uppmärksam på detta fall.)
- 186 Se t.ex. Utterström 1957, s. 291–300.

- 187 Detta kunde gälla även andra underordnade grupper som förväntades vara inneboende hos sina arbetsgivare. Theresa Johnsson har uppmärksammat ett fall från 1838 där gesäller i Västerås klagade över att de – trots att de var gifta – inte tilläts bo utanför sina mästareshus (Johnsson 2016, s. 62).
- 188 Lindström & Mispelaere 2017: Jansson et al. (under utgivning)
- 189 Komlosy 2018, s. 143. Se även t.ex. Gray 2000, s. 109.
- 190 Head-König 1993, s. 454–457. Se även Mantl 1999.
- 191 Rublack 1999, s. 152, 260.
- 192 Se t.ex. Utterström 1957, s. 257–258; Gadd 2011, s. 143–145.
- 193 Förordning, angående hemmans klyfning 13/6 1747, i Modée et al. 1749 [Del 3], s. 2391–2392.
- 194 [Landahl] *Sveriges ridderskaps och adels riksdagsprotokoll ... D. 22 1760–1762*, 3, s. 242.
- 195 *Swenska folkbristens orsaker och botemedel ... 1754*, s. 4.
- 196 *Swenska folkbristens orsaker och botemedel ... 1754*, s. 5.
- 197 *Swenska folkbristens orsaker och botemedel ... 1754*, s. 5.
- 198 *Swenska folkbristens orsaker och botemedel ... 1754*, s. 6.
- 199 *Swenska folkbristens orsaker och botemedel ... 1754*, s. 6–8.
- 200 Kongl. Maj:ts förordning at jordägare och hemansbrukare å landet måge för gifte legohjon å sine ägor upbygga backstugor och boningsrum, 20/7 1762, i Modée et al. 1749 [Del 7], s. 5251–5252.
- 201 Kongl. Maj:ts förordning, til befordran af folkmängdens ökande i riket 8/3 1770, Modée et al. 1777 [Del 9], s. 260.
- 202 [Landahl] *Sveriges ridderskaps och adels riksdagsprotokoll... D. 28 1769–1770*, 2: 2, s. 97.
- 203 Kongl. Maj:ts förordning, til befordran af folkmängdens ökande i riket 8/3 1770, Modée et al. 1777 [Del 9], s. 260.
- 204 Dessa bestämmelser var uppenbarligen svårtolkade och en förklarande förordning kom tre år senare. (Edgren 2001, s. 99.)
- 205 Kongl. Maj:ts förordning, angående upmuntringar til jordbrukets uphjälpande 8/3 1770, i Modée et al. 1777 [Del 9], s. 260–261.
- 206 Kongl. Maj:ts förklaring öfwer kongl förordningen af den 30 junii 1747, angående hemmansklyfningar 8/3 1770, i Modée et al. 1777 [Del 9], s. 262.
- 207 Sveriges Rikes Ständers Beslut 30/1 1770, i Modée et al. 1777 [Del 9], s. 159.
- 208 *Prästeståndets riksdagsprotokoll ... 1786*, s. 231.
- 209 *Prästeståndets riksdagsprotokoll ... 1786*, s. 250.
- 210 *Prästeståndets riksdagsprotokoll ... 1786*, s. 226.
- 211 *Prästeståndets riksdagsprotokoll ... 1786*, s. 227.
- 212 Kongl. Slotts-Cansliets förnyade kungörelse, angående de af Hans Kongl. Maj:ts faststälde anstalter, til förekommande af handtwerkeri-warors dyrhet, med mera 15/8 1770, i Modée et al. 1777 [Del 9], s. 443. Redan i 1720 års skråordning fanns det inskrivet att gesäller fick vara gifta. (Edgren 1987, s. 66.)
- 213 Lars Edgrens studie av hantverkare i Malmö 1750–1847 visar att andelen gifta gesäller varierade väsentligt mellan olika yrken, men han finner att systemet med inneboende ogifta gesäller fortfarande dominerade i Malmö år 1820. (Edgren 1987, s. 164–165.)

- 214 Kongl. Maj:ts kungörelse, angående et til inrättande Genuesiskt lotteri 16/4 1771, i Modée et al. [Del 9], s. 704, 716. Lotterierna infördes, men det förekom andra förslag som, likt ungarlsskatterna, aldrig realiserades. Ett sådant var en så kallad ”utgiftningsfond” för fattiga flickor (kallat Schagerborgs förslag). Förslaget avvisades av adelsståndet med hänvisning till att det bästa sättet att främja giftermål var att ”lämna medborgare allt möjligt utrymme till idoghet och förkovran, då giftermålen av sig själva följa”. ([Landahl] *Sveriges ridderskaps och adels riksdagsprotokoll ... D. 30 1771–1772*, 2, s. 141–142). Om Schagerborgs förslag, se Ågren 2009, s. 131.
- 215 Förslag till Giftermåls- och folkökningens befrämjande, *Skrifter af Sällskapet för allmänne medborgerlige kunskaper* 1796 III bandet, II stycket, s. 39 (kursiv i källan).
- 216 Bengt Ferners utlåtande i lagutskottet den 27 maj 1786 om straffet för barnamord, *Prästeståndets riksdagsprotokoll ... 1786*, s. 239–240.
- 217 Se t.ex. domprosten Fants inlägg i diskussionen i prästeståndet 20/5 1786 och Carl Gustaf Ekmanssons memorial om straffet för barnamord, *Prästeståndets riksdagsprotokoll ... 1786*, s. 50, 264; *Oförgrifliga tankar om barnamord ... 1796*, s. 49.
- 218 *Swenska folkbristens orsaker och botemedel ... Stockholm 1754*, s. 14.
- 219 Huruvida folkökningens snabbare tempo hade något samband med reformerna som underlättade giftermål är tveksamt. (Montgomery 1934, s. 33.)
- 220 Se t.ex. Petersson 1983, kap. I; Lundgren 2003; Salmonsson & Spross 2021.
- 221 Se t.ex. Utterström 1957, s. 263–264; Johnsson 2016, s. 56–57, 61.
- 222 Utlåtande i anledning af väckt fråga om förbud emot Lysning till Äktenskap för Tjenstehjon och löst folk, derest de ej kunna styrka sig egna utvägar att berga sig och barn, m.m., *Bihang till Samtliga Riks-Ståndens Protocoll ... 1828 och 1829, Sjunde Samlingen, Andra Afdelningen ... Första häftet*, nr 52, s. 9.
- 223 Utlåtande i anledning af väckt fråga om förbud emot Lysning till Äktenskap för Tjenstehjon och löst folk, derest de ej kunna styrka sig ega utvägar att berga sig och barn, m.m., *Bihang till Samtliga Riks-Ståndens Protocoll ... 1828 och 1829, Sjunde Samlingen, Andra Afdelningen ... Första häftet*, nr 52, s. 10.
- 224 Lagutskottets betänkande, öfver Riksdags-Fullmäktigen från Westerbottens Län Anders Nordmarks motion, om inskränkning af den nuvarande tillåtelsen för ynglingar bland allmogen att vid 18 års ålder ingå äktenskap, *Bihang till samtliga riksståndens protokoll ... 1834, Sjunde samlingen, 1:sta Afdelningen ...*, nr 31.
- 225 Lagutskottets betänkande, öfver Riksdags-Fullmäktigen från Westerbottens Län Anders Nordmarks motion, om inskränkning af den nuvarande tillåtelsen för ynglingar bland allmogen att vid 18 års ålder ingå äktenskap, *Bihang till samtliga riksståndens protokoll ... 1834, Sjunde samlingen, 1:sta Afdelningen ...*, nr 31. Denna tanke, att allmogens näring krävde en användning av kroppskrafterna som gjorde att de mognade tidigare, finns också i förslaget till ny äktenskapsbalk från 1815 (*Förslag till giftermålsbalk, Motiv till Giftermålsbalken*, s. 5.)
- 226 *Högvördiga preste-ståndets protokoll ... 1834, Fjerde bandet*, s. 220–221.
- 227 *Högvördiga preste-ståndets protokoll ... 1834, Fjerde bandet*, s. 222.
- 228 *Högvördiga preste-ståndets protokoll ... 1834, Fjerde bandet*, s. 222 (kursiv i källan)
- 229 *Högvördiga preste-ståndets protokoll ... 1834, Fjerde bandet*, s. 224.
- 230 *Högvördiga preste-ståndets protokoll ... 1834, Fjerde bandet*, s. 222.

- 231 *Högvördiga preste-ståndets protokoll ... 1834, Fjerde bandet, s. 221.*
- 232 Citatet från *Högvördiga preste-ståndets protokoll ... 1834, Fjerde bandet, s. 226.* Om prästerskapets inställning till statarsystemet, se t.ex. Gustafsson 1977, s. 5–11. Geijer kallade statarsystemet ett ”pöbelproducerande” hushållssätt (Montgomery 1934, s. 13).
- 233 *Högvördiga preste-ståndets protokoll ... 1834, Fjerde bandet, s. 229.*
- 234 *Högvördiga preste-ståndets protokoll ... 1834, Fjerde bandet, s. 226.*
- 235 *Högvördiga preste-ståndets protokoll ... 1834, Fjerde bandet, s. 226.*
- 236 *Högvördiga preste-ståndets protokoll ... 1834, Fjerde bandet, s. 229–230.*
- 237 Gadd 2011, s. 134, 142.
- 238 Salmonsson & Spross 2021.
- 239 *Prästeståndets riksdagsprotokoll ... 1786, s. 252, 224.*
- 240 Petersson 1983, s. 19–20.
- 241 *Swenska folkbristens orsaker och botemedel ... 1754, s. 6.*
- 242 Se t.ex. Gadd 2011, s. 140–143.
- 243 Bondestam 2002, s. 168.
- 244 Bondestam 2002, s. 140.
- 245 Bondestam 2002, s. 168–172.
- 246 Edgren 2001, s. 29 (kursiv i källan).
- 247 Edgren 2001, s. 166.
- 248 Edgren 2001, s. 166–167.
- 249 Hull 1996, s. 142–143.
- 250 Hull 1996, s. 142–143.
- 251 Hull 1996, s. 144.
- 252 Hull 1996, s. 143.
- 253 Hull 1996, s. 143.
- 254 Även här handlar det om staten i kameralistisk mening. Hull beskriver det med orden ”the organized social order, not simply government.” Hull 1996, s. 143.
- 255 Tolkningen går i linje med kyrkohistorisk forskning om hur den lutherska etiken kom till uttryck under sent 1700- och tidigt 1800-tal. Bland annat menar Daniel Lindmark att det då skedde en omtolkning av Hustavlan med fokus på reciprocitet som gjorde att dess innehåll kunde lanseras som civila dygder kring sekelskiftet 1800 (Lindmark 2011). Lindmark talar, liksom Carola Nordbäck, om en syntes mellan teologi och naturrätt (Nordbäck 2009, bl.a. s. 364, 377, 382–384.)

3. Äkta makars arbete och ansvar

- 256 Runefelt 2015, kap. 4, citat s. 114.
- 257 Helmius 2022, s. 16.
- 258 Helmius 2022, s. 214.
- 259 Urvalet utgörs av de rådgivningstexter, pamfletter och tidningsartiklar som ingår i underlaget för boken och som bedömts vara särskilt rika på uppgifter om konkreta arbetsuppgifter. Se Bilaga 2.
- 260 Se t.ex. Fiebranz et al. 2011; Ågren 2017b, s. 13–21; Ågren 2018.
- 261 I GaW-databasen finns en mängd andra kontextuella uppgifter (<https://www.uu.se/forskning/gender-and-work/databas>).

- 262 Den specifika databas (GaW2-databasen som är ett utsnitt av GaW) som jag jämför min databas med i detta avsnitt utgår från Västmanland 1720–1880 och de olika källtyperna fördelar sig enligt följande: domböcker (ca 62 %), räkenskaper (ca 18 %) ego-dokument (ca 12 %), mantalsuppgifter (ca 7 %) och suppliker (ca 1 %). (Lindström et al. (under utgivning), tabell 3:1.)
- 263 Ågren 2017b, s. 5–6; Lindström (red.) 2020, passim.
- 264 För resultaten se t.ex. Ågren 2017c; Ågren (under utgivning).
- 265 I den meningen kan källorna liknas vid de målningar av Pehr Hilleström som studerats av Johanna Ilmakunnas. Även om de är realistiska och skildrar detaljerade och specifika scener bör de betraktas som en sorts generaliseringar eller typbilder av kvinnors arbete. (Ilmakunnas 2018, s. 4, 23.)
- 266 Lindström et al. (under utgivning), tabell 3:7.
- 267 En presentation av och översikt över GaW2-databasen finns i Lindström et al. (under utgivning).
- 268 Lindström et al. (under utgivning).
- 269 Kategorin ospecificerat arbete innefattar arbete som beskrivs med ord som egentligen inte säger något om vilka specifika sysslor som utförs. I GaW-databasen handlar det ofta om sådant som tjäna och arbeta.
- 270 De 147 aktiviteterna i kategorin ospecificerat arbete fördelade sig enligt följande: män 42, kvinnor 85, män och kvinnor tillsammans 12 och okänt/ospecificerat kön 8.
- 271 Kvinnor utförde 34 och män 35 av aktiviteterna i denna underkategori inom ospecificerat arbete.
- 272 *Den förnuftige fritänkaren* 1767, nr 6, s. 56.
- 273 Kvinnor utförde 53 sådana aktiviteter, män 6 och män och kvinnor tillsammans 3.
- 274 Av 101 undervisningsaktiviteter utfördes 19 av män, 52 av kvinnor, 19 av män och kvinnor tillsammans och 11 av okänt/ospecificerat kön. Husbonden och matmodern i ett hushåll förväntades undervisa barn och tjänstefolk att läsa och skriva. Christoffer Åhlman har nyligen visat att det ansvaret uppfylldes av såväl män som kvinnor under 1700-talet (Åhlman 2019, kap. 4).
- 275 *Skrifter af Sällskapet för allmänne medborgerlige kunskaper* 1794, I bandet, II stycket, s. 44.
- 276 De 88 aktiviteterna fördelade sig enligt följande: män 30, kvinnor 48, män och kvinnor 4, okänt/ospecificerat kön 6.
- 277 Med tanke på att omsorg om barn och gamla placeras i vård, skulle kanske även dessa sysslor placeras där, men jag har valt att inte göra det.
- 278 *Skrifter af Sällskapet för allmänne medborgerlige kunskaper* 1794, I bandet, IV stycket, s. 112.
- 279 Liknande sammanställningar av vilka typer av arbetsaktiviteter som blir synliga i ortbeskrivningar, mantalsuppgifter, räkenskaper, domböcker, suppliker och egodokument finns i antologin *Fantastiska verb* (Lindström 2020, s. 54, 84–85, 107, 125–126, 156, 185).
- 280 *En resande mans tankar ...* 1786, s. 2.
- 281 *En friares bref ...* 1790, s. 4, 7.
- 282 *En fullkomlig ägta hustrus bild ...* 1787, s. 17. Se även t.ex. Kryger, *Tankar wid Lediga Stunder ...* 1761, s. 168; *Orsaker til ungarlarnas hinder från giftermål ...* 1765, s. 4;

- Ungkarlarnas lama skäl til hinder från giftermål ...* 1767, s. 4; *Lefnads-reglor, gifne af en huld fader til des dotter* 1802; Berg 1807, s. 19; *Dagligt Allehanda*, nr 262 1809; *En svensk mans reflexioner om giftermål ...* 1828.
- 283 *Ungkarlarnas lama skäl til hinder från giftermål ...* 1767, s. 16.
- 284 *Den förnuftige fritänkaren* 1767, nr 23, s. 188.
- 285 Berg 1807, s. 18–19.
- 286 Meyer 1787, s. 30.
- 287 Se även t.ex. Liliequist 2011, s. 10 och Stadin 2004, s. 73. Att hustrun skulle anförtros ansvaret för hushållet lyfts fram även i studier av brittisk och tysk rådgivningslitteratur. Se t.ex. Capp 1996, s. 126; Gray 2000, 104–105; Flather 2007, s. 32; Amussen 2018; Exempel på att denna balansgång var svår även i praktiken och därför kunde utgöra grund för äktenskapliga konflikter har uppmärksamats av bland andra Rosemarie Fiebranz (Fiebranz 2002, s. 305–306) och Elin Hinnemo (Hinnemo 2016, s. 162–167.)
- 288 *Bref från en okänd til en far ...* 1771.
- 289 Bondestam 2002, s. 38, 45.
- 290 *Om unga fruntimmer, som gifta sig ...* 1790.
- 291 Ulvros 1996, s. 335; Berglund 2007, t.ex. s. 125–130, 297–303.
- 292 Oja 2015.
- 293 Tosh 1999, s. 79–101.
- 294 Se t.ex. *Sinceri bref til fru N.N. angående barna-uppfostran* 1753, s. 18; *Den förnuftige fritänkaren* 1767, nr 5, 41–46; *Ungkarlarnas lama skäl til hinder från giftermål ...* 1767, s. 6, 10, 16; *En fullkomlig ägta hustrus bild ...* 1787, s. 42; Meyer 1787, s. 28–29; *Julkapp til friaren ...* 1790, s. 9; *Oförgrifliga tankar om barnamord ...* 1796, s. 12, 15–17.
- 295 *Oförgrifliga tankar om giftomanna rätten ...* 1761, s. 4.
- 296 *Oförgrifliga tankar om giftomanna rätten ...* 1761, s. 5.
- 297 Berglund 2007, s. 194–203.
- 298 Se t.ex. Liedman 1986, s. 30–32.
- 299 *Kärleks-dryck, eller Et nyligen upfunnit gammalt recept ...* 1756.
- 300 Meyer 1787, s. 30.
- 301 *En fullkomlig ägta hustrus bild ...* 1787, s. 17.
- 302 *Den förnuftige fritänkaren*, nr 48, s. 388.
- 303 *Julkapp til friaren ...* 1790, s. 23.
- 304 *Samtal om det oinskränkta Qwinno-Wäldet* 1755, s. 12.
- 305 Berg 1807, s. 25–26.
- 306 *Den förnuftige fritänkaren*, nr 48, s. 388. Se även Berg 1807, s. 20–21.
- 307 *Skrifter af Sällskapet för allmänne medborgerlige kunskaper* 1794, I bandet, II stycket, s. 37. Agneta Helmius ger exempel på liknande skrivningar från Argus på 1730-talet (Helmius 2022, s. 56, 96).
- 308 Wunder 1998, s. 97.
- 309 *Den förnuftige fritänkaren*, nr 48, s. 388.
- 310 *Anecdoter, eller märkvärdiga berättelser ...* Första stycket 1780, s. 123.
- 311 *En friares bref ...* 1790, s. 10.
- 312 Berg 2009.
- 313 Jansson et al. 2017; Ling et al. 2017.
- 314 *Förklaring öfwer Wägwisaren til Norge ...* 1763, s. 35.

- 315 Se t.ex. *Samtal om det oinskränkta Qwinno-Wäldet 1755*, s. 8; *Kärleks-dryck, eller Et nyligen upfunnit gammalt recept ... 1756; Förklaring öfwer Wägwisaren til Norje ... 1763*, s. 35; *Anecdoter, eller märkvärdiga berättelser ... Första stycket 1780*, s. 123; *Julkapp til friaren ... 1790*, s. 9.
- 316 *Anecdoter, eller märkvärdiga berättelser ... Första stycket 1780*, s. 124. Se även t.ex. *En fullkomlig ägta hustrus bild ... 1787*, s. 17.
- 317 Meyer 1787, s. 28–29.
- 318 Meyer 1787, s. 29.
- 319 *En resande mans tankar ... 1786*, s. 4.
- 320 *En fullkomlig ägta hustrus bild ... 1787*, s. 18–19.
- 321 Uppenberg 2018, s. 228–233. Se även Wunder 1998, s. 94. Vikten av kompetens och praktisk skolning lyftes också fram i likpredikningar över prästfruar under perioden 1760–1850 (Bexell 2015, s. 130–131).
- 322 *En fullkomlig ägta hustrus bild ... 1787*, s. 18.
- 323 Helmius 1993, s. 36–38.
- 324 *Den förnuftige fritänkaren 1767*, nr 5, s. 46.
- 325 *Wägwisare til Norje ... 1762*, s. 6.
- 326 *Skrifter af Sällskapet för allmänne medborgerlige kunskaper 1796*, III bandet, II stycket, s. 40 (kursiv i källan).
- 327 *Sinceri bref til fru N.N. angående barna-uppfostran 1753*, s. 29–30. Se även t.ex. *En fullkomlig ägta hustrus bild ... 1787*, s. 32.
- 328 Oja 2015.
- 329 Ågren et al. (under utgivning).
- 330 *Den förnuftige fritänkaren, 1767*, nr 48, s. 391.
- 331 Om det särskilda ansvaret för döttrar, se även t.ex. *En fullkomlig ägta hustrus bild ... 1787*, s. 32.
- 332 *Anecdoter, eller märkvärdiga berättelser ... Första stycket 1780*, s. 124; andra citatet, *Sinceri bref til fru N.N. angående barna-uppfostran 1753*, s. 26. Se även *Ungkarlarnas lama skäl til hinder från giftermål ... 1767*, s. 10; *Några Nyttiga upfostrings-reglor ... 1786*, s. 13; *En fullkomlig ägta hustrus bild ... 1787*, s. 63.
- 333 *Anecdoter, eller märkvärdiga berättelser ... Första stycket 1780*, s. 125.
- 334 Meyer 1787, s. 52.
- 335 Fiebranz 2002, s. 364; Marklund 2004, s. 64–82.
- 336 De kvinnoideal som förespråkades i dessa texter går helt i linje med dem som Anne Berg funnit i tidskrifter riktade till fruntimmer från perioden 1780–1820. Enligt dem skulle kvinnan, med Bergs ord, vara ”en moralisk hustru och en professionell och ekonomiskt sinnad arbetslederska i hushållet”. (Berg 2009, s. 40.)
- 337 Se t.ex. Stadin 2004, s. 80; Lahtinen 2009, s. 45–47; Pihl 2012, s. 211–215.
- 338 Mosse 1996, s. 9–13, kap. 4.
- 339 Tjeder 2003, s. 21–23, 283–284.
- 340 Berg 2009.
- 341 Runefelt 2005, s. 21. Agneta Helmius talar om detta som en ”särskild pedagogik” som målade upp dygder och laster i enlighet med exemplumtraditionen (Helmius 2022, s. 70).
- 342 För Sverige se t.ex. Liliequist 1999, Karlsson 2007; Runefelt 2015, s. 127–137; Helmius 2022, s. 99–104. Utanför Sverige, se t.ex. Carter 2001, s. 137–144, på s. 138–140 finns en kort historiografisk översikt över forskning om *the fop*.

- 343 Liliequist 1999, s. 85.
- 344 Figuren kunde också kallas för ”petit maitre”, lillherre, sprätthök m.m. På engelska använder bl.a. Philip Carter ordet *fop* på motsvarande sätt (Carter 2001, kap. 4).
- 345 Sprätthökskaraktären finns i en mängd texter, bland andra *Något lustigt at skratta åt 1758*; *Billiga påminnelser wid Oförgripeliga tankar om giftomanna rätten ... 1773*; *1761*; *Nytt sätt till at fria ... 1773*; *För Fyra Styfwer! 1775*; *Fastelags Ris från Nympherna, til Ungherrarna [1770-tal]*; *Juleklapp och nyårs-gåfwa ... 1778*; Meyer 1787, s. 43; *Om affectations skadlighet ... 1790*; *Oförgripeliga tankar om trolöfningar ... 1811*.
- 346 *Den förnuftige fritänkaren* 1767, nr 5, s. 41–42.
- 347 *Den förnuftige fritänkaren* 1767, nr 5, s. 42.
- 348 *Den förnuftige fritänkaren* 1767, nr 5, s 41–46.
- 349 *Den förnuftige fritänkaren* 1767, nr 5, s 41–46.
- 350 *Den förnuftige fritänkaren* 1767, nr 5, s 41–46.
- 351 Även Runefelt betonar att sprätthöken ofta beskrevs som skuldsatt och ekonomiskt omdömeslös (Runefelt 2015, s. 131).
- 352 Meyer 1787, s. 10.
- 353 Meyer 1787, s. 43.
- 354 Sprätthökens huvudsakliga karaktärsdrag var inte riktigt desamma i olika länder (se bl.a. Carter 2001, kap 4; Cohen 1996, s. 37–41; Foster 2006, s. 110–111). Karin Sennefelt påpekar att ”sprättighet” ofta kopplades till ämbetsmän, tjänstemän och officerare i frihetstidens politiska kultur (Sennefelt 2011, s. 278).
- 355 Carter 2001, kap 4, särskilt s. 143–146.
- 356 Runefelt 2015, s. 133.
- 357 Se även Helmius 2022, s. 102.
- 358 Historien berättas i skådespelet *Ris-Bastugan*, från samma år.
- 359 *Samtal om det oinskränkta Qwinno-Wäldet 1755*, s. 4.
- 360 *Samtal om det oinskränkta Qwinno-Wäldet 1755*, s. 4
- 361 *Samtal om det oinskränkta Qwinno-Wäldet 1755*, s. 5
- 362 *Samtal om det oinskränkta Qwinno-Wäldet 1755*, s. 5
- 363 *Samtal om det oinskränkta Qwinno-Wäldet 1755*, s. 5.
- 364 *Samtal om det oinskränkta Qwinno-Wäldet 1755*, s. 5.
- 365 *Samtal om det oinskränkta Qwinno-Wäldet 1755*, s. 7.
- 366 *Samtal om det oinskränkta Qwinno-Wäldet 1755*, s. 9.
- 367 *Samtal om det oinskränkta Qwinno-Wäldet 1755*, s. 10.
- 368 *Samtal om det oinskränkta Qwinno-Wäldet 1755*, s. 11.
- 369 *Samtal om det oinskränkta Qwinno-Wäldet 1755*, s. 12.
- 370 Luther vände sig tydligt mot tyranni i hushållet vilket i hustavlan kondenserade i uppmaningen till äkta män att inte vara hårda mot sina hustrur. (Lindroth 2005, s. 414.)
- 371 *Julklapp til friaren ... 1790*; *Tredje swaret på friarens bref ... 1791*. Jag utgår från att dessa brev är fiktiva och ser dem som inlägg i debatten om äktenskap och frieri. (Några av dessa texter utgör underlag för en metodövning i Lindkvist 1996.)
- 372 *Julklapp til friaren ... 1790*, s. 27.
- 373 *Julklapp til friaren ... 1790*, s. 31. Listan är sannolikt skriven i en genre av sedelärande beskrivningar av olika karaktärer med antika anor som blev populär i Europa efter en fransk efterbildning av La Bruyère från 1688. Den senare publi-

- cerades i svensk översättning på 1760-talet. (För den antika genren se t.ex. Berg 2010. Engelska varianter från 1700-talet nämns av Carter 2001, s. 154.)
- 374 *Julklapp til friaren ...* 1790, s. 31.
- 375 *Julklapp til friaren ...* 1790, s. 32.
- 376 *Julklapp til friaren ...* 1790, s. 33.
- 377 *Julklapp til friaren ...* 1790, s. 34.
- 378 *Julklapp til friaren ...* 1790, s. 34–35.
- 379 *Julklapp til friaren ...* 1790, s. 36.
- 380 *Julklapp til friaren ...* 1790, s. 38.
- 381 *Julklapp til friaren ...* 1790, s. 39.
- 382 *Tredje swaret på friarens bref ...* 1791, citaten från s. 23. Se även t.ex. *Nytt sätt till at fria ...* 1773; *Narragtigheter, sjunde portionen* 1815, *Fruntimmerna, sådana de warit, äro och skola blifva ...* 1828; *Husfriden ...* 1830.
- 383 *Ungkarlarnas lama skäl til hinder från giftermål ...* 1767, s. 5. Se även t.ex. *En fullkomlig ägta hustrus bild ...* 1787, s. 15.
- 384 *Kärleks-dryck, eller Et nyligen upfunnit gammalt recept ...* 1756. Se även t.ex. *En resande mans tankar ...* 1786, s. 4.
- 385 *Den förnuftige fritänkaren* 1767, nr 5, s. 47.
- 386 *Förklaring öfwer Wägwisaren til Norje ...* 1763, s. 38.
- 387 *Förklaring öfwer Wägwisaren til Norje ...* 1763, s. 38–39. Se även t.ex. *En resande mans tankar ...* 1786, s. 4; *Om affectations skadlighet ...* 1790; *Fruntimmerna, sådana de warit, äro och skola blifva ...* 1828.
- 388 Runefelt 2015, s. 103–109. Vickery menar att den här typen av kvinnor blev mer frekventa i den engelska diskursen i slutet av 1600-talet. (Vickery 1993, s. 407.)
- 389 *Nytt sätt till at fria ...* 1773.
- 390 Se t.ex. *Den förnuftige fritänkaren* 1767, nr 17, s. 137–144; *En resande mans tankar ...* 1786, s. 3; *De förnämligaste orsaker til missnöjda och olyckliga äktenskap* 1790, s. 11; *En svensk mans reflexioner om giftermål ...* 1828, s. 30; *Husfriden ...* 1830.
- 391 Se t.ex. *Den förnuftige fritänkaren* 1767, nr 17, s. 137–144. Liknande farhågor för den äktenskapliga maktbalansen fanns även på 1600-talet (Stadin 2004, s. 60–62).
- 392 *Tragedie-comedie, uti en act, kallad: Ris-Bastugan* 1755. Pjäsen har på senare år analyserats av bland andra Jonas Liliequist och Agneta Helmius. I ett äldre forskningsläge fanns en föreställning om att pjäsen byggde på en verklig händelse. Det tillbakavisas av Liliequist. Se Liliequist 2001 och Helmius 2022, kap 4 och där anförd litteratur, särskilt s. 114 (not 557 och not 560).
- 393 *Tragedie-comedie, uti en act, kallad: Ris-Bastugan* 1755, s. 7.
- 394 *Tragedie-comedie, uti en act, kallad: Ris-Bastugan* 1755, s. 9.
- 395 Liknande dialoger som kontrasterade ett kvinnligt ideal och dess motsats fanns i andra texter och har lyfts fram i tidigare forskning. Se t.ex. Berg 2009, s. 39.
- 396 *Tragedie-comedie, uti en act, kallad: Ris-Bastugan* 1755, s. 11.
- 397 *Tragedie-comedie, uti en act, kallad: Ris-Bastugan* 1755, s. 11.
- 398 *Tragedie-comedie, uti en act, kallad: Ris-Bastugan* 1755.
- 399 Se t.ex. Amussen 2018; Schmidt 2011, s. 48–49; Wunder 1998, s. 74, 80.
- 400 Min tolkning av *Tragedie-comedie, uti en act, kallad: Ris-Bastugan* och *Samtal om det oinskränkta Qwinno-Wäldet* skiljer sig i vissa avseenden från Jonas Liliequists. Han menar att 1700-talets diskurs ställde den regeringslystna hustrun i centrum av diskussionen, och förlöjligade och fördömde henne (Liliequist 2011).

- 401 *Ungkarlarnas lama skäl til hinder från giftermål ... 1767, s. 5.*
- 402 *Nytt sätt till at fria ... 1773.*
- 403 *Nytt sätt till at fria ... 1773.*
- 404 *Nytt sätt till at fria ... 1773.*
- 405 Nehrman 1747, s. 9.
- 406 Lagutskottets betänkande över Kungl. Maj:ts proposition om straffet för barnamord, *Prästeståndets riksdagsprotokoll 1786*, s. 228, Bengt Ferrners utlåtande i lagutskottet den 27 maj 1786 om straffet för barnamord, *Prästeståndets riksdagsprotokoll 1786*, s. 241.
- 407 *Protocoll hållna hos högvördiga preste-ståndet ... 1829, Tredje bandet, s. 32.*
- 408 *Ungkarlarnas lama skäl til hinder från giftermål ... 1767, s. 6.*
- 409 *Ungkarlarnas lama skäl til hinder från giftermål ... 1767, s. 5.*
- 410 *Ungkarlarnas lama skäl til hinder från giftermål ... 1767, s. 7.* Se även t.ex. *Fastelags Ris från Nympherna, til Ungherrarna [1770-tal]*; Berg 1807, s. 6–10.
- 411 *Ungkarlarnas lama skäl til hinder från giftermål ... 1767, s. 11.*
- 412 *Samtal om det oinskränkta Qwinno-Wäldet 1755, s. 12.*
- 413 *Samtal om det oinskränkta Qwinno-Wäldet 1755, s. 12.*
- 414 *Ungkarlarnas lama skäl til hinder från giftermål ... 1767, s. 11.*
- 415 *Ungkarlarnas lama skäl til hinder från giftermål ... 1767, s. 7.*
- 416 *Ungkarlarnas lama skäl til hinder från giftermål ... 1767, s. 7.*
- 417 Liliequist 2001, s. 95–96. Se även Amussen 2018, s. 346.
- 418 *Förklaring öfwer Wägwisaren til Norje ... 1763, s. 36–37.*
- 419 *Förklaring öfwer Wägwisaren til Norje ... 1763, s. 37.* Se även t.ex. Meyer 1787, s. 10.
- 420 Jansson 2013.
- 421 *Orsaker til ungarlarnas hinder från giftermål ... 1765, s. 7–9.* Se även t.ex. Zetherström 1772; *En fullkomlig ägta hustrus bild ... 1787, s. 21, 59–60*; *En svensk mans reflexioner om giftermål ... 1828, s. 23–24.*
- 422 *Ungkarlarnas lama skäl til hinder från giftermål ... 1767, s. 10.* Se även t.ex. Meyer 1787, s. 37.
- 423 *Ungkarlarnas lama skäl til hinder från giftermål ... 1767, s. 16.*
- 424 *Ungkarlarnas lama skäl til hinder från giftermål ... 1767, s. 16.*
- 425 Se även t.ex. *En resande mans tankar ... 1786, s. 4.* För en beskrivning av en ideal uppfostran av en dotter, se t.ex. *Några Nyttiga uppfostrings-reglor ... 1786.* Vissa texter betonade uppfostrans betydelse för både män och kvinnor, t.ex. Berg 1807, s. 34–36.
- 426 *Förklaring öfwer Wägwisaren til Norje ... 1763, s. 34.*
- 427 *Protocoll hållna hos högvördiga preste-ståndet ... 1829, Tredje bandet, s. 33.*
- 428 *En fullkomlig ägta hustrus bild ... 1787, s. 12, även s. 16.*
- 429 Berg 1807, s. 18–19. Se även t.ex. *Den förnuftige fritänkaren*, nr 48, s. 388.
- 430 Schmidt 2011, citat s. 52.
- 431 Amussen 1993, s. 43.
- 432 Tosh 1999, s. 56.
- 433 Gray 2000, s. 301.
- 434 Marklund 2004, s. 287.
- 435 Berg 1807, s. 20.
- 436 Liliequist 2001.
- 437 Helmius 2022, s. 203–205, citat s. 205.

- 438 Helmius 2022, s. 208–209.
 439 Runefelt 2015, s. 285.
 440 Runefelt 2015, s. 137.
 441 *Swar uppå nytt sätt at fria ... 1773.*
 442 *Swar uppå nytt sätt at fria ... 1773.*

4. Hand i hand för gemensam välfärd

- 443 Montesquieu 1990 [1757], s. 279–280.
 444 Shepard 2000, s. 75.
 445 Shepard 2000.
 446 Desan 2004, s. 114.
 447 Zucca Micheletto 2015.
 448 Shepard 2000, citat s. 75.
 449 Desan 2004, s. 131–132.
 450 Zucca Micheletto 2015, citat s. 768.
 451 Roper 1989, s. 41.
 452 SAOB uppslagsord ”försörja” (1927).
 453 Roper 1989, s. 42–46. Josef Ehmer lyfter på ett intressant sätt in Ropers distinktion i en diskussion om tidigmoderna betydelser av begreppet ”arbete”. Enligt Ehmer stödjer den tolkningen att ordet ”arbete” (*Arbeit*) i skråsammanhang inte stod för det konkreta (manuella) arbetet utan för utövandet av ett hantverk eller en profession. (Ehmer 2022, s. 26.)
 454 Se t.ex. Clark 1982 [1916]; Stadin 1980; Österberg 1980; Wunder 1998.
 455 Ågren 2018, s. 150.
 456 Ågren 2017a; Lennersand et al. 2017.
 457 Janssens 1997, s. 1.
 458 Se t.ex. Clark 1995; Janssens 1997; Horrell & Humphries 1997; Horrell et al. 2022.
 459 Sommestad 1997, s. 153.
 460 Lindström et al. 2017; Wærn-Carlsson et al. (under utgivning).
 461 En grupp ämbetsmän där problemen med försörjningen efter makens död uppmärksammats sedan länge är präster och för prästänkor utvecklades olika typer av praxis för att underlätta deras försörjning (Norrman 1993).
 462 Nehrman 1747, s. 2. Uttrycket ”inbördes hjälp” står i modern organisationsteori för ett ömsesidigt utbyte av resurser till ömsesidig nytta. Under 1700-talet användes det när det gällde äkta makar men också i relation till samhället och dess relationer i bredare mening.
 463 *Kyrko-handbok ... 1811*, s. 118–119.
 464 Helander 1934, s. 373–392. Här vill jag rikta ett särskilt tack till Cecilia Wejryd som uppmärksammade mig på detta.
 465 Se t.ex. *Ett rätt christeligt ägtenskaps korta handbok ... 1759*, s. 10; *Några strödda ord, i hast, om äktenskapet ... 1806*, s. 4; Anförande av Olof Hambræus, avskrift i *Protocoller hållne hos högloflige ridderskapet och adeln ... 1809*, Fjerde Bandet, s. 793.
 466 Om de olika katekesutgåvorna, se Herbertsson & Svebilius 2017, s. 26–30.
 467 *Luthers Lilla Katekes och Swebilii Förklaring ... 1845*, s. 152.

- 468 *Luthers Lilla Katekes och Swebilii Förklaring* ... 1845, s. 58. Det är värt att notera att formuleringen om inbördes bistånd och utläggningarna av vad det betydde inte fanns i Svebilii utgåva från 1689.
- 469 *Luthers Lilla Katekes och Swebilii Förklaring* ... 1845, s. 58–59.
- 470 Citerat ur Koefoed 2021, s. 143. Även i tysk lag och praxis framhölls mannens försörjningsansvar (Gray 2000, s. 158–164).
- 471 Nehrman 1746, s. 61.
- 472 *Sweriges rikes lag* ... 1734, Giftermålsbalken XIII:3.
- 473 *Sweriges rikes lag* ... 1734, Ärvdabalken VIII:7.
- 474 Nehrman 1747, s. 190.
- 475 Nehrman 1747, s. 195. Den typ av mål som diskuteras här är äktenskapsskillnad.
- 476 *De förnämligaste orsaker til missnöjda och olyckliga äktenskap* 1790, s. 10.
- 477 *Skrifter af Sällskapet för allmänne medborgerlige kunskaper*, II bandet, II stycket, 1796, s. 37–38.
- 478 *Oförgripliga tankar om barnamord* ... 1796, s. 32.
- 479 *Prästeståndets riksdagsprotokoll* ... 1786, s. 227 (min kursivering).
- 480 *Prästeståndets riksdagsprotokoll* ... 1786, s. 227. Utskottets skrivningar följer ordagrant Bengt Ferrners utlåtande i lagutskottet.
- 481 Utdrag af Protocollet, hållit hos högwördige Presteståndet den 30 September 1809, i *Protocoller hållne hos högloflige ridderskapet och adeln* ... 1809, Fjerde Bandet, s. 776.
- 482 *En svensk mans reflexioner om giftermål* ... 1828, s. 5 (min kursivering).
- 483 Chydenius 1778, s. 39. Chydenius skrift refererades och, de delar jag citerat här, citerades i *Skrifter af Sällskapet för allmänne medborgerlige kunskaper* 1795 II bandet, VI stycket, s. 187–211, citat s. 204–205, 211.
- 484 *En friares bref* ... 1790.
- 485 Se t.ex. *Tragedie-comedie, uti en act, kallad: Ris-Bastugan* 1755, s. 7; *Journal för Litteraturen och Theatern*, nr 57, 20/11 1809; *En svensk mans reflexioner om giftermål* ... 1828, s. 40–41.
- 486 Författaren var Magnus Orrelius, en Norrköpingsbaserad ”brödskrivare”, som han kallas av sin livstecknare i SBL (Magnus Orrelius, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/7802>, *Svenskt biografiskt lexikon* (art av Gunnar Broberg), hämtad 2023-11-10). Skriften vände sig mot en tidigare skrift av B. P. Holmén.
- 487 *Ungkarlarnas lama skäl til hinder från giftermål* ... 1767, s. 4.
- 488 *Ungkarlarnas lama skäl til hinder från giftermål* ... 1767, s. 4.
- 489 *Ungkarlarnas lama skäl til hinder från giftermål* ... 1767, s. 4.
- 490 *Ungkarlarnas lama skäl til hinder från giftermål* ... 1767, s. 5.
- 491 Se t.ex. Jansson 2013, s. 258–262; Runefelt 2015, s. 100–109; Helmius 2022, kap. 2.
- 492 *Ungkarlarnas lama skäl til hinder från giftermål* ... 1767, s. 6.
- 493 *Nytt sätt till at fria* ... 1773.
- 494 *Swar uppå nytt sätt at fria* ... 1773.
- 495 Berg 1807, s. 18–19.
- 496 Berg 1807, s. 23–24.
- 497 *Journal för Litteraturen och Theatern*, nr 57, 20/11 1809.
- 498 För en mer ingående analys av diskussionen om lika arvsrätt som pågick i riksdagen under nästan hela första halvan av 1800-talet, se Ågren 2009, kapitel 6.

- 499 *Bihang till samtliga riks-ståndens protokoll ... 1834, Sjunde samlingen, 1:sta Afdelningen ...*, Lag-Utskottets betänkande nr 122 (s. 15). (paginering inom respektive betänkande).
- 500 *Bihang till samtliga riks-ståndens protokoll ... 1834, Sjunde samlingen, 1:sta Afdelningen ...*, Lag-Utskottets betänkande nr 122 (s. 15).
- 501 *Bihang till samtliga riks-ståndens protokoll ... 1834, Sjunde samlingen, 1:sta Afdelningen ...*, Lag-Utskottets betänkande nr 122 (s. 15).
- 502 *Bihang till samtliga riks-ståndens protokoll ... 1834, Sjunde samlingen, 1:sta Afdelningen ...*, Lag-Utskottets betänkande nr 122 (s. 31).
- 503 *Bihang till samtliga riks-ståndens protokoll ... 1834, Sjunde samlingen, 1:sta Afdelningen ...*, Lag-Utskottets betänkande nr 122 (s. 32).
- 504 Ågren 2009, kap. 6; Manns 2005, passim.
- 505 Ling 2016, s. 64–70.
- 506 Ling 2004, s. 174–176; Ling 2016, s. 57–88; Hinnemo 2016, s. 120–122.
- 507 [Landahl] *Sveriges ridderskaps och adels riksdagsprotokoll ... D. 32 1778–1779*, s. 527.
- 508 [Landahl] *Sveriges ridderskaps och adels riksdagsprotokoll ... D. 32 1778–1779*, s. 528.
- 509 [Landahl] *Sveriges ridderskaps och adels riksdagsprotokoll ... D. 32 1778–1779*, s. 530.
- 510 *Prästeståndets riksdagsprotokoll ... 1786*, s. 266.
- 511 *Prästeståndets riksdagsprotokoll ... 1786*, s. 49–50.
- 512 Israelsson 2016.
- 513 Jansson 2009a.
- 514 *Den förnuftige fritänkaren 1767*, s. 54–55.
- 515 Ling 2016, s. 77–79.
- 516 Det framkom exempelvis tydligt i det satiriska debattinlägget från 1809 som refererades tidigare i kapitlet (*Journal för Litteraturen och Theatern*, nr 57, 20/11 1809).
- 517 *Trompeten*, nr 13, 7 februari 1812, s. 51. Situationen liknar den som beskrevs i en av de sedelärande pamfletterna som refererades i kapitel 1, där Cholericus tyckte att hans hustru skulle skaffa pengar för att finansiera hans överdådiga leverne.
- 518 David Tjeder skriver om drinkaren som en manlig nidsbild som förekom under sent 1700-tal men kom att bli allt vanligare under 1800-talet. Tjeder 2003, s. 73–85. Andreas Marklund skriver om hur mäns drickande beskrivs som ett problem i skilsmässosammanhang i början av 1800-talet (Marklund 2004, s. 137–146).
- 519 *Ett bref till en som råkat i ett olyckligt äktenskap 1813*, s. 8.
- 520 *Skrifter af Sällskapet för allmänne medborgerlige kunskaper*, I bandet, II stycket, Stockholm 1794, s. 39.
- 521 *Skrifter af Sällskapet för allmänne medborgerlige kunskaper*, I bandet, II stycket, Stockholm 1794, s. 39.
- 522 *Dagligt Allehanda*, nr 262, 10 november 1809.
- 523 *Journal för Litteraturen och Theatern*, nr 57, 20/11 1809.
- 524 *Journal för Litteraturen och Theatern*, nr 57, 20/11 1809.
- 525 Jansson 2009a.
- 526 *Journal för Litteraturen och Theatern*, nr 56, 18/11 1809.
- 527 Gustafsson 2009, s. 147, 230.

- 528 *Stockholms Posten*, nr 273, 23/11 1809.
- 529 *Skrifter af Sällskapet för allmänne medborgerlige kunskaper*, I bandet, II stycket, Stockholm 1794, s. 37.
- 530 Min artikel ”Det riksmöte som grundade nationens frihet, bröt också våra bojor!” diskussioner om kvinnors näringsfrihet kring sekelskiftet 1800” (Jansson 2009a) utgick från ungefär samma källor och har delvis samma tematiska fokus som detta avsnitt.
- 531 Qvist 1960, s. 107–109.
- 532 Se t.ex. Bladh 2018; Wottle 2000; Lindström 2012; Skott 2022; Jansson et al. (under utgivning).
- 533 Kongl. Maj:ts Nådige Reglemente Hwarefter Alla the, som i Stockholms Stad wilja drifwa Handel ... den 27 november 1749, citerat ur Modée et al. 1754 [Del 4], s. 2895.
- 534 *Några ord ... 1809*, s. 4–5.
- 535 Se t.ex. Qvist 1960, s. 229–241; Bladh 1991, s. 63–70; Wottle 2000, s. 88–89.
- 536 *Wälloflige borgare-ståndets protocoller ... 1809*, tredje bandet, s. 178–181.
- 537 *Protocoller hållne hos högloflige ridderskapet och adeln ... 1809*, Fjerde Bandet, s. 246–247.
- 538 *Några ord ... 1809*, s. 3–4.
- 539 *Några ord ... 1809*, s. 7.
- 540 *Några ord ... 1809*, s. 7–13.
- 541 *Några ord ... 1809*, s. 7.
- 542 *Några ord ... 1809*, s. 10. Liknande argument uttrycktes i diskussioner och lagförslag om kvinnors tillgång till hantverk- och handelsnäringar i Norge i början av 1800-talet (Mordt 1993, s. 109).
- 543 *Några ord ... 1809*, s. 9.
- 544 *Några ord ... 1809*, s. 12.
- 545 *Några ord ... 1809*, s. 14.
- 546 *Skrifter af Sällskapet för Allmänne medborgerlige kunskaper*, I bandet, II stycket, 1794, s. 38–45, citat s. 40, 42. Se även t.ex. *Om penning-brist och folk-brist*, 1809, s. 17.
- 547 Se även t.ex. *Om penning-brist och folk-brist*, 1809, s. 14–15.
- 548 *Skrifter af Sällskapet för allmänne medborgerlige kunskaper*, III bandet, VI stycket, 1797, s. 187. Här används troligen hushåll som synonym till samhället så att det är samhällsbygget som avses med ordet hushållsbyggnaden.
- 549 *Skrifter af Sällskapet för allmänne medborgerlige kunskaper*, III bandet, VI stycket, 1797, s. 197.
- 550 *Skrifter af Sällskapet för allmänne medborgerlige kunskaper*, III bandet, VI stycket, 1797, s. 197.
- 551 *Trompeten*, nr 13, 7 februari 1812, s. 52.
- 552 *Journal för Litteraturen och Theatern* nr 50, 8/11 1809.
- 553 *Skrifter af sällskapet för medborgerlige kunskaper*, I bandet, IV stycket, 1794, s. 111–112.
- 554 *Skrifter af sällskapet för medborgerlige kunskaper*, I bandet, IV stycket, 1794, s. 112.
- 555 *Skrifter af sällskapet för medborgerlige kunskaper*, I bandet, IV stycket, 1794, s. 112–113.
- 556 *Skrifter af sällskapet för medborgerlige kunskaper*, I bandet, IV stycket, 1794, s. 117.

- 557 *Skrifter af sällskapet för medborgerlige kunskaper*, I bandet, IV stycket, 1794, s. 119–120.
- 558 *Skrifter af sällskapet för medborgerlige kunskaper*, I bandet, IV stycket 1794, s. 121.
- 559 Jansson 2009a, s. 173.
- 560 Expeditionsutskottets förslag till Kungl. Maj:t, citerat ur *Wälloflige borgare-ståndets protocolle ... 1809*, femte bandet, s. 1001. Se även t.ex. *Några ord ... 1809*, s. 14; Borgmästare Egges inlägg i borgarståndet 15 januari 1810 i *Wälloflige borgare-ståndets protocolle ... 1810*, fjerde bandets andra häfte, s. 379. Likartad argumentation förekom på 1830-talet i förarbetena till den norska handelslagen från 1848 (Mordt 1993, s. 129–130).
- 561 Borgmästare Landgrens inlägg i borgarståndet 15 januari 1810 i *Wälloflige borgare-ståndets protocolle ... 1810*, fjerde bandets andra häfte, s. 382–383.
- 562 Kapten Lindgrens inlägg i borgarståndet 15 januari 1810 i *Wälloflige borgare-ståndets protocolle ... 1810*, fjerde bandets andra häfte, s. 383–384.
- 563 Herr Norlings inlägg i borgarståndet 15 januari 1810 i *Wälloflige borgare-ståndets protocolle ... 1810*, fjerde bandets andra häfte, s. 380.
- 564 Allmänna besvär- och ekonomiutskottets betänkande, återgivet i *Wälloflige borgare-ståndets protocolle ... 1810*, fjerde bandets andra häfte, s. 108–109.
- 565 Allmänna besvär- och ekonomiutskottets betänkande, återgivet i *Wälloflige borgare-ståndets protocolle ... 1810*, fjerde bandets andra häfte, s. 109.
- 566 *Wälloflige borgare-ståndets protocolle ... 1810*, fjerde bandets andra häfte, s. 392–393. I den norska hantverkslagen från 1839 sades att kvinnor med rätt att idka hantverk endast fick anställa kvinnor. Tidigare lagförslag hade formulerat det som ett förbud att anställa män. (Mordt 1993, s. 115–117.)
- 567 Se t.ex. Qvist 1960, s. 53–57; Ågren 2009, s. 166–167, Manns 2005, s. 33–36.
- 568 *Inrikes Tidningar* 29/9 1766, s. 2.
- 569 *Inrikes Tidningar* 2/6 1788, s. 1. Stort tack till Kaisa Kyläkoski (Jyväskylä universitet) som uppmärksammat mig på dessa ställen i *Inrikes Tidningar*.
- 570 För ett referat och diskussion av den forskningen, se t.ex. Pihl 2011, s. 48–50.
- 571 *Om penning-brist och folk-brist* 1809, s. 16–17.
- 572 *Stockholms Posten*, nr 273, 23/11 1809.
- 573 *Dagligt Allehanda*, nr 266, 15/11 1809.
- 574 *Skrifter af Sällskapet för allmänne medborgerlige kunskaper*, I bandet, II stycket, 1794, s. 43.
- 575 *Skrifter af Sällskapet för allmänne medborgerlige kunskaper*, I bandet, II stycket, 1794, s. 44–45.
- 576 *Journal för Litteraturen och Theatern*, nr 57, 20/11 1809.
- 577 *En fullkomlig ägta hustrus bild ... 1787*, s. 17. Se även t.ex. Kryger 1761, s. 168; *Orsaker til ungarlarnas hinder från giftermål ... 1765*, s. 4; *Ungkarlarnas lama skäl til hinder från giftermål ... 1767*, s. 4; *Lefnads-reglor, gifne af en huld fader til des dotter* 1802; Berg 1807, s. 19; *Dagligt Allehanda*, nr 262 1809; *En svensk mans reflexioner om giftermål ... 1828*.
- 578 Detta citeras i inledningen (Humphries & Sarasúa 2012, s. 47).

5. Slutdiskussion

- 579 Duby 1998 (original på franska 1981).
- 580 Hunt 1992.
- 581 Desan 2004.
- 582 Davidoff & Hall 2002 [1987].
- 583 Hull 1996.
- 584 Gray 2000, s. 297–303.
- 585 Boydston 2008, s. 559, 566, citat s. 566.
- 586 *Protocoll hållna hos högvördiga preste-ståndet ... 1829*, Tredje bandet, s. 31.
- 587 *En svensk mans reflexioner om giftermål ... 1828*, s. 32.
- 588 De citerade orden finns i sitt sammanhang i kapitel 2, s. 44–45.
- 589 Mantl 1999.
- 590 Chydenius 1778, § 4.
- 591 Detta kom fram i många olika debatter och har lyfts fram i forskning om fattigdom och den så kallade sociala frågan. Se t.ex. Petersson 1983, s. 16–33; Johnsson 2016, s. 58–63; Salmonsson & Spross 2021, kap. 3.
- 592 *Bihang till Samtliga Riks-Ståndens Protocoll ... 1828 och 1829, Sjunde Samlingen, Andra Afdelningen ... Första häftet*, Laguskottets betänkande nr 52, s. 10.
- 593 *En svensk mans reflexioner om giftermål ... 1828*, s. 26–27.
- 594 Ling et al. 2017; Östholm & Prytz 2017.
- 595 Pihl & Ågren 2014.
- 596 När det gäller förväntningarna, se t.ex. Stadin 2004, s. 71–83; Jansson & Koefoed 2023, när det gäller praktiken, se Jansson et al. 2017.
- 597 Runefelt 2015.
- 598 Anförande av Faxe i *Protocoller hållne hos högloflige ridderskapet och adeln ... 1809, Andra bandet*, s. 644.
- 599 *Skrifter af Sällskapet för allmänne medborgerlige kunskaper*, III bandet, II stycket, Stockholm 1796, s. 41.
- 600 Runefelt 2015, s. 137.
- 601 Runefelt 2015, s. 285.
- 602 Se t.ex. även Davidoff & Hall 2002 [1987]; Vickery 1998; Tosh 1999; Bladh 2000; Bondestam 2002; Tjeder 2003; Eibach 2020; Helmius 2022.
- 603 Se t.ex. Hunt 1992, s. 190; Bladh 2000, s. 217; Gray 2000, s. 155; Bondestam 2002, kapitel 3.
- 604 *Skrifter af Sällskapet för allmänne medborgerlige kunskaper*, I bandet, II stycket, Stockholm 1794, s. 37.
- 605 Desan 2004, s. 211.
- 606 Rublack 1999, s. 256–260.
- 607 Sarasúa 1997.
- 608 Schmidt 2011.
- 609 Hunt 2009, s. 176–182.
- 610 Se t.ex. Flygare 1999, s. 221; Sommestad & Osterud 2019, s. 114–119, 125; Milton 2001, s. 54–56, 294–295; Berry 2023, s. 203.
- 611 Ågren 2017a, kap 3; Lennersand et al. 2017, s. 183–187.
- 612 Lennersand et al. 2017.
- 613 Lindström & Mispelaere 2017.

NOTER

- 614 Lennersand et al. 2017, s. 188–193.
615 Lindström (kommande).
616 Rydén 2011, s. 70.
617 Jansson et al. (under utgivning).
618 Bennett 2006, s. 54–56.
619 Amussen 2018, s. 345–347, citat s. 347. Denna motsättning uppmärksammas ofta i studier av tidigmodern rådgivningslitteratur, se t.ex. Wunder 1998, s. 201–208; Gray 2000, s. 59–65; Flather 2007, s. 32–34.
620 Roper 1989, s. 41–46.
621 Se t.ex. Amussen 2018, s. 350; Liliequist 2011.
622 Liliequist 2011, s. 7.
623 Stadin 2004, s. 59–65.
624 Stadin 2004, s. 297–298. Även Urban Claesson uppmärksammar, i sina studier av regionala katekeser i Sverige och Danmark, intressanta skillnader vad gäller maktbalansen mellan äkta makar (Claesson, kommande).
625 Se t.ex. Ulvros 1996; Berglund 2007; Oja 2015; Ågren 2017c.
626 Se t.ex. Sandvik 1992; Blom & Sogner 1999.
627 Winberg 1975.
628 *Prästeståndets riksdagsprotokoll ... 1786*, s. 252, 224.
629 Se t.ex. Maurits 2013.
630 Sommestad 1997, s. 129–130.
631 *Om penning-brist och folk-brist 1809*, s. 16–17.

Referenser

Digitaliserat källmaterial

- Databasen ”Gender and Work”, <https://www.uu.se/forskning/gender-and-work/databas>
- Svenskt biografiskt lexikon* [Elektronisk resurs] SBL, Stockholm, 2012–, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/Start.aspx>
- Tabellverket 1749–1859*, Demografiska databasen, Umeå, <http://rystad.ddb.umu.se:8080/Tabellverket/Tabverk/Start>

Tryckta källor

- Anecdoter, eller märkwärdiga berättelser, för christna och ochristne*, Första stycket, Stockholm 1780.
- [Johan Stagnell] *Aprils-narren, beskrifven af Heraclito Democritulo*, Stockholm 1763.
- Auctoren til öfversättningen af En swensk mans tankar 1765. helsar utgifwaren af Aristarchus, med en lärd kysz*, Stockholm 1769.
- Berg, F, *Moralisk afhandling om konsten att lefva lycklig i äktenskap. En skrift för föräldrar, makar och den mognare ungdomen, af F. Berg*, Lund 1807.
- Bihang till Samtliga Riks-Ståndens Protocoll, vid Lagtima Riksdagen i Stockholm åren 1828 och 1829, Sjunde Samlingen, Andra Afdelningen, innehållande Lag- samt Allmänna Besvärs. och Oeconomie-Utskottens gemensamma Memorial, Utlåtanden och Betänkanden*, Första häftet, Stockholm 1829.
- Bihang till samtliga riks-ståndens protokoll vid urtima riksdagen i Stockholm år 1834, Sjunde samlingen, 1:sta Afdelningen: Lag-Utskottets Memorial, Utlåtanden och Betänkanden*, Stockholm 1834.
- [Samuel Cronander] *Billiga påminnelser wid Oförgripeliga tankar om giftomanna rätten och de brott, som deremot begås*, Stockholm 1761.
- [Samuel Gagnerus] *Blandade sanningar. Variatio delectat*, Stockholm 1767.
- Blindbockens wälde öfwer flickan, som obuden tagit sig an könets försvar*, Stockholm 1758.
- [Pehr Johan Höppener] *Bonde-cur för den sjuka riks-kroppen. Inom hus*, Stockholm 1774.
- Bref från en okänd til en far, hwars dotter ingått äktenskap utom hans wilja och wetskap*, Stockholm 1771.
- Bref til Auctoren af Petit Maitren*, Stockholm 1766.
- Bring, Ebbe Samuel, *Grunderna till swenska civil-lagfarenheten, uti systematisk ordning; af Ebbe Samuel Bring, Tryckt uti Berlingska boktryckeriet, Första delen*, Lund 1817.

- Chydenius, Anders, *Tankar om husbönders och tjenstehions naturliga rätt; upgifne af Anders Chydenius*, Stockholm 1778.
- Dagligt Allehanda*, Stockholm 1809.
- Damons förklaring emot förswaret och det ytterligare swaret på Tankar om flickors ostadighet*, Stockholm 1758.
- De förnämligaste orsaker til missnöjda och olyckliga äktenskap*, Stockholm 1790.
- [Johan Frederic Kryger] *Den förnuftige fritänkaren*, 1767.
- [Johan Malmström] *Den nordiska herden Johan Metares tankar, om åtskillig slags midsommars-ro, på en Djurgård eller annan grön park*, Stockholm 1758.
- Den ogudaktige, samwetslöse och skrymtaren. Rätteligen afskildrade*, Stockholm 1772.
- [Charlotta Frölich] *Den utflugna bisvärmen, eller högvälborna Fru grevinnan – – N.N:s berättelse til herr – – – – N.N. En av honom given, men år 1768 förolyckad bistock eller bikupa. Jämte herr – – – – N.N:s svar på samma berättelse*, Stockholm 1768.
- Dessa äktenskap – ? woro wäl icke beslutna i himmelen, Översättning från tyskan av C. N. Humble. Förra bandet*, Stockholm 1804.*
- En banqueroute-spelares berättelse, om en sin goda wäns besynnerliga öden och lefwerne*, nr XLVI, Stockholm 1754.
- En friares bref, däruti han söker sig en maka, och afmålar sin egen, och sin tilkommande bruds character*, Stockholm 1790.
- En fullkomlig ägta hustrus bild, tecknad efter den målning, som finnes i Ordspråksbokens sidste Capitel. Öfwersättning från Tyskan. Af Eric Forssén. Göteborg 1787.**
- [Carl Nygren] *En Petit Maitre, på Swenska Snushane*, Stockholm 1766.
- En resande mans tankar, som årnar gifta sig i Stockholm*, Stockholm 1786.
- En svensk mans reflexioner om giftermål, isynnerhet i afseende på vår tid och vårt land. Hemtade ur en afliden persons manuscripter, och, med några tillägg, utgifne af en uppriktig fäderneslandets vän, Jönköping 1828.*
- [Johan Stagnell] *En wisa, om en ärlig man [.] Hwad gör en ärlig man? Han tänker rätt och talar rätt och skadar ingen a'n, och sådant är hans lefnadssätt*, Kalmar 1760.
- [Lars Johansson (Lucidor)] *Et hemligt samtal emellan Anna och Phillis om en mös plikt, tryckt i Norrköping på egen bekostnad, af Johan Edman, år 1759, Norrköping 1759.*
- Et nytt och i sitt slag oförligneligt fynd, bestående uti efterföljande bref, skrifwit af et fruentimmer C.P. til hennes älskare, hwilket under bortfarandet ifrån kongl. bålhuset d. 25 oct. sistl. om aftonen blef uphittadt uti en hyrewagn; i ljuset framgifwit, såsom et prof af våra seders renhet och oskyldighet uti närwarande tide-hwarf*, Stockholm 1770.
- [Jean François Melon] *Et Politiskt Försök om Handel, Öfwersatt ifrån Fransöskan Efter Nyaste uplagan, Hvilken är tilökt med sju Capitel, och upfylld på de ställen, som i de förra uplagorna blifwit lemnade Öpne*, Stockholm 1751.*
- Ett bref till en som råkat i ett olyckligt äktenskap*, Stockholm 1813.
- [Sigismund Scher-Erz] *Ett rätt christeligt ägtenskaps korta handbok, hwilken uti twänne betractelser föreställer 1:o huru christeliga ägta folk, utan särdeles sorg och oro, kunna lefwa tilsamman, och i Gudi föra en glad lefnad. 2:o huru man skal begynna: ägtenskapet, at det ej, igenom bekymmer och sorg, må blifwa förwärrat. Dem enfaldigom til underwisning och upmuntran. Af tyskan på swenska öfwersatt*, Stockholm 1759.*
- Fastelags Ris från Nympherna, til Ungherrarna [1770-tal].*

- [Johan Malmström & Carl Michael Bellman] *Flickors yttrande til Venus, angående änkorne*, Stockholm 1758.
- Friare-lista, eller underrättelse om några ägtenskaps-candidater, och deras afsigter wid giftermål, såsom bihang til tredje swaret på en Friares bref*, Stockholm, 1791.
- Fruentimmerna, sådana de varit, äro och skola blifva: eller Qvinnokönets Bøjelser, Vanor, Svagheter, Seder och Passioner; för Giftaslystna och Giftasfiender, för Ynglingar, Männer och Gubbar; med Anmärkningar, Exempel och Tillämpningar försedd af en erfaren Fruentimmerskännare*, Stockholm 1828.
- Följande svar på det i förra wecko-tidningen införda. En moders råd till sin kära dotter Lisette, är ankommit med denna tillskrift, [okänd tryckort]* 1759.
- För Fyra Styfwer!* Stockholm 1775.
- [Samuel Cronander] *Förklaring öfwer Wägwisaren til Norje, hwaruti tillika meddelas swar uppå Pehr Grannsynts Påminnelser och gen-swar på en wäns swar från Stockholm &c. angående svenska fabriquerne, synnerligen de i siden, jemte nyttiga reflexioner uti: yppighets och sparsamhets-läran, framgifwen af Hodosophus Scythia*, Stockholm 1763.
- Förslag till giftermålsbalk*, 1815.
- [Michael Enelund] *Försök til en systematisk indelning, på fruentimmers svagheter, af Malachia Luræo*, Åbo 1781.
- [Esaias Zachariae Plantin] *Genljud mot ytterligare svar på skriften, Tankar om flickors ostadighet*, Stockholm 1758.
- Giftermålet utan wigsel, eller Äktenskaps Brott eller Straff*, Stockholm 1815.
- Grundade sanningar, rörande ursprunget och driffjädern til all samfunds-sällhet, rättsskaffens dygd och goda seder*, Stockholm 1793.
- Gustaf och Hedda, eller den bedragne girige. En sannfärdig berättelse*, Nyköping 1800.
- Herde-qwäde om den svartsjuka Tyrsis*, Stockholm 1749.
- Historisk statistik för Sverige, Del 1, Befolkningen, andra upplagan, 1720–1967*, Stockholm 1969.
- Hume, David, *Herr David Humes Politiske Afhandlingar Om Handel Och Yppighet*, Stockholm 1767.*
- [Daniel Ehrenfried Gravallius] *Husfriden: En spegel för gifta och ogifta af båda könen / Nordens qvinna. Sång af Gustaf H. Thomée*, Stockholm 1830.
- [Johan Moraenius] *Hwad nytt, förut ej sedt?*, Västerås 1761.
- Högvördiga preste-ståndets protokoll vid urtima riksdagen i Stockholm år 1834, Fjerde bandet*, Stockholm 1834.
- Inrikes Tidningar* (Stockholm 1760–1820).
- Journal för Litteraturen och Theatern*, Stockholm 1809.
- Juleklapp och nyårs-gåfwa, för alla dygdiga jungfrur och ärliga pigor*, Stockholm 1778.
- Julkklapp til friaren, eller swar på des bref af den 2:dra september, uti tvenne kärleks-bref ifrån två unga fruentimmer*, Stockholm 1790.
- [Olof Bideni Renhorn] *Jungfru-lära uti en Grafskrift*, Stockholm 1751.
- Jusleen, Johan Gabriel, *Samling af kongl. maj:ts bref, hwilka på inkomna förfrågningar om lagens rätta förstånd, eller eljest i sådana mål som rättegången röra, utfärdade blifwit, utgifwen, af Johan Jusleen. Andra upplagan. Med kongl. maj:ts allernådigste privilegio*, Stockholm 1787.
- [Johan Niclas Zetherström] *Korta lefwernes beskrifningar, inskickade ifrån gäldstufwan*, Stockholm 1758.

- [Olof Gråberg] *Kort och enfaldig anvisning at med lätthet känna de leder af skyld- och svågerskap, inom hwilka, dels efter Guds ord, dels ock dessutom efter Sweriges lag, är förbudet ingå äktenskap. Andra uplagan*, Stockholm 1794 (1:a upplagan 1761).
- Kryger, Johan Fredrik, *Tal Om Folkbristens Orsaker, Verkan och Hjelp; Hällit för Kongl. Vetenskapsacademien vid Presidii Nedläggande Den 10 Maji, år 1758. Johan Frederic Kryger, Commissarius Riks. Höglofl. Ständers Manuf: Contoir, På Kongl. Vetenskaps Academiens befallning*, Stockholm 1758.
- Kryger, Johan Fredrik, *Tankar wid Lediga Stunder, första delen; upsatte af Johan Fredric Kryger, Commis. i Riks. Ständ. Manuf. Contoir Och Kongl. Svenska Wet. Acad. Medlem*, Stockholm 1761.
- Kryger, Johan Fredrik, *Svar på frågan: om svenska folket denna tiden är i af- eller tiltagande i christeliga seder; samt däräst det förra finnes, hvadan det kommer, och hvad där af vill följa, i anseende till den borgerliga sammanlefnaden? Af framledne commerce: rådet ... Johan Fredric Kryger*, Uppsala 1782.
- Kyrko-handbok, *hvaruti stadgas, huru Gudstjensten i Svenska församlingar skall behandlas. Öfversedd, förbättrad och tillökt samt med Kongl. Maj:ts nådiga bifall af Rikets ständer antagen vid riksdagen i Stockholm år 1809*, Stockholm 1811.
- [Olof Justinus Giöding] *Kärleks-dryck, eller Et nyligen upfunnit gammalt recept. Alle förnuftige fruentimber intyga enhälligt, at de til sin fördel hafwa denna kärleks-dryck brukat, och wunnit sine mäns, jämwäl andras kärlek, om de än varit aldrig så kallsinnige: och underlige, och brukat framdeles til sin besynnerliga fördel. Wåra kjäckaste herrar medici weta ej något bättre läkemedel eller philtron, hwilket de sjelfwe tilstå. Utgifwit alla förnuftiga qvinnor til tjenst, hwilka äro måne om sine: mäns kärlek*, Stockholm 1756.
- Landahl, Sten (red.), *Sveriges ridderskaps och adels riksdagsprotokoll från och med år 1719, D. 22 1760–1762, 3: 24 augusti–12 december 1761*, Stockholm 1950.
- Landahl, Sten (red.), *Sveriges ridderskaps och adels riksdagsprotokoll från och med år 1719, D. 28 1769–1770, 2: 2 november 1769–5 februari 1770; jämte personregister till delarna 27–28*, Stockholm 1964.
- Landahl, Sten (red.), *Sveriges ridderskaps och adels riksdagsprotokoll från och med år 1719, D. 30 1771–1772, 2: 15 januari–7 maj 1772*, Stockholm 1970.
- Landahl, Sten (red.), *Sveriges ridderskaps och adels riksdagsprotokoll från och med år 1719, D. 32 1778–1779*, Stockholm 1982.
- [Johan Stagnell] *Lefnads-reglor, gifne af en huld fader til des dotter*, Gävle 1802 (1:a upplagan 1794).
- Luthers Lilla Katekes och Swebilii Förklaring, *med förbättrade frågor, och tillägg till förklaringsstyckena, till bibringande af en ren och redig Christendoms-kunskap, jemte berättelser ur Kyrkohistorien af A. Almqvist (tredje upplagan)*, Örebro 1845.
- Läsning till utbredande af medborgerliga kunskaper* [utg. af J. C. Askelöf & Claes Livjin] Stockholm, 1816.
- Medborgerliga nöjen*, Stockholm 1782.
- Medborgerlige ämnen; til nöje och nytta, för landt- och stads-män*, Stockholm 1771–1772.
- [Christer Bergdahl] *Mediation emellan ungarlar och änklingar å ena, samt jungfrur och änkor å andra sidan. Med få ord och god mening*, Stockholm 1758.
- Meyer, Andreas, *Huru skal et ungt fruntimer wärdigt bilda sig? Ofwersättning från den fjerde tyska uplagan. Af E.F. Göteborg 1787.**
- [Mathias Säf] *Misch Masch*, Stockholm 1767.

- Modée, Reinhold Gustaf, Lindhielm, Hedvig Eleonora & Fougst, Elsa, *Utdrag utur alle ifrån den 7. decemb. 1718./1791 utkomne publique handlingar ...* [Del 2], Stockholm 1746.
- Modée, Reinhold Gustaf, Lindhielm, Hedvig Eleonora & Fougst, Elsa, *Utdrag utur alle ifrån den 7. decemb. 1718./1791 utkomne publique handlingar ...* [Del 3], Stockholm 1749.
- Modée, Reinhold Gustaf, Lindhielm, Hedvig Eleonora & Fougst, Elsa, *Utdrag utur alle ifrån den 7. decemb. 1718./1791 utkomne publique handlingar ...* [Del 4], Stockholm 1754.
- Modée, Reinhold Gustaf, Lindhielm, Hedvig Eleonora & Fougst, Elsa, *Utdrag utur alle ifrån den 7. decemb. 1718./1791 utkomne publique handlingar ...* [Del 6], Stockholm 1761.
- Modée, Reinhold Gustaf, Lindhielm, Hedvig Eleonora & Fougst, Elsa, *Utdrag utur alle ifrån den 7. decemb. 1718./1791 utkomne publique handlingar ...* [Del 7], Stockholm 1766.
- Modée, Reinhold Gustaf, Lindhielm, Hedvig Eleonora & Fougst, Elsa, *Utdrag utur alle ifrån den 7. decemb. 1718./1791 utkomne publique handlingar ...* [Del 8], Stockholm 1774.
- Modée, Reinhold Gustaf, Lindhielm, Hedvig Eleonora & Fougst, Elsa, *Utdrag utur alle ifrån den 7. decemb. 1718./1791 utkomne publique handlingar ...* [Del 9], Stockholm 1777.
- Narragtigheter*, Stockholm 1815.
- Nehrman, David, *Then swenska jurisprudentia civilis, efter Sweriges rikes år 1734 antagna lag förbättrad, af David Nehrman*, Stockholm 1746.
- Nehrman, David, *Föreläsningar öfwer Giftermåls Balken hålné Wid kongl. Academien i Lund af David Nehrman*, Stockholm 1747.
- Nytt sätt till at fria. Yttrat genom en herre i bref til en sin wän*, Stockholm 1773.
- Något lustigt at skratta åt*, Stockholm 1758.
- [Johan Malmström] *Några lustiga anmärkningar Förwett Wanen Olyckan gifter Jungfrun Änkian Kiäringen. Naturen lockar man- och kvinnökön till giftermål; upstälte af Den semper lustige Clarimond*, Stockholm 1758.
- Några Nyttiga upfostrings-reglor, som wisa en moders plickt wid sin dotters upfostran*, Stockholm 1786.
- Några ord om nödwändigheten, att, utan hinder af skrå-författningarne, medgifwa lämpelige utwägar till försörjning för qwinno-könet och i synnerhet embets- och tjenste-mäns samt andre stånds-personers torftiga enkor och oförsörjda döttrar*, Stockholm 1809.
- Några strödda ord, i hast, om äktenskapet, oordentliga sammanlefnaden emellan begge könen och den senares inflytande på samhället*, Karlskrona 1806.
- [Samuel Cronander] *Oförgripelige tankar om giftomanna rätten och de brott, som deremot begås, samt huru allmänna säkerheten fordrar, at desse med hårdare straff beläggas, i synnerhet, då mö ifrån fader eller moder låckad och bortförd warder*, Stockholm 1761.
- [Olof Gräberg] *Oförgripelige tankar om äktenskaps skilnad, eller när en äkta maka må med rätta den andra ifrån sig skilja*, Stockholm 1761.
- [Johan Möller] *Oförgripelige tankar om barnamord, til desz orsaker och anledningar*,

- samt de medel och utvägar, som böra användas til desz förekommande, Stockholm 1796.
- [Jonas Johan Lagergren] *Oförgrifliga tankar om trolofningar och andra äktenskapsförbindelser, samt om äktenskaps-skillnader*, Jönköping 1811.
- Om affectations skadlighet både för kroppens och själens skönhet*, Stockholm 1790.
- Om penning-brist och folk-brist*, Stockholm 1809.
- Om unga fruntimmer, som gifta sig, utan deras föräldrars samtycke*, Stockholm 1790.
- Om unga fruntimmer, som hafwa friare, men äro willrådigä; jämte et bref ifrån en borgersman, som wil skiljas wid sin hustru*, Stockholm 1790.
- [Bengt Holmén] *Orsaker til ungarlarnas hinder från giftermål, ur et nyligen ankommit bref til mademoiselle N.N. Des Beaux Discours, til trycket befordrade af Fruntimrens Favorit*, Stockholm 1765.
- Palmberg, Eva, *Afmålning af en Petit-Maitre til flickors försvar emot deras tadtare. Utgifwen på könets vägnar af Eva Palmberg*, Stockholm 1758.
- [Johan Christian Siede] *Patriotisk Cateches. Läsebok för hwar man, i synnerhet för ungdomen af medel- och arbets-stånden, Utgifwen af Carl C. Gjörwell*, Stockholm 1803.*
- [Leander] *Perscrutator. Eller: Den upptäckta flärden*, Stockholm 1759.
- [Charlotta Frölich] *Poëme, Till Allmänheten, Om Folck-ökningen i Swerige*, Uppsala 1768.
- Protocoll hållna hos högvördiga preste-ståndet, vid lagtima riksdagen i Stockholm år 1829, Tredje bandet*, Stockholm 1829.
- Protocoll, hållna hos högvördiga prest-ståndet wid riksdagen i Stockholm år 1809, Andra bandet*, Stockholm 1810.
- Protocoller hållne hos högloflige ridderskapet och adeln wid riksdagen i Stockholm år 1809 [Del 1]*, Stockholm 1809.
- Protocoller hållne hos högloflige ridderskapet och adeln wid riksdagen i Stockholm år 1809, Andra bandet*, Stockholm 1809.
- Protocoller hållne hos högloflige ridderskapet och adeln wid riksdagen i Stockholm år 1809, Tredje bandet*, Strängnäs 1809.
- Protocoller hållne hos högloflige ridderskapet och adeln wid riksdagen i Stockholm år 1809, Fjerde Bandet*, Stockholm 1810.
- Protocoller hållne hos högloflige ridderskapet och adeln wid riksdagen i Stockholm år 1809, Femte bandet. Andra afdelningen*, Stockholm 1811.
- Prästeståndets riksdagsprotokoll: på riksdagens förvaltningskontors uppdrag utgivna av Stefan Lundhem, del 25, 1786*, Stockholm 1987.
- På Thomas-mäszo marknad, år 1756. Så nötes Iris tid och många flickors lefnad, om lyckan är dem blid, nog äga de sin trefnad*, Stockholm 1756.
- Riksrådet Grefve Anders Johan von Höpkens skrifter, samlade och i urval utgifna af Carl Silfverstolpe, förra bandet, minnes-anteckningar, tal, bref*, Stockholm 1890.
- Saga, eller samtal emellan en bonde och dess tvenne grannar, som lærer huru oförsiktigt det är at icke antaga förnuftiga råd, och huru man genom en sjelfklok hustrus förförande kan råka i armod och förakt*, Gävle 1802.
- Samtal imellan mouchen och poudret*, Stockholm 1758.
- [Petrus Munck] *Samtal om det oinskränkta Qwinno-Wäldet*, Stockholm 1755.
- [Josias Carl Cederhielm] *Sanning och nöje*, Stockholm 1779.
- Sanning och rättvisa*, 1773.

- Sanningens granskning så öfwer flickors ostadighet, som emot det deröfwer gifna förswar*, Stockholm 1758.
- [Johan Fredrik Kryger] *Sinceri bref til fru N.N. angående barna-uppfostran*, Stockholm 1753.
- Sjöberg, Nina (red.), *Borgarståndets riksdagsprotokoll 11 1755–1756, D. 1–2*, Stockholm 2013.
- Skrifter af Sällskapet för allmänne medborgerlige kunskaper*, Stockholm 1794–1798.
- [Carl Gustaf Wahlberg] *Skår-torsdags-färden, Present till wederbörande*, Stockholm 1815.
- Stiernas strödda sanningar om onda och obehageliga saker*, Stockholm 1761.
- Stockholms Posten*, tryckt hos C. J. Holmberg, Stockholm 1809.
- Swar uppå nytt sätt at fria, samt anwising til lyckligt ägtenskap*, Stockholm 1773.
- Svebilius, Olof, *Enfaldig förklaring öfwer Lvtheri lilla catechismum, stält genom spørsmål och swar*, Uppsala 1689.
- [Carl Estenberg] *Swenska folkbristens orsaker och botemedel; eller Swar på den 29:de frågan i Stockholms Weckoblad för år 1752. Af Carl Pehrsson*, Stockholm 1754.
- [Jacob Faggot & Carl Härleman] *Svenska landbrukets hinder ock hjälp*, Stockholm 1746.
- Sweriges rikets lag gillad och antagen på riksdagen åhr 1734, Stockholm med kongl. may:ts allernådigste privilegio tryckt uti historiographi regni tryckerij af Hartwig Gercken. Åhr 1736*, Stockholm 1736.
- Tanckar om Giftermåls Förhinder, yttrade i Twänne dygdiga jungfrur, Solas och Stiernas samtal*, Stockholm 1758.
- [Carl Michael Bellman] *Tanckar om flickors ostadighet*, Stockholm 1758.
- [Magnus Orrelius] *Tanckar om Swenska nitet*, Stockholm 1765.
- [Fredrik Herman von Walden] *Tanckar om sättet at bli lyckelig och förena menniskor i et samhälle, Köpenhamn 1791*.
- [Johan Niclas Zetherström] *Tanckar öfwer Gäldstufwan, yttrade af en därstädes boende*, Stockholm 1758.
- [Jacob Gabriel Rothman] *Thor Frimans underliga lefnad och sällsamma tänkesätt, fjerde arket*, Stockholm 1765.
- Tragedie-Comedie, uti en act, kallad: Ris-Bastugan*, Stockholm 1755.
- Tredje swaret på friarens bref af den 2:dra september sistledne*, Stockholm 1791.
- Trompeten*, nr 13, 7 februari 1812.
- [Magnus Orrelius] *Ungkarlarnas lama skäl til hinder från giftermål, å daga lagde af alla rättsinta flickors upriktiga tolkare Parthenophilus; til swar på et tryckt bref härom til mademoiselle N.N. de B.D.*, Stockholm 1767.
- [Johan Malmström] *Ungkarlars yttrande för Astrild, angående äncklingar*, Stockholm 1758.
- [Carl Gustaf Walberg] *Ullas händelser, sann historia samt Fina bedragare i Stockholm*, Stockholm 1816.
- Wet hut och skäms!*, Stockholm 1772.
- [Samuel Cronander] *Wägwisare til Norje, efter et nyligen igenfunnit, åtta hundra åra gammalt isländskt manuscript, resandom och wettgirigom til tjenst, framgifwit af Hodosopho Scythia*, Stockholm 1762.
- Wälloflige borgare-ståndets protocoller wid riksdagen i Stockholm år 1809, tredje bandet*, Linköping 1810.

- Wälloflige borgare-ståndets protocoller wid riksdagen i Stockholm år 1810, fjerde bandets andra häfte, Stockholm 1811.
- Wälloflige borgare-ståndets protocoller wid riksdagen i Stockholm år 1810, femte bandet, Stockholm 1811.
- Ytterligare svar på skriften kallad Tankar om flickors ostadighet, Stockholm 1758.
- Zetherström, Johan Niclas, Fruntimmers-ödet, i flere konunga-riken. Översättning och tilökning af Joh. Nic. Zetherström, Archlie-Mästare vid kongl. Ammiralitetet, Stockholm 1772.*

Litteratur

- Amussen, Susan Dwyer, *An Ordered Society: Gender and Class in Early Modern England*, New York 1993.
- Amussen, Susan, ”The Contradictions of Patriarchy in Early Modern England”, *Gender & History*, 30(2) (2018), s. 343–353.
- Bennett, Judith M., *History Matters: Patriarchy and the Challenge of Feminism*, Philadelphia 2006.
- Berg, Anne, ”Medelklassens fruntimmer. Fruntimmersbildningen och skapandet av medelklasskvinnor, ca 1780–1820”, i (red.) Anne Berg & Hanna Enefalk, *Det mångsidiga verktyget: Elva utbildningshistoriska uppsatser*, Uppsala 2009.
- Berg, Anne, *Kampen om befolkningen: Den svenska nationsformeringens utveckling och sociopolitiska förutsättningar ca 1780–1860*, Uppsala 2011.
- Bergenlöf, Eva, *Skuld och oskuld: Barnamord och barnkvävning i rättslig diskurs och praxis omkring 1680–1800*, Lund 2004.
- Berglund, Tomas, *Det goda faderskapet: i svenskt 1800-tal*, Stockholm 2007.
- Berry, Gustav, *Den självstyrda periferin: Lanthushållsundervisningen och styrningen av den svenska landsbygden, 1890–1970*, Uppsala 2023.
- Bexell, Oloph, ”Den fromma och flitiga församlingsmodern: det svenska prästfruidealet omkring 1760–1850”, i (red.) Ulrika Lagerlöf Nilsson & Birgitta Meurling, *Vid hans sida: Svenska prästfruar under 250 år – ideal och verklighet*, Skellefteå 2015, s. 13–44.
- Bladh, Christine, *Månglerskor: Att sälja från korg och bod i Stockholm 1819–1846*, Stockholm 1991.
- Bladh, Christine, ”Gendered by nature, or-?: the debate on female and male qualities in the Stockholm newspapers, 1770–1830”, i (red.) Arne Jarrick, *Only Human: Studies in the History of Conceptions of Man*, Stockholm 2000.
- Bladh, Christine, *Hennes snilles styrka: Kvinnliga grosshandlare i Stockholm och Åbo 1750–1820*, Huddinge 2018.
- Blom, Ida & Sogner, Sølvi, *Med kjønnsperspektiv på norsk historie: Fra vikingtid til 2000-årsskiftet*, Oslo 1999.
- Bondestam, Maja, *Den moraliska kroppen: Tolknings av kön och individualitet i 1800-talets populärmedicin*, Hedemora 2002.
- Bondestam, Maja, ”Introduction”, i (red.) Maja Bondestam, *Exceptional Bodies in Early Modern Culture*, Amsterdam 2020a, s. 11–36.
- Bondestam, Maja, *Människans metamorfos: Ålder och den mognande kroppens politik, 1580–1850*, Nora 2020b.

- Borenberg, Paul, *Tjänstefolk: Vardagsliv i underordning: Stockholm 1600–1635*, Göteborg 2020.
- Boydston, Jeanne, "Gender as a Question of Historical Analysis", *Gender & History* 20:3 (2008).
- Capp, B. S., "Separate Domains?: Women and Authority in Early Modern England", i (red.) Paul Griffiths, Adam Fox & Steve Hindle, *The Experience of Authority in Early Modern England*, Basingstoke 1996, s. 117–145.
- Carlsson, Sten, *Ståndssamhälle och ståndspersoner 1700–1865: Studier rörande det svenska ståndssamhällets upplösning 1700–1865*, 2. omarb. uppl., Lund 1973.
- Carter, Philip, *Men and the Emergence of Polite Society: Britain 1660–1800*, Harlow 2001.
- Claesson, Urban, *Hushåll i nordiska stiftskatekeser – variationer på ett tema av Luther*, kommande.
- Clark, Alice, *Working Life of Women in the Seventeenth Century*, London 1982 [1919].
- Clark, Anna, *The Struggle for the Breeches: Gender and the Making of the British Working Class*, Berkeley 1995.
- Clementsson, Bonnie, *Förbjudna förbindelser: Föreställningar kring incest och incestförbud i Sverige 1680–1940*, Malmö 2016.
- Cohen, Michèle, *Fashioning Masculinity: National Identity and Language in the Eighteenth Century*, London 1996.
- Davidoff, Leonore & Hall, Catherine, *Family Fortunes: Men and Women of the English Middle Class 1780–1850*, London 2002 [1987].
- Davis, Lennard J., *Enforcing Normalcy: Disability, Deafness, and the Body*, London & New York 1995.
- Desan, Suzanne, *The Family on Trial in Revolutionary France*, Berkeley 2004.
- Duby, Georges, *Makten och kärleken: Om äktenskapet i feodaltidens Frankrike*, Stockholm 1998.
- Edgren, Lars, *Lärling – gesäll – mästare: Hantverk och hantverkare i Malmö 1750–1847*, Lund 1987.
- Edgren, Monika, *Från rike till nation: Arbetskraftspolitik, befolkningspolitik och nationell gemenskapsformering i den politiska ekonomin i Sverige under 1700-talet*, Lund 2001.
- Ehmer, Josef, "Discourses on Work and Labour in Fifteenth- and Sixteenth-Century Germany", i (red.) Jürgen Kocka, *Work in a Modern Society*, 3, New York & Oxford 2022, s. 17–36.
- Eibach, Joachim, "From open house to privacy?: Domestic life from the perspective of diaries", *The Routledge History of the Domestic Sphere in Europe*, London 2020, s. 347–363.
- Eibach, Joachim & Margareth Lanzinger, "Introduction: Continuities and transformations in the history of the domestic sphere", i *The Routledge History of the Domestic Sphere in Europe*, London 2020, s. 1–22.
- Eriksson Karth, Ingrid & Rogers, John, *Rural Labor and Population Change: Social and Demographic Developments in East-Central Sweden during the Nineteenth Century*, Uppsala 1978.
- Fertig, G., "Beyond the Niche Hypothesis. Property, Marriage, and the Onset of Familial Reproduction in Rural Northwest Germany, 1820–1866", *Historical Life Course Studies*, 8 (2019), s. 73–95.

- Fiebranz, Rosemarie, *Jord, linne eller träkol?: Genusordning och hushållsstrategier, Bjuråker 1750–1850*, Uppsala 2002.
- Fiebranz, Rosemarie, Lindberg, Erik, Lindström, Jonas & Ågren, Maria, "Making verbs count: the research project "Gender and work" and its methodology", *The Scandinavian Economic History Review* 59:3 (2011), s. 273–293.
- Fletcher, Amanda, *Gender and Space in Early Modern England*, Woodbridge, UK 2007.
- Flygare, Iréne, *Generation och kontinuitet: Familjejordbruket i två svenska slättbygder under 1900-talet*, Uppsala 1999.
- Foster, Thomas A., *Sex and the Eighteenth-century Man: Massachusetts and the History of Sexuality in America*, Boston 2006.
- Frängsmyr, Carl, *Klimat och karaktär: Naturen och människan i sent svenskt 1700-tal*, Stockholm 2000.
- Gadd, Carl-Johan, "The Agricultural Revolution in Sweden 1700–1870", i (red.) Janken Myrdal & Mats Morell, *The Agrarian History of Sweden: From 4000 BC to AD 2000*, Lund 2011, s. 118–164.
- Gleade, Kathryn & Richardson, Sarah (red.), *Women in British Politics, 1760–1860: The Power of the Petticoat*, Basingstoke 2000.
- Goodman, Dena, "Policing Society: Women as Political Actors in the Enlightenment Discourse", i (red.) Hans Erich Bödeker & Lieselotte Steinbrügge, *Conceptualising Woman in Enlightenment Thought: Conceptualiser la Femme dans la Pensée des Lumières*, Berlin 2001.
- Gray, Marion W., *Productive Men, Reproductive Women: The Agrarian Household and the Emergence of Separate Spheres during the German Enlightenment*, Oxford 2000.
- Gustafsson, Anna W., *Pamfletter!: En diskursiv praktik och dess strategier i tidig svensk politisk offentlighet*, Lund 2009.
- Gustafsson, Berndt, *Svenska Kyrkan och kapitalismen under 1800-talet*, Stockholm 1977.
- Hajnal, John, "Two Kinds of Preindustrial Household Formation System", *Population and Development Review* 8:3 (1982), s. 449–494.
- Hanssen, Börje, "Jacob Faggot som ekonomisk författare", i *Åter till Österlen – en tidig mikrohistoria: Agrar- och socialhistoriska texter i urval med en inledande biografi av Anders Perlinge*, Stockholm 2010 [1942], s. 111–131.
- Harvard, Jonas, "Riksdagsprotokollen som medium", i (red.) Staffan Förhammar, Jonas Harvard & Dag Lindström, *Dolt i offentligheten: Nya perspektiv på traditionellt källmaterial*, Lund 2011, s. 25–60.
- Head-König, Anne-Lise, "Forced marriages and forbidden marriages in Switzerland: state control of the formation of marriage in catholic and protestant cantons in the eighteenth and nineteenth centuries", *Continuity and Change* 8:3 (1993), s. 441–465.
- Helander, Dick, *Den liturgiska utvecklingen i Sverige under 1800-talet, 1 Tillkomsten av 1811 års kyrkohandbok*, Lund 1934.
- Helmius, Agneta, "Det olyckliga svenska fruentskåpet": *Om kokboks-författarinnan Anna Maria Rückerschöld och kvinnors villkor på 1700-talet*, Stjärnsund 1993.
- Helmius, Agneta, *Mode och hushåll: Om formandet av kön och media i frihetstidens svenska små- och veckoskrifter*, Uppsala 2022.
- Herbertsson, J. & Svebilius, O. (red.), *1689 års katekes av Olaus Swebilius*, Malmö 2017.
- Hinnemo, Elin, *Inför högsta instans: Samspelet mellan kvinnors handlingsutrymme och rättslig reglering i Justitierevisionen 1760–1860*, Uppsala 2016.
- Hobsbawm, E. J., *Age of Revolution, 1789–1848*, London 2000 [1962].

- Horrell, Sara & Humphries, Jane, "The Origins and Expansion of the Male Breadwinner Family: The Case of Nineteenth-century Britain", *International Review of Social History* 42:S5 (1997), s. 25–64.
- Horrell, Sara, Humphries, Jane & Weisdorf, Jacob, "Beyond the male breadwinner: Life-cycle living standards of intact and disrupted English working families, 1260–1850", *The Economic History Review* 75:2 (2022), s. 530–560.
- Hull, Isabel V., *Sexuality, State, and Civil Society in Germany, 1700–1815*, Ithaca 1996.
- Humphries, Jane & Sarasúa, Carmen, "Off the Record: Reconstructing Women's Labor Force Participation in the European Past", *Feminist Economics* 18:4 (2012), s. 39–67.
- Hunt, Lynn, *The Family Romance of the French Revolution*, London 1992.
- Hunt, Margaret R., *Women in Eighteenth-century Europe*, London 2009.
- Ilmakunnas, Johanna, "Konsten att avbilda arbete: Kvinnors sysselsättningar och vardag på Pehr Hilleströms genremålningar från 1770-talet till 1810-talet", *Historisk Tidskrift för Finland* 103:1 (2018), s. 1–43.
- Israelsson, Jezzica, *In consideration of my meagre circumstances: The language of poverty as a tool for ordinary people in early modern Sweden*, opublicerad masteruppsats framlagd vid Historiska institutionen, Uppsala universitet 24/5 2016.
- Janssens, Angélique, "The Rise and Decline of the Male Breadwinner Family? An Overview of the Debate", *International Review of Social History* 42:5 (Supp.) (1997), s. 1–23.
- Jansson, Karin Hassan, "Det riksmöte som grundade nationens frihet, bröt också våra bojor!": diskussioner om kvinnors näringsfrihet kring sekelskiftet 1800", i (red.) Margareta Brundin & Magnus Isberg, *Maktbalans och kontrollmakt: 1809 års händelser, idéer och författningsverk i ett tvåhundraårigt perspektiv*, 2009a, s. 161–200.
- Jansson, Karin Hassan, "Åra och oro: Sexuella närmanden och föräktenskapliga relationer i 1700-talets Sverige", *Scandia* 75:1 (2009b), s. 29–56.
- Jansson, Karin Hassan, "When Sweden Harboured Idlers: Gender and Luxury in Public Debates, c. 1760–1830", i (red.) Göran Rydén, *Sweden in the Eighteenth-century World: Provincial Cosmopolitans*, Routledge, 2013, s. 279–302.
- Jansson, Karin Hassan, "Haus und Haushalt im frühneuzeitlichen Schweden: Geschichtswissenschaftliche Trends und neue Zugänge", i (red.) Joachim Eibach & Inken Schmidt-Voges, *Das Haus in der Geschichte Europas*, Oldenbourg 2015.
- Jansson, Karin Hassan, "Hushållskultur, patriarkalism och sociala föreställningar: begrepp och praktik i Hustavlans värld", i (red.) Urban Claesson & Nina Javette Koefoed, *Den nordiska hushållsstaten*, Stockholm (under utgivning 2024).
- Jansson, Karin Hassan, Östman, Ann-Catrin & Fiebranz, Rosemarie, "Constitutive Tasks: Performances of Hierarchy and Identity", i (red.) Maria Ågren, *Making a Living, Making a Difference: Gender and Work in Early Modern European Society*, New York 2017.
- Jansson, Karin, Lindroth, Caroline, Lindström, Jonas & Pihl, Christopher, "Wage Work and the Household: Four Stories of Interconnectedness", i (red.) Maria Ågren, *Gender, Work and Change in Eighteenth and Nineteenth Century Europe: On the Treshold of Modern Society*, Oxford (under utgivning).
- Jansson, Karin Hassan & Koefoed, Nina Javette, "Mapping the Household State: Treatment of Disobedient Children in Early Modern Denmark and Sweden", *Journal of Family History* 48:1 (2023), s. 30–46.

- Johannisson, Karin, *Det mätbara samhället: Statistik och samhällsdröm i 1700-talets Europa*, Stockholm 1988.
- Johnsson, Theresa, *Vårt fredliga samhälle: "Lösdriveri" och försvarslöshet i Sverige under 1830-talet*, Uppsala 2016.
- Jones, Colin & Wahrman, Dror, "Introduction: An Age of Cultural Revolutions?"; i (red.) Colin Jones & Dror Wahrman, *The Age of Cultural Revolutions: Britain and France, 1750–1820*, Berkeley 2002, s. 1–16.
- Joris, Elisabeth, "Gender implications of the separate sphere"; i *The Routledge History of the Domestic Sphere in Europe*, London 2020, s. 364–380.
- Kann, Mark E., *The Gendering of American Politics: Founding Mothers, Founding Fathers, and Political Patriarchy*, Westport, CT & London 1999.
- Karlsson, Rickard, *Svensk-franska förhandlingar: Bland sprätthökar och franska flugor i svenskt 1700-tal*, Linköping 2007.
- Kerber, Linda K., *No Constitutional Rights to be Ladies: Women and the Obligations of Citizenship*, New York 1998.
- Koefoed, Nina J., "Den Lutherske husstand"; i (red.) Nina Javette Koefoed & Bo Kristian Holm, *Pligt og omsorg – velfærdsstatens lutherske rødder*, Köpenhamn 2021, s. 137–165.
- Koefoed, Nina J. & Holm, Bo Kristian, "Velfærdsstatens Lutherske rødder"; i (red.) Nina Javette Koefoed & Bo Kristian Holm, *Pligt og omsorg – velfærdsstatens lutherske rødder*, Köpenhamn 2021, s. 271–280.
- Komlosy, Andrea, *Work: The last 1,000 years*, London 2018.
- Lahtinen, Anu, *Anpassning, förhandling, motstånd: Kvinnliga aktörer i släkten Fleming 1470–1620*, Stockholm 2009.
- Landes, Joan B., *Women and the Public Sphere in the Age of the French Revolution*, Ithaca 1988.
- Laslett, Peter, *The World We Have Lost*, New York 1966.
- Lennersand, Marie, Mispelaere, Jan, Pihl, Christopher & Ågren, Maria, "Gender, Work, and the Fiscal-Military State"; i (red.) Maria Ågren, *Making a Living, Making a Difference: Gender and Work in Early Modern European Society*, New York 2017.
- Liedman, Sven-Eric, *Den synliga handen: Anders Berch och ekonomiämnena vid 1700-talets svenska universitet*, Stockholm 1986.
- Liliequist, Jonas, "Från niding till sprätt: en studie i det svenska omanlighetsbegreppets historia från vikingatid till sent 1700-tal"; i (red.) Anne Marie Berggren, *Manligt och omanligt i ett historiskt perspektiv*, Stockholm 1999, s. 73–94.
- Liliequist, Jonas, "Mannens våld och välde inom äktenskapet: en studie av kulturella stereotyper från reformationstiden till 1800-talets början"; i (red.) Inger Lövkrona, *Mord, misshandel och sexuella övergrepp: Historiska och kulturella perspektiv på kön och våld*, Lund 2001, s. 88–123.
- Liliequist, Jonas, "Changing Discourses of Marital Violence in Sweden from the Age of Reformation to the Late Nineteenth Century"; *Gender & History* 23:1 (2011), s. 1–25.
- Lindkvist, Thomas, *Metodövningar i historia: Historisk teori, metod och källkritik*, 2, Lund 1996.
- Lindmark, Daniel, "New Wine into Old Bottles: Luther's Table of Duties as a Vehicle of Changing Civic Virtues in 18th- and 19th-Century Sweden"; i (red.) Daniel

- Tröhler, Thomas S. Popkewitz & David F. Labaree, *Schooling and the Making of Citizens in the Long Nineteenth Century*, New York 2011, s. 42–60.
- Lindroth, Hjalmar, *Svenska kyrkans bekännelsekrifter*, Stockholm 2005.
- Lindström, Dag, ”Privilegierade eller kringkursna?: Hantverkarärkor i Linköping och Norrköping 1750–1800”, *Historisk Tidskrift* 132:2 (2012), s. 218–246.
- Lindström, Dag, ”Maids, Noblewomen, Journeymen, State Officials, and Others: Unmarried Adults in Four Swedish Towns, 1750–1855”, i (red.) Julie de Groot, Isabelle Devos & Ariadne Schmidt, *Single Life in the City 1200–1900*, Houndmills 2015, s. 69–92.
- Lindström, Jonas (red.), *Fantastiska verb: Hur man fångar uppgifter om kön och arbete, Västmanland 1720–1880*, Uppsala 2020.
- Lindström, Jonas, *Familjeförsörjning: Stalldrängarna vid Strömsholm och deras hustrur, 1680–1880*, (kommande).
- Lindström, Jonas & Jansson, Karin Hassan, ”Pigan i fadersväldet: Regler, undantag och mikrohistoriska möjligheter”, *Historisk Tidskrift* 137:3 (2017), s. 351–378.
- Lindström, Jonas, Fiebranz, Rosemarie & Rydén, Göran, ”The Diversity of Work”, i (red.) Maria Ågren, *Making a Living, Making a Difference: Gender and Work in Early Modern European Society*, New York 2017.
- Lindström, Jonas & Mispelaere, Jan, ”Interdependent living: Labouring families and the Swedish mining industry in the late seventeenth century”, *The History of the Family* 22:1 (2017), s. 136–155.
- Lindström, Jonas, Kardell, Örjan & Ulväng, Marie, ”Method, Sources and the GaW2 Data Set”, i (red.) Maria Ågren, *Gender, Work and Change in Eighteenth and Nineteenth Century Europe: On the Treshold of Modern Society*, Oxford (under utgivning).
- Ling, Sofia, *Kärringmedicin och vetenskap: Läkare och kvacksalverianklagade i Sverige omkring 1770–1870*, Uppsala 2004.
- Ling, Sofia, *Konsten att försörja sig: Kvinnors arbete i Stockholm 1650–1750*, Stockholm 2016.
- Ling, Sofia, Jansson, Karin Hassan, Lennerstrand, Marie, Pihl, Christopher & Ågren, Maria, ”Marriage and Work: Intertwined Sources of Agency and Authority”, i (red.) Maria Ågren, *Making a Living, Making a Difference: Gender and Work in Early Modern European Society*, New York 2017.
- Lundgren, Frans, *Den isolerade medborgaren: Liberalt styre och uppkomsten av det sociala vid 1800-talets mitt*, Hedemora 2003.
- Lundh, Christer, *Life Cycle Servants in Nineteenth Century Sweden – Norms and Practice*, Lund 2003.
- Lundstedt, B., *Sveriges periodiska litteratur: bibliografi*, del 2, Stockholm 1896.
- Macleod, Catriona, Shepard, Alexandra & Ågren, Maria (red.), *The Whole economy: Work and Gender in Early Modern Europe*, Cambridge 2023.
- Manns, Ulla, *Upp systrar, väpnen er!: Kön och politik i svensk 1800-talsfeminism*, Stockholm 2005.
- Mantl, Elisabeth, ”Legal restrictions on marriage: Marriage and inequality in the Austrian Tyrol during the nineteenth century”, *The History of the Family* 4:2 (1999), s. 185–207.
- Marklund, Andreas, *I hans hus: Svensk manlighet i historisk belysning*, Umeå 2004.

- Markussen, Ingrid, "Hustavlen og Aristoteles – en disciplinerende affære", *Arr Idéhistorisk Tidsskrift* nr 4 2013, s. 37–52.
- Mathiasen Stopa, Sasja Emelie, "Martin Luthers syn på kvinden som hustru og hersker", *Scandia* 85:2 (2019), s. 30–58.
- Maurits, Alexander, *Den vackra och erkända patriarcalismen: Prästmannaideal och manlighet i den tidiga lundensiska högkyrkligheten, ca 1850–1900*, Stockholm 2013.
- Maza, Sarah C., *The Myth of the French Bourgeoisie: an Essay on the Social Imaginary, 1750–1850*, Cambridge, Mass. 2005.
- Melzer, Sara E. & Rabine, Lelie W., *Rebel Daughters: Women and the French revolution*, Oxford & New York 1992.
- Milton, Lena, *Folkhemmets barnmorskor: Den svenska barnmorskekårens professionalisering under mellan- och efterkrigstid*, Uppsala 2001.
- Montesquieu, Charles-Louis de Secondat, *Om lagarnas anda eller det förhållande som bör råda mellan lagarna och respektive styrelses författning, seder, klimat, religion, handel etc. Vartill författaren fogat nya forskningar över de romerska successionslagarna, de franska lagarna och feodallagarna*, Stockholm 1990 [1757].
- Montgomery, Arthur, *Svensk socialpolitik under 1800-talet*, Stockholm 1934.
- Mordt, Gerd, *Kvinner og næringsrett: Kvinneparagrafer i håndverksloven av 1839 och handelsloven av 1848*, Oslo 1993.
- Morgan, Simon, "Between public and private: gender, domesticity, and authority in the long nineteenth century", *The Historical Journal* 54:4 (2011), s. 1197–1210.
- Mosse, George L., *The Image of Man: The Creation of Modern Masculinity*, New York 1996.
- Nilsson, Ruth, *Kvinnosyn i Sverige: Från drottning Kristina till Anna Maria Lenngren*, Lund 1973.
- Nordbäck, Carola, *Lycksalighetens källa: Kontextuella närläsningar av Anders Chydenius budordspredikningar, 1781–82*, Åbo 2009.
- Norrman, Ragnar, *Konserverade änkor och kvinnor på undantag: prästänkornas villkor i Uppsala stift 1720–1920: Från änkehjälp till familjepension*, Uppsala 1993.
- Oja, Linda, "Childcare and Gender in Sweden c. 1600–1800", *Gender & History* 27:1 (2015), s. 77–111.
- Outram, Dorinda, *The Enlightenment*, Cambridge 1995.
- Ordbok över svenska språket, utgiven av Svenska Akademien (SAOB)*. Lund 1893–. www.saob.se
- Petersson, Birgit, "Den farliga underklassen": *Studier i fattigdom och brottslighet i 1800-talets Sverige*, Umeå 1983.
- Pihl, Christopher, "Arbete och hushåll", i (red.) Benny Jacobsson & Maria Ågren, *Levebröd: Vad vet vi om tidigmodern könsarbetsdelning?*, Uppsala 2011.
- Pihl, Christopher, *Arbete: Skillnadsskapande och försörjning i 1500-talets Sverige*, Uppsala 2012.
- Pihl, Christopher & Ågren, Maria, "Vad var en hustru? Ett begreppshistoriskt bidrag till genushistorien", *Historisk Tidsskrift* 134:2 (2014), s. 170–190.
- Qvist, Gunnar, *Kvinnofrågan i Sverige 1809–1846: Studier rörande kvinnans näringsfrihet inom de borgerliga yrkena*, Göteborg 1960.
- Qvist, Gunnar, *Konsten att bli en god flicka: Kvinnohistoriska uppsatser*, Stockholm 1978.

- Roper, Lyndal, *The Holy Household: Women and Morals, in Reformation Augsburg*, Oxford 1989.
- Rose, Sonya O., *Limited Livelihoods: Gender and Class in Nineteenth-century England*, Berkeley 1992.
- Rublack, Ulinka, *The Crimes of Women in Early Modern Germany*, Oxford 1999.
- Runefelt, Leif, *Dygden som välståndets grund: Dygd, nytta och egennytta i frihetstidens ekonomiska tänkande*, Stockholm 2005.
- Runefelt, Leif, *En idyll försvarad: Ortsbeskrivningar, herrgårdskultur och den gamla samhällsordningen 1800–1860*, Lund 2011.
- Runefelt, Leif, *Att hasta mot undergången: Anspråk, flyktighet, förställning i debatten om konsumtion i Sverige 1730–1830*, Lund 2015.
- Rusnock, Andrea Alice, *Vital Accounts: Quantifying Health and Population in Eighteenth-century England and France*, Cambridge 2002.
- Rydén, Göran, ”Det tidigmoderna bergsbrukets män och kvinnor: forskning om arbetare och arbete”, i (red.) Benny Jacobsson & Maria Ågren, *Levebröd: Vad vet vi om tidigmodern könsarbetsdelning?*, Uppsala 2011, s. 59–80.
- Rydén, Göran, ”Balancing the Divine with the Private: The Practices of Hushållning in Eighteenth-Century Sweden”, i (red.) Martin Seppel & Keith Tribe, *Cameralism in Practice: State Administration and Economy in Early Modern Europe*, Woodbridge 2017.
- Salmonsson, Göran & Spross, Linn, *Försörjningens förändrade former: Lönearbete och fattigvård under 1800-talet*, Lund 2021.
- Sandvik, Hilde, ”Umyndige” kvinnor i handel og håndverk: kvinner i bynæringer i *Christiania i siste halvdel av 1700-tallet*, Oslo 1992.
- Sarasúa, Carmen, ”The role of the state in shaping women’s and men’s entrance into the labour market: Spain in the eighteenth and nineteenth centuries”, *Continuity and Change* 12:3 (1997), s. 347–371.
- Schmidt, Ariadne, ”Labour Ideologies and Women in the Northern Netherlands, c. 1500–1800”, *International Review of Social History* 56: special issue (2011), s. 45–67.
- Sennefelt, Karin, *Politikens hjärta: Medborgarskap, manlighet och plats i frihetstidens Stockholm*, Stockholm 2011.
- Seppel, Marten, ”Introduction: Cameralism in Practice”, i (red.) Keith Tribe & Marten Seppel, *Cameralism in Practice: State Administration and Economy in Early Modern Europe*, Woodbridge 2017.
- Shepard, Alexandra, ”Manhood, credit and patriarchy in early modern England, c. 1580–1640”, *Past & Present* nr 167 (2000), s. 75–106.
- Simonton, Deborah, *The Routledge History Handbook of Gender and the Urban Experience*, London 2017.
- Skott, Mia, *Tapetmakerskor: Självständiga yrkeskvinnor i 1700-talets Stockholm*, Stockholm 2022.
- Sommestad, Lena, ”Welfare State Attitudes to the Male Breadwinning System: The United States and Sweden in Comparative Perspective”, *International Review of Social History* 42:5 (Supp.) (1997), s. 153–174.
- Sommestad, Lena & Osterud, Nancy Grey, *Agrarian Women, the Wender of Wairy work, and the Two-Breadwinner Model in the Swedish Welfare State*, New York 2019.
- Stadin, Kekke, ”Den gömda och glömda arbetskraften: stadskvinnor i produktionen under 1600- och 1700-talen”, *Historisk Tidskrift* 1980:3, s. 298–319.

- Stadin, Kekke, *Stånd och genus i stormaktstidens Sverige*, Lund 2004.
- Söderberg, Tom, *Två sekel svensk medelklass: från gustaviansk tid till nutid*, Stockholm 1972.
- Tjeder, David, *The Power of Character: Middle-class Masculinities, 1800–1900*, Stockholm 2003.
- Tosh, John, *A Man's Place: Masculinity and the Middle-Class Home in Victorian England*, New Haven 1999.
- Ulvros, Eva Helen, *Fruar och mamseller: Kvinnor inom sydsvensk borgerlighet 1790–1870*, Lund 1996.
- Uppenberg, Carolina, *I husbondens bröd och arbete: Kön, makt och kontrakt i det svenska tjänstefolkssystemet 1730–1860*, Göteborg 2018.
- Utterström, Gustaf, *Jordbrukets arbetare: Levnadsvillkor och arbetsliv på landsbygden från frihetstiden till mitten av 1800-talet, Första delen*, Stockholm 1957.
- Wahrman, Dror, *The Making of the Modern Self: Identity and Culture in Eighteenth-century England*, New Haven 2004.
- Vegesack, Thomas von, *Smak för frihet: Opinionsbildningen i Sverige 1755–1830*, Stockholm 1995.
- Weil, Rachel, *Political Passions: Gender, the Family and Political Argument in England, 1680–1714*, Manchester 1999.
- Vickery, Amanda, "Golden age to separate spheres? A review of the categories and chronology of English women's history", *The Historical journal* 36:2 (1993), s. 383–414.
- Vickery, Amanda, *The Gentleman's Daughter: Women's Lives in Georgian England*, New Haven 1998.
- Widstrand, Martin, *Inneboende makar: Levnadsvillkor för gifta pigor och drängar i Västmanland 1812–1818*, opublicerad c-uppsats framlagd vid Historiska institutionen, Uppsala universitet, maj 2023.
- Winberg, Christer, *Folkökning och proletarisering: Kring den sociala strukturomvandlingen på Sveriges landsbygd under den agrara revolutionen*, Göteborg 1975.
- Wottle, Martin, *Det lilla ägandet: Korporativ formering och sociala relationer inom Stockholms minuthandel 1720–1810*, Stockholm 2000.
- Wunder, Heide, *He Is the Sun, She Is the Moon: Women in Early Modern Germany*, Cambridge, Mass. 1998.
- Wærn-Carlsson, Carl Mikael, Kardell, Örjan & Lindström, Jonas, "The Diversity of Work: Practice and Perception", i (red.) Maria Ågren, *Gender, Work and Change in Eighteenth and Nineteenth Century Europe: On the Treshold of Modern Society*, Oxford (under utgivning).
- Zucca Micheletto, Beatrice, "Husbands, Masculinity, Male Work and Household Economy in Eighteenth-Century Italy: The Case of Turin", *Gender & History* 27:3 (2015), s. 752–772.
- Ågren, Maria, "Synlighet, vikt, trovärdighet – och självkritik. Några synpunkter på källkritikens roll i dagens historieforskning", *Historisk Tidskrift* 125:2 (2005).
- Ågren, Maria, *Domestic Secrets: Women and Property in Sweden, 1600–1857*, Chapel Hill 2009.
- Ågren, Maria, *The State as Master: Gender, State Formation and Commercialisation in Urban Sweden, 1650–1780*, Manchester 2017a.
- Ågren, Maria, "Introduction: Making a Living, Making a Difference", i (red.) Maria

- Ågren, *Making a Living, Making a Difference: Gender and Work in Early Modern European Society*, New York 2017b, s. 1–23.
- Ågren, Maria, ”Conclusion”, i (red.) Maria Ågren, *Making a Living, Making a Difference: Gender and Work in Early Modern European Society*, New York 2017c, s. 204–220.
- Ågren, Maria (red.), *Gender, Work and Change in Eighteenth and Nineteenth Century Europe: On the Threshold of Modern Society*, Oxford (under utgivning).
- Ågren, Maria, ”Making Her Turn Around: The Verb-Oriented Method, the Two-Supporter Model, and the Focus on Practice”, *Early modern women* 13:1 (2018), s. 144–152.
- Ågren, Maria, Ling, Sofia & Henningsson, Linnea, ”Marriage and Work: Continuity and Subtle Change”, i (red.) Maria Ågren, *Gender, Work and Change in Eighteenth and Nineteenth Century Europe: On the Threshold of Modern Society*, Oxford (under utgivning).
- Åhlman, Christoffer, *Mötet med det skrivna ordet: Kvinnors läsande och skrivande under 1700-talet*, Uppsala 2019.
- Öhrberg, Ann, ”Françoise Marguerite Janiçon: En kvinnlig aktör på frihetstidens politiska arena”, i (red.) Marie-Christine Skuncke & Henrika Tandefelt, *Riksdag, kaffehus och predikstol: frihetstidens politiska kultur 1766–1772*, Stockholm & Helsingfors 2003.
- Österberg, Eva, ”Bonde eller bagerska?: vanliga svenska kvinnors ekonomiska ställning under senmedeltiden: några frågor och problem”, *Historisk Tidskrift* 1980 (100), s. 281–297.
- Österberg, Eva, ”Folkelig mentalitet och statlig makt: perspektiv på 1500- och 1600-talens Sverige”, *Scandia* 58 (1992), s. 81–102.
- Östholm, Hanna & Prytz, Cristina, ”Less than Ideal? Making a Living before and outside Marriage”, i (red.) Maria Ågren, *Making a Living, Making a Difference: Gender and Work in Early Modern European Society*, New York 2017, s. 103–126.
- Östman, Ann-Catrin, *Mjök och jord: Om kvinnlighet, manlighet och arbete i ett österbottniskt jordbruksamhälle ca 1870–1940*, Åbo 2000.
- Östman, Ann-Catrin, ”Oenighet och äkta kärlek: Behandling av äktenskapliga ’trätor’ i ett agrarsamhälle på 1700-talet”, i (red.) Inger Lövkrona, *Mord, misshandel och sexuella övergrepp: historiska och kulturella perspektiv på kön och våld*, Lund 2001, s. 67–87.

